

RAMİZ MEHDİYEV

AZƏRBAYCAN: TARİXİ İRS VƏ MÜSTƏQİLLİK FƏLSƏFƏSİ

**Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI**

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası
Nəşriyyatı
Bakı — 2001

Redaktorlar: **İsmayıl VƏLİYEV**,
filologiya elmləri doktoru
Kamil MUXTAROV,
tarix elmləri namizədi.

R 21 Ramiz Mehdiyev.

Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 276 sah.

Kitabda Azərbaycan Respublikası Prezidenti İcra Aparatının rəhbəri, fəlsəfə elmləri doktoru Ramiz Mehdiyevin 1964—2001-ci illərdə ümumittifaq və respublika mətbuatı səhifələrində dərc olunmuş məqalə və müsahibələrinin, müxtəlif mötəbər məclislərdə etdiyi çıxış və məruzələrin bir qismi toplanmışdır. Həmin məqalə, müsahibə, çıxış və məruzələrdə söylənmiş fikirlər bu gün üçün də öz aktuallığını saxladığından, ictimai-fikir, mədəniyyət, siyasət və millətlərarası münasibətlər tariximizin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən cəmiyyətə çatdırılır.

R 4502020000
M657 – 2001

ISBN 5-89600-321-8

© Ramiz Mehdiyev,
2001

Ö n s ö z

Azərbaycan xalqı soracağı minilliklərdən gələn tarixi boyu olduqca mürokkəb şəraitlərdə yaşamış, böyük mədəniyyət yaratmış, dövlətlər qurmuş, varlığını sübuta yetirmiş və inkişaf edib formalaşmışdır. Ölkəmizin çox olverişli təbii-coğrafi mövqeyi ona istər yaxın qonşu, istərsə də uzaq dövlətlərin diqqətini daim cəlb etmiş, bu maraqlardan irəli gələn təcavüzkar niyyətlər həmin mürokkəb şəraiti səciyyələndirmişdir. Təsədüfi deyildir ki, bir neçə min ildən ibarət tarixi ərzində xalqımız yalnız tək-tək hallarda öz ölkəsinin həqiqi sahibi ola bilmişdir, çox vaxt isə vətənimiz müxtəlif dövlətlərin onu işğal etmək məqsədilə apardıqları təcavüzkar müharibələr meydanı olmuş və uzun illər güclü dövlətlərin əsarəti altında qalmışdır. Təlc Azərbaycanı heç vaxt özizləməsə də, çox təqdiriəlayiq haldır ki, xalqımız əsarətlə barışmamış, parçalan-sa, hissələrə bölün-sə belə, diz çökməmiş, qürurunu heç vaxt itirməmiş, özünəməxsusluğunu və tarixi dəyərlərini qoruyub saxlamaq üçün hər dəfə özündə qüvvə tapmışdır. Məhz bunun sayəsində müstəqillik bizə bir çox xalqlardan daha tez nəsib olmuşdur. Dünyanın bir çox böyük xalqları əsarət altında inlədikləri vaxtda biz azərbaycanlılar ölkəmizin həm şimalında, həm də cənubunda öz milli dövlətlərimizi yaratmağa nail olmuşduq. 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin aprelinə qədər Şimali Azərbaycanda mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və 1920-ci ilin aprel-sentyabr aylarında Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş Milli hökumət xalqımızın müstəqillik uğrunda mübarizədə qazandığı nailiyyətlərin gözəl nümunələri sayıla bilər. Bu dövlətlərin ömürlərinin qısa olması isə yenə də təcavüzkar qüvvələrin ölkəmizə qarşı zorakılığı ilə əlaqədər idi. Lakin öz dövlətçilik ənənələrindən imtina etməyən xalqımız mübarizəni davam etdirərək yeni bir tarixi qələbə qazanmış və 1991-ci ilin oktyabrında hazırda dünyanın demək olar ki, bütün dövlətlərinin tanıyıb öz sıralarına qəbul etdiyi, onunla iqtisadi-siyasi əlaqələr yaratdığı Azərbaycan Respublikası meydana çıxmışdır. İndi əsas vəzifə ondan ibarətdir ki, bu əlaqələr beynəlxalq normalar və prinsiplər əsasında daha da möhkəmləndirilsin, respublikanın müstəqilliyi əbədi xarakter alsın, iqtisadiyyatı inkişaf etsin, xalqın rifahi təmin olunsun.

Geniş oxucu kütləsinə təqdim olunan bu məqalələr, müsahibələr, çıxışlardan ibarət kitabda diqqət məhz həmin məsələlərə cəlb edilir. Müəllif uzun illər ərzində respublikada partiya və dövlət vəzifələrində, elm sahəsində ça-

hışmış, hazırda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının rəhbəri, fəlsəfə elmləri doktoru Ramiz Önvər oğlu Mehdiyevdir. Həm uzaq keçmişimizin, həm də müasir dövrümüzün, xüsusilə son 10-15 il ərzində xalqımızın həyatının müxtəlif hadisələrini qələmə alan müəllif məsələlərə professionalıqla yanaşaraq onları fəlsəfi baxımdan təhlil edir. SSRİ miqyasında və konkret olaraq Azərbaycanda millətlərarası münaqişə zəminində gedən prosesin hadisələrinin səbəb və nəticə əlaqələrini açır. Ramiz müəllim “Azərbaycan” qəzetinin 5 aprel 2001-ci il tarixli nömrəsində dərc olunmuş “Ermənistan– Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ictimai rəy kontekstində” adlı məqaləsində qeyd edir ki, “problemin mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq, onun ədalətli və etibarlı həllini tapmaq üçün məsələnin tarixi köklərini, siyasi, dini, etnik səbəblərini qısa olaraq bir daha nəzərdən keçirmək lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının özünütdsdiq axtarırlarında, yeni cəmiyyətin yara-
dılması yolunun yalnız başlanğıcında olduğunu göstərən müəllifin bir filosof
müdrikliyi ilə inkişafın istiqamətini seçrkən tələsməmək, daha bir səhvə yol
verməmək, ölçülü-biçilmiş qorarlər qəbul etmək və chtiyyətli addımlar atmaq
çağırırları tariximizin indiki müərkəb və məsulyyətli dövrünün tələbləri ilə
səsləşən siyasetçi fikirlərdir.

“Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideya əsrlərin qovuşuğunda” adlı məqaləsində göstərir: “Türkçülük ideyası hələ yaşayır və türk xalqlarının milli ruhuna öz təsirini itirməmişdir. Zənnimizcə, düzgün yaşılırsa, sağlam qavranılırsa, həmin ideya hazırda öz müstəqil dövlətlərini yaratmış türklər, azərbaycanlılar, özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, qırğızlar arasında qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişafında müəyyən müsbət rol oynayır, onların bir-birinə yaxınlaşmasına, dünya birliyinə qovuşmasına kömək edir...”

“Milli ideya” xalqı və hakimiyyəti birləşdirən bir zəmindir və müstəqil yaşamaq hüququ əldə edən Azərbaycan öz tarixi ənənələrini yeni demokratik dövlət təsisatları ilə üzvi surətdə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. “Milli ideyanın” gücü dövlətdirsə, dövlətin də gücü “milli ideyaya” xidmət etməkdədir”.

Burada Ramiz müəllim müasir, müstəqil Azərbaycan dövlətinin idarə olunması probleminə diqqəti cəlb etməklə Azərbaycan xalqının xarakterində tarixən formalaşmış olan milli idarəçilik ənənələri ilə müasir demokratiya prinsiplərinin bəcağıqla əlaqələndirilməsinin zəruriliyini olduqca vacib bir şort kimi irəli sürür və göstərir ki, məhz bunun sayəsində ölkə sarsıntılardan qurtara bilər. Dünya dövlətlərinin idarəçilik təcrübəsinə aid mülahizələrində hər bir dövlətin başçısının eyni zamanda xalqın da əsl lideri kimi tanınmasına müəllif haqlı olaraq böyük əhəmiyyət verir və düzgün olaraq göstərir ki, bu mənada, tarixi boyu başı bolalar çəkmiş Azərbaycan xalqının müasir dövrdə bəxti gətirmiş, ona, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik, özünü və xalqını beynəlxalq aləmdə tanıtdırmış olan Heydər Əliyev kimi bir lider, elimizin və dilimizin xilaskarı olan bir dövlət başçısı qismət olmuşdur.

Heydər Əliyevi qeyri-adi şəxsiyyət, lider keyfiyyətlərinə malik olan bir dövlət xadimi kimi xarakterizə edən Ramiz Mehdiyev yeni quruluşun siyasətçilərinin fəaliyyətini yaşlı nəslin nümayəndələrinin müdrikliyi, təcrübəsi və uzaqgörənliyi ilə harmonizə etməyi təbii sayır və 1 iyun 1993-cü il tarixli “Bakinski raboçi” qəzetində “Respublika: gələcəyə yol” adlı müsahibəsində deyir: “Peşəkar siyasətçi diletantdan onunla fərqlənir ki, o, ekstremal vəziyyətdə nəinki nə etmək, həm də nə etmək lazım olduğunu bilir və bu zaman qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyəti öz üzərinə götürür”.

Bu gün Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etmək məsuliyyətini öz üzərinə götürmüş dünya şöhrətli peşəkar siyasətçi və xalqımızın lideri Heydər Əliyevin xilaskarlıq missiyası ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin daha da möhkəmləndirilməsi yolu ilə davam etdirilir. Əlbəttə, hələ həllini gözləyən bir çox problemlər qalmaqdadır. Ölkə ərazisinin 20%-i erməni silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır, əhalinin 1 milyondan çoxu qaçqın vəziyyətində yaşayır. Erməni təcavüzkarlığının bu başlıca nəticələri aradan qaldırılmayınca, Qarabağ problemi tam həll olunmayınca qətiyyətli arxayınlaşmaq olmaz.

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli istiqamətində Azərbaycan rəhbərliyinin göstərdiyi gərgin fəaliyyət—ikitarəfli görüşlər, beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə edilməsi, 2001-ci ilin fevral ayının 23-24-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində gedən müzakirələr, geniş ictimaiyyətin — ön müxtəlif səviyyəli insanların, ziyalıların, alimlərin, adi zəhmət adamlarının, siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının təmsilçilərinin rəylərinin diqqətlə öyrənilməsi — bütün bunlar həmin münaqişənin həlli üçün yol tapmaq istəyinin, maraq və səyin necə qüvvətli olduğunu göstərir. Bir məsələ tamamilə aydındır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün bərpası, qorunması və möhkəmləndirilməsi kimi ümummillə mənafe naminə bütün qüvvələrimizi ağıllı, qarşılıqlı məqbul güzəştlər vasitəsilə dövlətimizin başçısı və liderimiz ətrafında sıx birləşdirmək lazımdır.

R.Ə.Mehdiyev “Azərbaycan: inkişaf yolları” məqaləsində (“Bakinski raboçi” qəzeti, 17 və 20 iyul 1993-cü il) yazır: “Milli həmrəylik üçün mühümdür ki, yanlış olan hər bir kəs özündə mərdlik tapıb səhvlərini etiraf etsin və yaradıcı işə qoşulsun. Bu, vətəndaş həmrəyliyinə zəruri şərti və Azərbaycan cəmiyyətinin təkmilləşməsi üçün ilkin şəraitdir.

Azərbaycanın yeniləşməsi vəzifələri mürəkkəbdir və vaxt tələb edir. Lakin onlar gücətdədir və realdır. Bizim tarixi nikbinliyimiz bu gün cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə əsaslanır”.

Müasir həyatımızın şort tələbləri ilə əlaqədar olaraq deyilmiş həmin fikirlərin tamamilə doğru olduğunu zaman sübut etmişdir və bir daha təsdiq etmək lazımdır ki, dövlətimizə, xalqımıza siyasi və ideoloji rəhbərlik işi möhkəm ələlərdədir.

Azərbaycan xalqı öz böyük tarixi ərəzində ictimai tərəqqi və azadlıq uğrunda mübarizə aparan bir çox görkəmli şəxsiyyətlər yetirmişdir. Cavanşir, Şəmsəddin Eldəgiz, Uzun Həsən, Şah İsmayıl, Nadir şah və başqalarının gördükləri işlər güclü Azərbaycan dövlətinin yaradılması, Azərbaycan xalqının formalaşması tarixinin başlıca tərkib hissəsi olmuşdur.

XX əsrin əvvəlinin böyük ictimai hərəkatı ədəbiyyatda və mətbuatda, ictimai-siyasi təfəkkürdə gedən milli ideologiya axtarışları prosesində formalaşmış. Milli qurtuluşun konsepsiyası, azadlıq və suverenliyin məfkurə və ideya təlimi böyük Mirzə Fətulinin, Mirzə Cəlilin və Sabirin, Əli bəy Hüseynzadənin və Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Hədinin və Üzeyir Hacıbəylinin, Əhməd Cavadın, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin elmi, ədəbi və təşkilati fəaliyyəti ilə hazırlanmış, təşəkkül tapmış. Azadlıq və müstəqillik ideallarının tənənəsi uğrunda ömürləri boyu mübarizə aparmış olan bu tarixi şəxsiyyətlər gələcək nəsillər üçün məhəbbət və hörmət obyektinə çevrilmişlər. Onlar xalqımızın tarixinin fəal yaradıcıları olmuşlar və hətta dünyalarını dəyişdikdən sonra da xatirələri milyonların ürəyində, müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizənin rəhbərləri

kimi xalqın qolbində yaşayır. "Tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsinə dair" geniş məqaləsində şəxsiyyətin fəaliyyətinin kütlələrin mənafeləri və arzuları ilə sıx bağlı olduğunu xüsusilə qeyd edən Ramiz müəllim yazır: "Xalq kütlələrinin rolu artıqda, bu, əksər hallarda liderin meydana çıxmasına və şəxsiyyətin əhəmiyyətinin artmasına səbəb olur. On geniş kütlələrin siyasi həyata, tarixi yaradıcılıq prosesinə fəal qoşulduğu dövrlərdə şəxsiyyətin də rolu ölçüyəgəlməz dərəcədə yüksəlir... Görkəmli şəxsiyyətlər tarix səhnəsinə xalqın və dövlətin taleyi üçün dönüş mərhələsində, təhlükəli mərhələlərdə çıxırlar. Məhz bu, şəxsiyyətin qarşısında çox mürəkkəb problem qoyur: təhlükənin haradan gəlməsindən asılı olmayaraq xalqın istəklərinə uyğun surətdə onun qarşısını almaq, dövlətin fəlakət girdabına yuvarlanmasını dayandırmaq. Böyük şəxsiyyət öz istedadını, on yaxşı keyfiyyətlərini bu vəzifənin həllinə həsr edir... Biz şəxsiyyətin böyüklüyünü səciyyələndirən bir çox keyfiyyətləri Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin siyasi və dövlət fəaliyyətində görürük. Tarixi şəxsiyyət kimi Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət quruculuğunun, müstəqil inkişafının fundamental bazası olan özəli və əbədi dəyərlərin daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Heydər Əliyevin çoxillik fəaliyyətinin təhlili və dərk edilməsi, onun zəkasının və istedadının nə qədər qüdrətli və geniş olduğunu, Azərbaycan xalqının tarixini necə məqsədyönlü şəkildə və əsl ilhamla yaratdığını göstərir... Azərbaycan xalqı tarixi böyük şəxsiyyətlərlə çox zəngin olan xalqlardan biridir. Biz tarixdə müstəsna, xüsusi yeri və təyinatı olan şəxsiyyətləri, nəhəng yaradıcılıq istedadına malik şəxsiyyətləri, təkcə öz xalqına deyil, həm də bütün bəşəriyyətə məxsus olan şəxsiyyətləri nəzərdə tuturuq."

Respublikamızın müasir tarixində baş vermiş hadisələrin məzmun və mənasının dərindən dərk edilməsinin mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq Ramiz müəllimin ayrı-ayrı vaxtlarda mətbuatda dərc olunmuş məqalə, məruzə, müsahibə və çıxışlarının daha bir qisminin kitab halında nəşr edilməsi və hörmətli oxucularımıza çatdırılması zənnimizcə, hazırda siyasətlə məşğul olmaq istəyən hər bir kəs üçün olduqca faydalıdır və heç şübhəsiz, burada söylənməmiş dəyərli fikirlər xalqımızın ümummilli mənafe uğrunda mübarizəyə səfərbər edilməsi işində bu gün və gələcəkdə sanballı ideoloji vəsait kimi önəmli rol oynayacaqdır.

TARİXDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ROLU MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

(1993-cü ilin hadisələri prizmasından baxış)

Azərbaycanın XX əsr tarixi müxtəlif hadisələr ilə zəngin olmuşdur. Tariximizin şanlı səhifələri az olmamış, lakin dəhşətli və sarsıdıcı məqamlar da bizdən yan keçməmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, xalqımıza qarşı əsrin əvvəlində və sonunda törədilmiş soyqırımları, 30-50-ci illərin repressiyaları, erməni təcavüzü, milyondan artıq qaçqın və məcburi göçkünlərin mövcudluğu, 80-ci illərin sonu—90-cı illərin əvvəllərində sön-giməyən hakimiyyət mübarizəsi, etnik, kriminal "liderlərin" və klan "liderlərinin" meydana çıxması, iqtisadiyyat və sosial sahədə dərin böhran, Azərbaycanın cənubunda və şimalında yeni separatizm ocaqlarının yaranması, ölkənin vətəndaş müharibəsi həddində olması, hakimiyyət hərisləri AXC-Müsavat cütliyünün diletantlığı, böyük dövlətlərin Azərbaycana ikili standartlar münasibəti və ölkəni coğrafi-siyasi oyunların səhnəsinə çevirməsi amilləri uzaq tariximizin hadisələri deyildir. Azərbaycan bu və digər mürəkkəb və ziddiyyətli proseslər içərisində yaşayaraq məhv olmaq həddinə çatmışdı.

Ölkə tarixinin bu çətin və keşməkeşli dövründə—1993-cü il iyun ayının 15-də Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçildi. Bu vaxtdan etibarən yeni tarixi mərhələ başlayır, cəmiyyətin çətinlik, qeyri-müəyyənlik və anarxiyadan qurtuluşunun bünövrəsi qoyulur. Ölkə məhv olmaqdan xilas oldu. Təcrübəli siyasətçi və strateq Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətin dövlət rəhbərliyinə qayıdışı millətin müasir sivilizasiya istiqamətində dinamik inkişafını təmin etdi. Azərbaycan müharibə, satqıncılıq, fitnə-fəsad, dağıdıcılıq ideologiyasından qurtularaq, quruculuğa, yaradıcılığa, məntiqə və dərrakəyə söykənən və uğurlu gələcəyə aparan magistral yola çıxdı.

Həyat və sosial təcrübə belə bir danılmaz həqiqəti bir daha sübut etdi ki, yalnız liderlik xüsusiyyətləri və zəngin idarəçilik təcrübəsi olan şəxs xalqı ümummilli məqsədlərin həlli naminə birləşdirərək müstəqilliyin çətin, lakin şərəfli yolu ilə irəliləyişə doğru apara bilər.

Lakin, nəticələr barədə tələsməyək. Şəxsiyyətin tarixdə yeri və rolu problemini hər cür ehkamçılıqdan və ifrat inkarçılıqdan uzaq olaraq, konkret tarixi zaman çərçivəsi və konseptual əsaslar baxımından daha geniş, hərtərəfli təhlil edək.

a) ANTIİDARƏÇİLİK KONKRET TƏZAHÜRLƏRDƏ

Qısa xronologiya

1992-ci il may ayının 17-də hakimiyyəti güc ilə ələ keçirərək, AXC iqtidarı Azərbaycan xalqının taleyini ciddi təhlükələr qarşısında qoydu. Xalqı boş vədlərlə aldadan, ölkəni xaos və anarxiyaya sürükləyən, insanların, vətəndaşların şüurunda çaşqınlıq və gərəksizlik sindromu yaradan AXC-Müsavat cütliyünün birlik hakimiyyəti dövründə baş vermiş hadisələrin əsl mahiyyətini, dövlətimizə və millətimizə qarşı çevrilmiş təhlükələrin dərəcəsini zaman keçdikcə daha çox dərk etməyə başlayırıq. İdarəçilikdə hər günü səhv addımlarla, yanlış qərarlarla dolu olan bu dövr ölkəni, milləti böyük bir faciəyə sürükləyirdi.

Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün həmin faciəli anları, qısa da olsa, bir daha nəzərdən keçirək.

15 may 1992-ci il. Müdafiə naziri R.Qaziyev Özbəkistanın paytaxtı Daşkənddə MDB dövlətləri müdafiə nazirlərinin yığıncağında silahların sayına kvotanın qoyulması haqqında cinah sazişinə imza atır. Azərbaycan daha geniş ərazi və daha çox əhaliyə malik olduğuna baxmayaraq, bu sənədlə onun Ermənistan və Gürcüstan ilə eyni sayda silaha malik olması nəzərdə tutulurdu. Düşünülməmiş və milli maraqlara əsla uyğun olmayan bu addım müharibə aparan dövləti süni şəkildə düşmən ilə bərabər vəziyyətə salmaq idi. Ağır silahların sayına kvotanın qoyulması, milli ordunu "cəbhəçi" siyasətbazların əllərində alətə çevirmək istəyi və ordu quruculuğundakı tam durğunluq güclü Milli Ordunun yaranmasını mümkünsüz etmişdi.

16 iyun. Milli Məclisin sədri İsa Qəmbər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin andiçmə mərasimini 1 gün gözləməyərək, ölümə məhkum olunmuş 7 nəfərin bağışlama vəsatətlərini, əslində buna səlahiyyəti olmadığı halda rədd etmiş və bu barədə fərmanlar imzalamışdır.

2 iyul. Prezident Əbülfəz Elçibəy Surət Hüseynovu Prezident idarə üsulu tətbiq edilən ərazidə Prezidentin fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edir. Beləliklə, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin müqəddəratı müəmmalı və mafioz imicə malik bir şəxsə həvalə edilir. AXC hakimiyyəti "yun polkovniki"nin gələcək siyasi iddialarının yaranması üçün ilk addım atır.

Həmin gün Ə. Elçibəy Surət Hüseynovun Baş nazirin müavini də təyin edilməsi haqqında Fərman imzalayır. Surət Hüseynovun hərbi-siyasi hakimiyyət iddialarının şişməsi üçün ona daha bir hədiyyə edilir. Qarabağın gələcək "xilaskarı" artıq tam miqyasla fəaliyyətə başlaya bilərdi.

Türkiyə ictimaiyyətinin nümayəndələri, elm və mədəniyyət xadimləri, işgüzar dairələrinin nümayəndələri ilə görüşündə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ə. Elçibəy xarici siyasət haqqında mülahizələrini belə formalaşdırmışdır: "İran, Hindistan və Çin imperiyaları da dağıdılmalıdır və dağıdılacaqdır".

30 iyul. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ə. Elçibəy respublikada ictimai-siyasi vəziyyətə və Prezident aparatının əsas vəzifələrinə həsr olunmuş görüşdə AXC-Müsavat iqtidarının idarəçilik qabiliyyəti haqqında danışarkən deyirdi: "...Prezident aparatının hələ quruluşu nədir, strukturu nədir, nə cür işləməlidir, özüm də yaxşı bilmirəm, hələ öyrənirəm... Kadrlar təzədir, bir şey bilmirlər...".

İyul—avqust. 820 №-li hərbi hissənin komandiri Əlikram Hübətov Astara magistral yolunun üstündə postlar yaradır. Ə. Hübətovun əsgərlərinin özbaşınalığı nəticəsində bir neçə mülki şəxs qətlə yetirilir. Müxtəlif dövlətlərin niyyətini həyata keçirərək Azərbaycanı parçalamaq iddiasında olan Ə. Hübətov "Talış-Muğan Respublikası"nın yaradılması haqqında bəyanatlar verir.

1991-ci ilə müqayisədə 1992-ci ildə respublikada qeydə alınan cinayətlərin sayı böyük sürətlə—43.8 faiz artaraq 15.617-dən

22.459-a, ağır cinayətlərin sayı isə iki dəfədən çox artaraq 6.009-a çatır.

3 avqust. Dövlət müşaviri A.Hacıyev rayon, şəhər icra hakimiyyəti başçıları ilə keçirilən müşavirədə idarəçiliyin fəlsəfəsini xarakterizə edərək deyirdi: "...yerdə birinci adam olmasına baxmayaraq, icra başçısı bir çox hallarda öz vəzifələrinin öhdəsindən gələ bilmir... Prokuror rayonda öz hakimiyyətini yeridir, polis rəisi öz hakimiyyətini yeridir, milli təhlükəsizlik nazirinin nümayəndəsi öz hakimiyyətini yeridir...".

16 sentyabr. Prezident Ə.Elçibəy "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, din və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında" Fərman imzalayır. Qarabağ müharibəsinin ən qızğın dövründə, ölkədə separatçılıq meyilləri tüğyan etdiyi bir vaxtda bu sənədin qəbul olunması və diqqəti əsas problemdən yayındıraraq bu məsələnin qabardılması düşünülmüş addım kimi qiymətləndirilə bilməz.

18 sentyabr. Azərbaycan Respublikasının "Dini etiqad haqqında" Qanunu qəbul olundu. Qanunda mövcud olan boşluqlar qısa müddət ərzində Azərbaycanı parçalamaq və əhalini xristianlaşdırmaq məqsədi güdən sektant missioner təşkilatlarının aktiv fəaliyyəti üçün geniş şərait yaratmışdı. Məhz 1997-ci ildə həmin qanuna əlavə və dəyişikliklər edildəndən sonra bu meyillərin qarşısı alındı.

Oktyabr. Azərbaycanın sərəştərsiz və tarazlaşdırılmamış xarici siyasəti nəticəsində ABŞ Konqresi "Azadlığı dəstəkləmə aktı"na Azərbaycana hər cür hökumət yardımını qadağan edən 907-ci düzəlişini qəbul edir. Bu qərar nəticəsində Ermənistan və Gürcüstan hər il 100 milyon dollara yaxın humanitar yardım alırdılar, "Ermənistanı blokada saxlayan" Azərbaycan isə bu yardımdan tam məhrum olunurdu.

7 oktyabr. Ə.Elçibəy Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunmasında, dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində göstərdiyi şəxsi igidliyə görə Surət Hüseynovu Fəxri Fərmanla təltif edir. Surət Hüseynovun özü haqqında hədsiz yüksək fikrə düşməsinin qarşısını artıq heç nə ilə almaq mümkün olmayacaqdı. Dinc əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində

"xüsusi xidmətləri" olan S. Hüseynov çox tezliklə həmin əhalini öz iddialarının və şəxsi haqq-hesablarının qurbanına çevirəcəkdə.

8 oktyabr. Əbülfəz Elçibəy tərəfindən Surət Hüseynova "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilir. "Milli Qəhrəman" çox tezliklə doğrudan da əvəzsiz olduğuna, bütün xalqın və dövlətin taleyinin ondan asılı olduğuna inanacaq, öz ətrafına qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan qaydada cinayətkar ünsürləri toplayaraq özü üçün "dövlət içində dövlət" quracaqdı.

22 dekabr. Azərbaycan Respublikası rəhbərliyinin təkidi ilə "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun qəbul olunur. Bu qanuna əsasən müstəqil Azərbaycan dövlətinin dili türk dili elan olunur. Ümumxalq müzakirəsinə vermədən, heç bir elmi və məntiqi amilləri nəzərə almadan, vahid dövlətçilik konsepsiyasına əsaslanmadan qəbul olunmuş qərarın nə qədər səhv olduğunu zaman göstərəcəkdə.

1993-cü il. 1992-ci ildə yaradılmış anarxiya və xaos gənc və müstəqil dövlətin iqtisadi inkişafına bilavasitə öz təsirini göstərdi. Belə ki, artıq 1993-cü ildə inflyasiya 1250 faiz təşkil edirdi. Yalnız 1998-ci ildə Azərbaycanda inflyasiyanın səviyyəsini 99,2 faizə endirmək mümkün olmuşdur. 1992-ci ildə AXC-Müsavət iqtidarı xarici kapital qoyuluşuna demək olar ki, heç bir diqqət yetirməmişdir. 1993-cü ildə Azərbaycanda kapital qoyuluşu 317 milyon dollar təşkil edirdisə, bu rəqəm artıq 1998-ci ildə 1 mlryard 400 milyon ABŞ dollarına çatmışdı. Yaradılmış siyasi və iqtisadi böhran nəticəsində 1991-1994-cü illərdə ümumi daxili məhsul orta hesabla 20-25 faiz azalırdısa, 1996-cı ildə bu göstərici 39 faiz artmışdı. Eyni zamanda, 1991-1993-cü illərdə sənaye məhsulunun istehsalı orta hesabla 20-24 faiz azalmışdı. Xarici ticarət dövriyyəsi 1993-cü ildəki 1 mlryard 300 milyon dollardan, 1994-cü ildə 1 mlryard 400 milyon dollara, 2000-ci ildə isə artıq 2 mlryard 900 milyon dollara çatmışdır. Eyni zamanda, 1993-cü ildə büdcə 682 milyon manat təşkil edirdisə, 2001-ci ildə büdcəni 6-7 dəfə artırmaq mümkün olmuşdur.

10 fevral 1993-cü il. Əbülfəz Elçibəy Azərbaycan Respublikasının Xankəndi və Naftalan şəhərlərini, Şuşa, Xocavənd, Xocalı, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər,

Bərdə, Ağcabədi rayonlarını əhatə edən, yəni Prezident idarə üsulu tətbiq edilən ərazidə Prezidentin fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsinin fəaliyyətinə xitam verir. AXC-Müsavət iqtidarı çox tezliklə təhlükəli bir oyun oynadığına əmin oldu. Eyni zamanda, AXC İcraiyyə Komitəsi guya ordunun gücləndirilməsi məqsədi ilə AXC üzvlərindən ibarət batalyonların yaradılması haqqında qərar verir. Ölkədə ayrı-ayrı şəxslərə xidmət edən qanunsuz silahlı dəstələrin formalaşdırılması prosesi qanuniləşdirilir və görünməmiş vüsət alır.

Həmin gün Ə. Elçibəy xüsusi təyinatlı polis dəstəsinin rəisi Rövşən Cavadovu daxili işlər nazirinin müavini təyin edir. XTPD komandiri də çox tezliklə hakimiyyətə təbə olmadığını nümayiş etdirəcək və ipə-sapa yatmayan silahlı birləşmələrin yaradılmasında xüsusi canfəşanlıq göstərəcəkdi.

17 fevral. Ə. Elçibəy Surət Hüseynovu Baş nazirin müavini—Prezidentin fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi vəzifəsindən azad edir. Narazı düşmüş Surət Hüseynov öz silahlı birləşmələrini daha da genişləndirəcək və hakimiyyətə tam etinasızlıq və saymazlıq nümayiş etdirəcəkdi. Ölkədə hərbi-siyasi güc mərkəzlərinin formalaşması və onların xaricdən istiqamətləndirilməsi prosesi yüksək sürət alır.

20 fevral. Ə. Elçibəy müdafiə naziri Rəhim Qazıyevi vəzifəsindən azad edir. Özünə sadıq olan kifayət qədər silahlı qüvvələr toplamış, xaricdən istiqamətləndirilən və hakimiyyət daxilində müxtəlif strukturlarla sıx əlaqədə olan, eyni zamanda siyasi qüvvələrlə müxtəlif oyunlara girən və heç bir cinayət əməlinə çəkinməyən Rəhim Qazıyev siyasi mühiti kriminallaşdıran bir amilə çevrilir.

22 fevral. Ə. Elçibəyin əmri ilə Surət Hüseynov 2-ci ordu korpusunun komandiri vəzifəsindən azad edilir. Lakin AXC-Müsavət iqtidarının bu gecikmiş addımı S. Hüseynovun iddialarının qarşısını ala bilməzdi. Onun təsirində olan hərbi birləşmələr Müdafiə Nazirliyinə və prezidentə təbə olmaqdan imtina edirlər.

25 fevral. Ə. Elçibəy müdafiə nazirinin müavini—Müdafiə Nazirliyi Silahlar İdarəsinin rəisi Baba Nəzərlini tutduğu vəzifəsindən azad edir. İstintaq onun bu vəzifədə işlərkən 2 milyon ABŞ dolları mənimsəməsini aşkar etmişdir.

4 mart. Ə. Elçibəy "Azərbaycan Sənaye" Dövlət Şirkətinin yaradılması haqqında Fərman verir və Surət Hüseynov "Azərbaycan Sənaye" Dövlət Şirkətinin prezidenti təyin edilir. Surət Hüseynovu "ram etmək" və loyallaşdırmaq məqsədi güdən bu qərar da heç bir səmərə vermədi. "Yun polkovniki" özünə təbə olan hərbi birləşmələri genişləndirərək ona müxtəlif cinayətkar və narazı ünsürləri cəlb edərək hakimiyyətə təbə olmaqdan imtina edir.

29 mart. Dövlət katibi P. Hüseynov və Prezidentin müşaviri N. Nəcəfov öz istefaları haqqında prezidentə ərizə təqdim edirlər.

30 mart. Milli Məclis deputat Etibar Məmmədovun ölkədəki hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi və insan hüquqlarının qorunması vəziyyəti, daxili işlər naziri İ. Həmidovun qeyri-qanuni hərəkətləri barəsində müraciətini müzakirə edərək müvafiq qərar qəbul edir. Qərara alınır ki, prezident Ə. Elçibəyə on aylıq fəaliyyəti barədə MM-ə məlumat verməsi təklif edilsin. Bu məsələlərə mayın 25-də Prezident Aparatında Ə. Elçibəyin yanında hüquq-mühafizə orqanları rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilən müşavirədə baxıldı. Müşavirənin materialları ölkədə cinayətkarlığın tüğyan etdiyini, qanunsuz silahlı dəstələrin meydan suladığını, korrupsiyanın, dövlət əmlakının dağıdılmasının fantastik miqyaslar aldığını, hakimiyyətin isə tam acizliyini və fəaliyyətsizliyini əyani surətdə göstərdi.

2 aprel. Əbülfəz Elçibəy Azərbaycan Respublikasında fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında Fərman imzalayır. Beləliklə, AXC-Müsavət iqtidarı çox tezliklə ölkəni idarəolunmaz hala, xaos və anarxiya vəziyyətinə gətirərək fəvqəladə vəziyyət elan etməyə məcbur oldu. Lakin artıq dağıdıcı prosesləri, hakimiyyətin süqutunu dayandırmaq mümkün deyildi.

15 aprel. Ə. Elçibəy senzuranın təkcə hərbi sirlərə deyil, həmçinin bütün məlumatlara aid edilməsi haqqında Fərman imzalayır. Beləliklə, jurnalistlərin sərbəst informasiya fəaliyyəti tam məhdudlaşır və Kütləvi İnformasiya Vasitələrində Dövlət Sırrını mühafizə edən Baş idarənin səlahiyyətləri daha da genişlənir.

12 may. Ə. Elçibəy Fəxrəddin Təhməzovun milli təhlükəsizlik naziri təyin edilməsi haqqında Fərman verir.

Həmin gün Ə. Elçibəy Dadaş Rzayevin müdafiə naziri təyin edilməsi haqqında Fərman imzalayır. Lakin bu təyinatlar ölkənin

müdafiə və milli təhlükəsizlik sahəsindəki vəziyyətini yaxşılaşdırmağa qadir deyildi. Orduda başıpozuqluq və anarxiya gətirdikə güclənir, "Silahlı Qüvvələr" daha artıq dərəcədə ayrı-ayrı hakimiyyət hərislərinin və mafioz ünsürlərin tabeliyinə keçir və onların maraqlarına xidmət edən, nizam-intizam tanımayan hərbi dəstələrə çevrilir.

26 may. Milli Məclis Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilmiş fəvqəladə vəziyyətin uzadılması haqqında qərar qəbul edir. Demokratiyanı anarxiya kimi başa düşən, özündən əvvəlki və sonrakı bütün hakimiyyətləri demokratiyanı, insan hüquqlarını pozmaqda ittiham edən Cəbhə-Müsavat iqtidarı ölkəni fəvqəladə vəziyyət rejimində idarə etməyə, diktatura qurmağa cəhd edirdilər. Onların xalq içərisindəki az-çox nüfuzu sürətlə itirilməkdə, dayaq-ları tamamilə sarsılmaqda idi.

5 iyun. Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru İ.Şirinov Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ə. Elçibəyin həbs edilməsinə dair order imzalayır. Bu addım bir daha həmin dövrdə dövlət strukturlarının bir-birinə tabe olmamasını, günbəgün artan xaos meyillərini, demokratiya adı altında anarxiya prinsiplərini həyata keçirənlərinin idarəciliyini bariz şəkildə ifadə edirdi.

7 iyun. Azərbaycan Respublikasının dövlət katibi Əli Kərimov sərəncam imzalayır. Sərəncamda Gəncə şəhərində iyunun 4-5-də baş verən hadisələrlə əlaqədar Prezident Aparatının fəvqəladə qərarlarının yaradılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri Pənah Hüseynov tutduğu vəzifədən istefa verir.

9 iyun. Milli Məclis Gəncə şəhərində baş vermiş hadisələri təhlil edən deputat-istintaq komissiyasının yaradılması haqqında qərar qəbul edir. Qərarla Gəncə şəhərində 1993-cü il iyunun 4-də baş vermiş hadisələrlə bağlı təhqiqat aparmaq üçün deputat-istintaq komissiyasının yaradılması nəzərdə tutulur.

Ə. Elçibəy Gəncə şəhərində 1993-cü il 4-10 iyun hadisələrində iştirak etmiş şəxslərə amnistiya verilməsi haqqında Qanun imzalayır. Lakin eyni zamanda hakimiyyət başında duranlar qarşıdurmanı gücləndirmək və zor metodları ilə vəziyyətə nəzarəti ələ almaq üçün cəhdlər edirdilər. Qanunun imzalanmasından az sonra

AXC İcraiyyə Komitəsi amnistiyanın ləğv edilməsini tələb edən qərar qəbul edir.

Milli Məclis Gəncə şəhərinin sakinlərinə müraciət qəbul edir.

Müraciətdə Gəncə şəhərində baş vermiş hadisələr qardaş qırğını kimi qiymətləndirilir.

13 iyun. Milli Məclis İsa Qəmbərin Ali Sovetin sədri vəzifəsindən azad edilməsi haqqında qərar qəbul edir.

15 iyun. Milli Məclis Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsi haqqında qərar qəbul edir. Həmin gün Azərbaycanın müasir tarixinə Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Azərbaycan xalqı xaos və anarxiyadan, dövlətçiliyi itirmək, vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas oldu, ölkənin bütün sağlam və vətənpərvər qüvvələrini səfərbərliyə almaqla demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu, iqtisadi inkişaf və tərəqqi yoluna çıxdı.

17 iyun. Əbülfəz Elçibəy Abdulla Allahverdiyevin daxili işlər naziri vəzifəsindən azad edilməsi və həmin vəzifənin DİN-in müavini Rövşən Cavadova həvalə edilməsi haqqında Fərman imzalayır. Dövlətçilik təfəkkürünü və düşüncəsini qəbul etməyən, hakimiyyətə tabe olmayan qüvvənin daha da gücləndirilməsi və ona əlavə səlahiyyətlər verilməsi vəziyyətin daha da gərginləşdirilməsi ilə nəticələnməli idi. Daxili işlər orqanları tam iflic vəziyyətinə düşmüşdü və vəziyyəti xilas etmək imkanında deyildi.

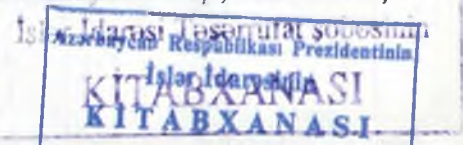
1993-cü il iyun ayının 17-dən 18-nə keçən gecə Əbülfəz Elçibəy öz vəzifəsini buraxıb Ordubad rayonunun Kələki kəndinə gedir.

21 iyun. Milli Məclis Gəncə hadisələri və ondan sonra respublikada yaranmış vəziyyətlə əlaqədar Sürət Hüseynova müraciət edir.

Bundan sonra Milli Məclis prezident Əbülfəz Elçibəyə müraciət edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Qərarla Ə. Elçibəyə təcili olaraq Bakı şəhərinə—öz iş yerinə qayıtması barədə müraciət olunur.

24 iyun 1993-cü il. Milli Məclis Əbülfəz Elçibəyin Azərbaycan Respublikasının prezidenti vəzifəsini daha icra edə bilməməsi və Azərbaycan Respublikası prezidentinin səlahiyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin Sədri Heydər Əliyevə verilməsi haqqında qərar qəbul edir. Qərarla bildirilir ki, Əbülfəz Elçibəy

22017

böy 1993-cü il iyun ayının 17-dən 18-ə keçən gecə qəflətən, dövlət orqanlarının rəhbərlərinə xəbər vermədən Bakı şəhərindən Naxçıvan Muxtar Respublikası Ordubad rayonunun Kələki kəndinə getmişdir. Həmin gündən Kələki kəndində qalan Əbülfəz Elçibəy, Azərbaycan dövlətinin başçısı kimi fəaliyyətini məhdudlaşdırmış, respublikanın dövlət idarəetmə orqanları ilə faktiki olaraq əlaqəsini itirmiş və ali icra hakimiyyəti funksiyalarının yerinə yetirilməsindən özünü kənarlaşdırmışdır. Bu səbəbdən o, Azərbaycan Respublikasının prezidenti vəzifəsini daha icra edə bilməmişdir. Buna görə də qərara alınmışdır ki, Əbülfəz Elçibəyin prezident vəzifəsini icra edə bilməməsi təsdiq edilsin.

b) TARİXDƏ ŞƏXSİYYƏTİN ROLUNUN KONSEPTUAL ƏSASLARI

XX əsr tarixə qovuşmuşdur. Mühüm hadisələrlə səciyyələnən bu əsr özünəməxsusluğu ilə fərqlənərək tarixin ümumi axırında öz layiqli yerini tutmuşdur. Bəşəriyyətin həyatında inqilablar, müharibələr, siyasi gərginliklərlə yanaşı, elmin və texnikanın güclü inkişafı, elmi informasiyaların sürətlə artması nəticəsində yaranan informasiyalı cəmiyyətlərin formalaşması, demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu vüsəti, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması üçün real şanslar yaradılması əsr kimi yaddaşlarda yaşamaq haqqı qazanmış ötən yüzillik bir sıra problemlərə təsəvvürlər etmək imkanı açdı, sosial-siyasi həyatda əldə olunan dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsinə, onlara yeni məna, yeni məzmun verilməsinə şərait yaratdı.

Bu baxımdan XX əsrdə müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı siyasi xadimlərin yeritdikləri siyasət, regional siyasətlərin dünya siyasətlərinə təsir dərəcəsi, siyasəti gerçəkləşdirən şəxsiyyətin zaman və məkan ölçüləri müstəvisində fəaliyyəti, dövlətin, millətlərin müqəddəratına cavabdehlik hissinin dərəcəsi bu gün yeni baxış, yeni münasibət tələb edir. Hələ dünən günün vacib və aktual siyasi mövzusu sayılan məsələlərin müəyyən mənada həllini taparaq tarixi fakta çevrilməsi, bəzən bu faktların təhrif olunmaq ehtimalını azaltma ehtiyacı XX əsrin siyasi hadisələrini və siyasi xadimləri-

nin fəaliyyətini obyektiv təhlil etmək zərurətini yaradır. Bu, eynilə Azərbaycana da aiddir. Bu baxımdan "Tarixdə şəxsiyyətin rolunun konseptual əsasları" probleminin ümumdünya tarixində oxşar və fərqli cəhətlər nəzərə alınmaqla, müasir dünyada gedən sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni proseslər zəminində öyrənilməsi vacibdir. Bu mövzunun aktuallığı bir də ondan irəli gəlir ki, bu gün siyasi lider kimi şəxsiyyət öz fəaliyyətini konkret tarixi çərçivədə və konkret regionda həyata keçirsə də, qloballaşmaqda olan dünyamızda bu fəaliyyət dünya siyasətində nəzərəçarpan izini və dəst-xəttini qoyur. Tarix özü olaqəli vahid tam olduğundan, hadisələrin təcrid olunmuş izahı proseslərin mahiyyətinə varmaq imkanını məhdudlaşdırır.

Tarix və siyasət bir-birini tamamlayan, eyni zamanda nisbi müstəqilliyini saxlayan elm sahələridir. Bu gün siyasət sayılan, sabah tarixə çevrilir. Əgər bu gün fəaliyyət göstərən siyasətçini və onun işini qiymətləndirmək müasirləri üçün çətindirsə, vaxt ötdükcə bu və ya digər şəxsiyyətin tarixdə yerini obyektiv şəkildə müəyyən etmək üçün imkan yaranır. Bəzən buna bir neçə il, bəzən isə onilliklər lazım olur. Həm də bu zaman unudulmamalıdır ki, söhbət şəxsiyyət iddiasında olan cılız insanlardan getmir. Çünki onların hafizələrdə qorunub saxlanmaq haqqı artıq öz dövrlərində tükənir. Söhbət cəmiyyətdə mövcud norma və standartlarla razılaşmayaraq onları dağıtmaq və daha mütərəqqiləri yaratmaq iqtidarında olan insanlardan Nitsşenin ideallaşdırdığı "fövqəladisə" gedir. Bir qayda olaraq, tarixdə yalnız o şəxsiyyətlər qalır ki, zaman onların izini itirməyə və silməyə qadir deyildir. Zamanla əbədi mübarizədə qalib gələn bu insanlar "Zaman və mən" deyərək, konkret tarixi mərhələni dəf edir. Bu şəxsiyyətləri hakimiyyət yolundan azdırmır, sorməst etmir, onlar hakimiyyət hərisi deyillər və riskə, təhlükələrə daim hazırdırlar. Tarixin özündə daxili mənə, inkişaf məntiqi axtaran, tarixdə şəxsiyyətin yerini müəyyənləşdirməyə çalışan Karl Popper kifayət qədər paradoksal sual verir: "Tarixin hansısa mənası varmı?" Özü də cavab verir ki, "...Tarixin mənası yoxdur". "Özlüyündə tarixin məqsədi yoxdur, mənası yoxdur, lakin tarixə həm bunu, həm də digərini vermək bizim imkanımız daxilindədir... Tarixə məqsəd və mənanı məhz insanlar gətirirlər... Mən hesab edirəm ki, faktların və qərarların dualizmi əsasdır. Özlüyündə

faktların mənası yoxdur. Onlara yalnız bizim qərarlarımız məna verə bilər" (Bax: Karl Popper. Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri. C.2, Moskva, 1992, səh. 321). C.Nehru yazırdı: "Tarixi oxumaq yaxşıdırsa, tarix yaratmağa kömək etmək ondan qat-qat maraqlıdır". (Bax: C.Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. B. 1986. səh. 30)

Tarixi gözlənilməz hadisələrlə zənginləşdirən yetkin siyasətçilərin fəaliyyətidir. Ümumdünya tarixində bu proseslərin ardıcıl tədqiqi ilə məşğul olan politologiya öz başlanğıcını Qədim Şərqi siyasəti fikrindən, Konfutsinin, Platonun, Aristotelin zamanından götürmüş, öz inkişafı boyunca olduqca zəngin nəzəri və faktiki material toplamış, ümumiləşdirmiş, hər yeni əsrdə yeni xüsusiyyətlər əxz edərək bu gün dövrün tələbinə cavab verən dolğun təlimə çevrilmişdir. Siyasəti inkişafın meylləri və xüsusiyyətləri, siyasəti fəaliyyətin xarakteri, məqsədləri, maraqları, mənası və üsulları siyasəti ideyaların və siyasətdə insan düşüncələrinin, əməllərinin və səhvlərinin mahiyyəti insanları həmişə maraqlandırmışdır.

Siyasət öz mahiyyəti ilə hakimiyyət haqqında elm deməkdir. Hakimiyyət isə həmişə yeni şərtlərin, təşəbbüslərin və layihələrin məhsuludur. Siyasətdə hakimiyyətin köhnəlmiş sistemləri daim cəmiyyətin mərkəzdən qaçan qüvvələrinin gətirdiyi güclənmə psixoloji-siyasi təzyiqinə məruz qalır və zaman-zaman dağılırlar. Eynilə texnikada olduğu kimidir: köhnəlmiş materiallar və konstruksiyalar yeni təzyiqlərə, sürətlərə və gərginliklərə davam gətirə bilmir. Vaxt keçdikcə bunlar "yorulur" və dağılır.

Siyasət çevik qanunlara malik mürəkkəb prosesdir, burada sosial qrupların, siniflərin, birliklərin maraqları, şəxsi maraq konkret zaman kəsiyi üçün nəzərə alınır və dəyərlərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prosesi gedir. Eyni zamanda siyasət hakimiyyətə nail olmaq mexanizmidir, hakimiyyətin mənbəyidir. Hakimiyyət isə, insan cəmiyyətinin yaratdığı ən zəruri məhsuludur. Həminin və hər birimizin—bizdən əvvəlkilərin və bizdən sonra gələnlərin taleyi hakimiyyətin konstruksiyasından və siyasətin mahiyyətindən asılı olub və asılıdır. Ona görə də siyasət və hakimiyyət problemi bütün dövrlər üçün, əbədi həll oluna bilməz, bir tərəfdən, bəşəriyyət hakimiyyət strukturlarının yaradılmasına yönəldilmiş səylərini artırır, insanlar, yaşayış mühiti dinamik su-

rətdə dəyişir və köhnə konstruksiyalar özlərinin səmərəsizliyini büruzə verir, digər tərəfdən, tarixən dövlətə, hakimiyyətə verilmiş hüquqların geri alınmasına, bəsitləşdirilməsinə, məhdudlaşdırılmasına cəhd göstərilir.

Ənənəvi olaraq siyasət dövlət işlərini və ictimai işləri, insanlar, sosial qruplar, xalqlar, millətlər, dövlətlər arasında hakimiyyət münasibətləri ilə bağlı olan fəaliyyət sahəsini əhatə edir. Şübhəsiz ki, o, şəxsiyyət və hakimiyyətin əlaqəsi məsələsinə də toxunmaya bilməz. Bəzən şəxsiyyət fenomenini, şəxsiyyətin fəaliyyətini öyrənmədən və təhlil etmədən siyasəti təsisatların və təşkilatların fəaliyyət göstərməsini, siyasəti normaları və ənənələri insanların hakimiyyəti idarəetmə və təşkilatçılıq fəaliyyətini, onların sosial-siyasi maraqlarını və ehtiyaclarını, bu və ya digər siyasəti ideyaların və baxışların populyarlığını başa düşmək və qiymətləndirmək mümkün deyildir.

Bütövlükdə siyasət insan fenomenindən, onun hakimiyyətlə qarşılıqlı əlaqə prosesində təzahür edən və dəyişən intellektual, psixoloji xüsusiyyətlərindən ayrılmazdır. Müəyyən instansional, sosial-mədəni və sivil mühitdə formalaşan və reallaşan siyasət cürbəcür amillərin təsirinə məruz qalır. İnsan özü istəsə də, istəməsə də siyasəti sistemin müəyyən tipindən kənarda ola bilməz. Bu mənada insan fəaliyyətinin özünəməxsus sahəsi kimi siyasət labüddür. Hakimiyyət və insan, şəxsiyyət və siyasət bir-birindən ayrılmazdır və tədqiqatçıların diqqətini daim eyni dərəcədə cəlb etmişdir. Bizim ölkəmizdə bu elmi marağı reallaşdırmaq yalnız Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra mümkün olmuşdur, çünki sovet rəhbərlərinin "fövqəlbəşəriyyəti" barədə Sov.İKP tərəfindən uzun illər yaradılmış süni fenomen milli respublikaların liderlərinin öz vəzifələrinin tarixindəki rolunu obyektiv qiymətləndirməyə mane olurdu.

Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində qərribə vəziyyət yaranmışdı: bir tərəfdən, siyasəti realiaqlar sürətlə dəyişirdi, vəziyyəti həm öyrənmək, həm də proqnozlaşdırmaq və ölkənin inkişaf strategiyasını işləyib hazırlamaq üçün siyasəti prosesə daim nəzarət etmək lazım idi, digər tərəfdən də, bir çox obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən tədqiqatçıların ölkədəki vəziyyəti siyasəti baxım-

dan təhlil etmək üçün imkanları yox idi. Tarixdən və ümumiyyətlə, ideologiyadan imtina etmək barədə əsl neobolşevizm ruhunda bir çox əsassız çağırışlar səslənirdi. Azərbaycan xalqının bütün tarixi nailiyyətlərini inkar etmək kimi bir fenomen yaranmışdı. Azərbaycan xalqının tarixinin başlanğıcı, tarixi inkişafının yeni mərhələsi haqqında nə isə bir ideya təbliğ edilirdi. Şövlə belə bir fikir təlqin edilirdi ki, əsl tarix yalnız 1992-ci ildən, Xalq Cəbhəsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə başlanır, yerdə qalan nə varsa, hamısı tarixdən əvvəlki dövrə aiddir, dəyərsizdir və diqqətləyiq deyildir. Bir sözlə, 1992-1993-cü illərdə ölkədə vətəndaş müharibəsi və iqtisadi durğunluq şəraitində populizm respublikada yaranmış vəziyyətin elmi təhlilinə və ölkənin inkişaf strategiyasının işlənilməsinə əngəl törədirdi. Səkkiz il əvvəl baş vermiş hadisələr tarixi və siyasi baxımdan o qədər uzaq deyildir ki, onlar unudulsun və emosiyalar, rəğbət, nifrət hissləri yaxın keçmişin siyasi proseslərinə obyektiv qiymət verməyə mane olsun.

Tarixən iş elə götürmüşdür ki, XX əsrdə Azərbaycanda cəmiyyətsünaslıq elmi marksizm-leninizm ideologiyası ruhunda inkişaf etmişdir. Onilliklər boyu bu ideologiya çərçivəsində tarixdə şəxsiyyətin rolu haqqında elmi əsərlərin bütöv kompleksi yaradılmışdır. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişi ifşa edən Sov.İKP XX qurultayından sonra həmin əsərlər bir çox cəhətdən yenidən nəzərdən keçirildi. Sovet dövründə geniş yayılmış "təki şəxsiyyət olsun, pərəstiş yaratmaq istəyənlər həmişə tapılar" fikri əslində, sovet təbliğat maşınının belə bir bəsit iddiasına xalqın münasibətini əks etdirirdi ki, əgər dövr nəhəng simalara ehtiyac duyursa, onları yaradır. Həqiqətən, müxtəlif ölkələrin və xalqların tarixinə nəzər salsaq, tarixi inkişafın məsul anlarında şəxsiyyətin nə qədər böyük rol oynadığına, şəxsiyyətlərə zərurət yarandıqda onlara nə qədər böyük ehtiyac duyulduğuna dair minlərlə misallara rast gələrik. Lakin totalitar rejimlər "şəxsiyyətlərin" meydana çıxmasını gözəlmir, həmin rejimlər süni surətdə onları yaradır, eyni zamanda, cəmiyyəti narahat edən problemlərə cavab axtarışında olan əsl ziyalılar elitasını məhv edir. Tarixdə şəxsiyyətin rolunun elmi əsaslarının araşdırılması, tənqidi-təhlili hər yeni dövr üçün tədqiqat obyektı olan mövzudur.

Etiraf etmək lazımdır ki, siyasi sistemin təbiətindən irəli gələn marağa müvafiq olaraq tarixdə şəxsiyyətin rolu sovet fəlsəfi-sosioloji ədəbiyyatında heç vaxt lazımınca qiymətləndirilməmişdir. Bu, əsasən, nəzərdən keçirilən problemə materialist münasibətlə izah oluna bilər. Belə münasibətin məqsədi xalqları ayırmaq, parçalamaq, millətləri tarixi köklərdən və ənənələrdən uzaqlaşdırmaq, milli tarixin mahiyyətinin dərk edilməsinə və milli özünüdərkə mane olmaq, görkəmli və tarixi şəxsiyyətləri gözədən salmaq idi. Həmişə məlumdur ki, xalqın və ya millətin ləyaqətini alçalmaq, öz tarixini yaratmağa qadir olmadığını göstərmək üçün onun görkəmli şəxsiyyətlərini bu xalqın gözündən salmaq, tarixin qəhrəmanları haqqında xatirəni yaddaşlardan silmək lazımdır. Soy, kökü məlum olmayan, süni yaradılmış "sovet adamı", "kommunist tipli şəxsiyyət" obrazları da bu məqsədə xidmət edirdi. Millətin mədəni müqavimət qüvvəsinin zəiflədilməsinə yönəlmiş bu istiləçi siyasət tarixin özü qədər qədimdir. Keçmiş "Mərkəz" in həyata keçirdiyi siyasət bunun bariz nümunəsi idi.

Zəruri varlıq olan tarixi şəxsiyyət öz zamanının yetirməsidir. O, xalqın və dövlətin məruz qaldığı çox mürəkkəb təbəddülatlar və transformasiyalar dövründə, inkişaf və tərəqqi nəminə hadisələrin gedişini və tarixi dəyişdirmək məqsədi ilə siyasət səhnəsinin önünə çıxır.

Başqa sözlə desək, tarixi şəxsiyyət xalqın istək və arzusuna uyğun olaraq tarixin gedişini dəyişdirməyi bacaran, gərgin anda zamanın tələbini şüurlu surətdə qəbul edən, öz vəzifəsinə məsuliyyətlə və yaradıcılıqla yanaşan görkəmli liderdir. İctimai fəaliyyətin subyektı kimi belə lider müəyyən tarixi dövrdə təkəü ümummillı ideyaların daşıyıcısı deyil, həm də bu ideyaların həyata keçirilməsinin təşkilatçısıdır.

Əfsuslar olsun ki, çox zaman milli liderləri hakimiyyətin gücü ilə ləkələməyə, tarixi isə təhrif etməyə çalışırlar. Bir neçə on illər ərzində Azərbaycan xalqının tarixini partiya ideologiyasının tələblərinə tabe etməyə cəhd göstərərək milli tarixin obyektiv məzmununu inkar etmiş və gələcək nəsillər qarşısında qətiyyətlə heç bir məsuliyyət hiss etməmişlər. SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin və ÜİK(b)P MK-nın 1934-cü ilin mayında qəbul etdikləri, tarixi proseslərin təhlili və tədqiqi, tarixi şəxsiyyətlərin rolu məsələlərinə

toxunan qərar bu cəhətdən səciyyəvidir. Həmin qərar da belə bir fikir də öz əksini tapmışdı. "SSRİ-də xalq kütlələri haradan gəldiklərini və haraya getdiklərini bilməlidirlər". Göründüyü kimi, burada əsas diqqət tarixi proseslərin önündə gedən görkəmli şəxsiyyətlərə deyil, Azərbaycanın şəxsiyyətlərini öz içərisində tamamilə əridən "kütləyə" verilirdi.

Lakin bu partiya doktrinasına baxmayaraq, tarix ictimai tərəqqi və azadlıq uğrunda mübarizə aparan şəxsiyyətlərin adlarını hiş etmişdir. Həmin şəxsiyyətlərin qəhrəmanlığı və hünərləri o qədər böyükdür ki, onların adları xalqın mahiyyətinin təəcəssümünə çevrilmişdir: Cavanşir, Atabəy Eldəgiz, Uzun Həsən və onun anası—özünün incə strateji tədbirləri ilə şöhrət qazanmış ilk diplomat qadın Sara xatun, Şah İsmayıl Xətai, Nadir şah Əfşar və başaqları. Onların gördükləri işlər güclü Azərbaycan dövləti yaradılması, Azərbaycan xalqının formalaşması tarixinin başlıca tərkib hissəsi olmuşdur. Azadlıq və müstəqillik ideallarının təntənəsi uğrunda düşmənlə mübarizəyə hazır olan belə tarixi şəxsiyyətlər gələcək nəsillər üçün məhəbbət, onların mərdliyinə, şücaətinə hörmət və sitayiş obyektinə çevrilmişlər və çevrilirlər.

Hegel, "Fəlsəfə tarixi" əsərində tarixi şəxsiyyətlərin xarizmasını təhlil edərək yazırdı: "... Tarixi simalara fərdlərin maraqlarını, beləliklə, həm də ehtiraslarını təşkil edən ümumi cəhətlər baxımından yanaşmaq lazımdır. Onlar məhz ona görə böyük simalar sayılırlar ki, böyük, özü də toxəyyüldə canlandırılan və saxta işlər deyil, ədalətli və zəruri işlər görmək istəmiş və görmüşlər" (Bax: Hegel. Fəlsəfə tarixi. Əsərləri. C. 8 M.- L., 1935, səh.28). Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən danışarkən Hegel yazırdı ki, onun haqqında əfsanələr heç də bunun nəticəsi deyildir ki, İsgəndərin qəhrəmanlıq yürüşləri onun şəxsiyyətinin öz mahiyyətindən yaranmışdır və həmin qəhrəmanlığın daşıyıcısı yalnız o olmuşdur. Güclü şəxsiyyət, hətta parlaq fərdiliyi ilə fərqlənsə belə, zəruri tarixi proseslərin və hadisələrin daşıyıcısıdır. Bu halda şəxsiyyət öz xalqının bir növ məsləkdaşı kimi çıxış edir. Hegel yazır ki, xalq müharibələrdə sərkərdələrin rəhbərliyi altında müddə qüvvə kimi deyil, onun ideya silahdaşı kimi vuruşur. Bu da, öz növbəsində, müəyyən tarixi dövrlərdə fərdlərin, müxtəlif sosial qrupların və

cəmiyyətin məqsəd və mənafeələrinin birləşməsinə gətirib çıxarır. Belə hallarda, ictimai inkişafın məhsulu olan tarixi şəxsiyyət öz fəaliyyətini zəruri və vacib problemlərin həllinə və böhrandan çıxış yollarının axtarılmasına yönəldir.

Görkəmli tarixi şəxsiyyətlər hər xalqın və bir dövlətin tarixinin fəal yaradıcılarıdır. Həmin şəxsiyyətlər hətta dünyalarını dəyişdikdən sonra da onların xatirəsi milyonların ürəyində, müstəqillik və azadlıq uğrunda mücadilənin qalibləri kimi xalqın qəlbində yaşayır. Təbiidir ki, bu deyilənlər böyük milli ideyalarla yaşayan liderlərə, şəxsiyyətlərə aiddir.

Orta əsrlərin böyük Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi Nizami dünya tarixinin gedişini dəyişən Makedoniyalı İsgəndərin təmsalında şəxsiyyət probleminə və tarixdə onun roluna toxunaraq deyirdi ki, reallığı dərk edən, böhranlı vəziyyətdən çıxış yolu tapmağı bacaran hər hansı dövlət xadimi, istedadlı, fəlsəfəyə və incəsənətə bələd olan insan dəyişdirici ola bilər, belə insan dövlətin idarə olunmasını reallığa çevirə bilər.

Antik dövrün və orta əsrlərin bir çox mütəfəkkirlərinin—şəxsiyyət nəzəriyyəsinin bünövrəsini qoymuş mütəfəkkirlərin (Plutarx, Aristotel, Makiavelli, Nizami) anlamında görkəmli şəxsiyyət iki başlanğıcın—fərdin, ümumən cəmiyyətin və dövlətin mənafeələri və söylərinin qarşılıqlı əlaqəsini, sintezini praktikada həyata keçirən xadimdir: o, xalq kütlələrinin enerjisini quruculuq, dirçəliş və tərəqqi məcrasına yönəldir. Lider olmadıqda isə kütləni idarə etmək mümkün deyildir, çəşqin kütlə dağıdıcılığa və hərc-mərcliyə meyl edir.

Şəxsiyyət haqqında, onun cəmiyyət, siniflər, millətlər və sosial qruplar ilə əlaqələri haqqında, şəxsiyyətin formalaşması və inkişafının qanunauyğunluqları haqqında çox yazılmışdır. Bu tədqiqatlarda qiymətli və müsbət məqamlar çoxdur. Lakin şəxsiyyətin, həm də konkret şəxsiyyətin tarixin yaradıcısı, onun hərəkətverici qüvvəsi olması haqqında son dərəcə anlaşılmaz və yaygın şəkildə bəhs edilir. Hərçənd istisnalar da var. Məsələn, rus filosofu və ictimai xadimi S.N.Trubetskoy yazırdı: "Müəyyən mənada tarixdə hər şey şəxsiyyət tərəfindən və şəxsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir: ideya yalnız onda təəcəssüm edir... Tarixi şəxsiyyət hər şeydən əvvəl öz cəmiyyətinin məhsuludur; şəxsiyyəti cəmiyyət yaradır, o, cəmiyyətin

ümumi mənafeələrini özündə əks etdirir. Şəxsiyyət cəmiyyəti üzvi surətdə təmsil edir, onun məlum arzularını özündə təcəssüm etdirir və cəmləşdirir, çünki bu arzuları başqalarına nisbətən həm daha yaxşı dərk edə, həm də vacib tarixi vəzifələrin yerinə yetirilməsi yollarını tapa bilir" (Bax: "Mir filosofii". II hissə. M. 1991, səh. 247).

Tarixdə şəxsiyyətin rolunun dərk edilməsindəki səhvlər həm də ictimai inkişafın universal qanunlarının yetiştirilməsi ilə, onların proseslərə və insanların fəaliyyətinin nəticələrinə qarşı qoyulması ilə bağlıdır. Məsələyə bu cür yanaşdıqda, hər şeydən əvvəl, ayrıca şəxsiyyət obstruksiyaya məruz qalmışdır. Marksist ədəbiyyatında xalqın, siniflərin, kollektivlərin və şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətinin başa düşülməsində tarazlıq pozulmuşdu. Keçmiş SSRİ-də, o cümlədən Azərbaycanda on illər boyu formalaşdırılan sinfi şüur şəxsiyyətə deyil, cəmiyyətə üstünlük verirdi. Bir nöqtəyə yönəldilmiş bu elmi-ideoloji iş tədricən onunla nəticələndi ki, şəxsiyyətə, ümumiyyətlə, cəmiyyətin ötürü ünsürü kimi baxmağa başladılar, yəni ümumi mənafeələr naminə onunla hesablaşmamaq olar. İctimai inkişafda siniflərin rolunun mütləqləşdirilməsi ayrıca şəxsiyyətin, fərdin cəmiyyətdəki yerini qiymətdən saldı. Nəticədə, ictimai tərəqqidə, tarixdə şəxsiyyətin rolu heçə endirildi.

Biz cəmiyyətin obyektiv qanunlarını öyrənmək zərurətini şübhə altına almaq fikrindən uzağıq, sosial birliklərin ilkinliyini, onların tarixi inkişafdakı rolunu, tarixi şəxsiyyətlərin rolunu öyrənməyin vacibliyini inkar etmirik. Məsələnin mahiyyəti bunda deyil, ölçü hissənin nə dərəcədə pozulmasındadır. Bir qism həqiqətləri müdafiə edərkən yeni səhvlərə yol verməmək olduqca vacibdir. Tarixdə şəxsiyyətin rolunun açıq-aşkar qiymətləndirilməməsi isə ölçü hissənin pozulmasının nəticəsidir.

Azərbaycan cəmiyyətində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq həmin ifratçılıq halları barədə bu gün danışmaq xüsusilə vacibdir. Məsələ bundadır ki, bir çox amillərlə yanaşı, cəmiyyətimizdə böhranın təzahürlərindən biri də konkret şəxsiyyətin əhəmiyyətinin açıq-aşkar qiymətləndirilməməsi olmuşdur. Halbuki hər bir şəxsiyyətin həqiqətən dünyəvi dövlətin, vətəndaş cəmiyyətinin, demokratik cəmiyyətin əsl yaradıcısı olmasına imkan verən şərait ölkədə gedən dəyişikliklərin təməli olmalıdır.

Zənnimizcə, şəxsiyyətin və tarixdə onun rolunun düzgün dəyərləndirilməsində sosial fəlsəfənin ayrı-ayrı nümayəndələrini təqsirləndirmək ədalətsizlik olardı. Hərçənd bunda onların da müəyyən qədər payı vardır. Belə bir faktı da gizlətməməliyik ki, onilliklər ərzində bir çox filosoflar şəxsiyyətdə, insanda ancaq sinfi tipin təcəssümünü, xalqın bir zərrəsini, kollektivin üzvünü görmüşlər və onun rolu yalnız bu mövqelərdən başa düşülmüş və tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda, onun fərdi keyfiyyətləri, şəxsi maraqları, onun bənzərsizliyi, özünəməxsus fəallığı nəzərə alınmırdı. Üstəlik, fərdi başlanğıcın xüsusi rolunu elmi surətdə dərk etmək üçün göstərilən cəhdlərə də şübhə ilə yanaşırdılar. Bizim bütün ictimai elmimiz, sosial fəlsəfəmiz uzun illər sosial-kollektiv başlanğıcın mütləqləşdirilməsinə bir növ bəraət qazandırmışdır. Şəxsi başlanğıc ümuminin içərisində əriyəndə ictimai elmlərin dayaqları nəinki haray salmır, həm də bunu az qala sosial tərəqqinin zirvəsi sayırdılar. Lakin totalitar rejim dağıldıqdan sonra qeyri-marksist nəzəriyyələrlə tanışlıq göstərdi ki, bu, heç də belə deyildir. Buna görə də belə vəziyyəti düzəltmək, şəxsiyyətin rolu məsələlərində diqqət yetirilən cəhətləri dəyişmək, onun dəyərinə danışımaq, cəmiyyətdə hər bir insanı, hər bir şəxsiyyəti ucaltmaq hissini tərbiyə etmək bizim təkcə nəzəri, ideoloji və mədəni borcumuz deyil, həm də siyasi borcumuzdur.

Tarixi inkişafın müqəddəratında "böyük simaların", siyasi xadimlərin rolu haqqında Engelsin V.Borgiusa 1894-cü il 25 yanvar tarixli məktubunda söylədiyi belə bir fikir ötən illərdə şəxsiyyət haqqında marksist tədqiqatlarında tez-tez sitat gətirilirdi: "İnsanlar özləri öz tarixini yaradırlar, lakin indiyədək onlar bunu ümumi iradəni rəhbər tutmadan yaradırlar, vahid ümumi plan üzrə və hətta müəyyən tərzdə məhdud, müəyyən cəmiyyət çərçivəsində də yaratmırlar. Onların sözləri çarpazlaşır, buna görə də bütün bu kimi cəmiyyətlərdə zərurət hökm sürür, bu zərurətin əlavəsi və təzahür forması təsadüfdür. Burada bütün təsadüflər arasından özünə yol açan zərurət son nəticədə yəni də iqtisadi nəticədir. Biz burada böyük sima adlanan adamlar məsələsinə gəlib çıxırıq. Məhz filan böyük simanın müəyyən ölkədə, müəyyən zamanda meydana çıxması halı, əlbəttə, xalis bir təsadüfdür. Lakin bu adam kənar edilə, onda onun əvəzinə başqa birsinə tələb

meydana çıxır və belə əvəz tapılır,—pis və ya yaxşı, hər halda zaman keçdikcə tapılır. Mühəribə nəticəsində taqətdən düşmüş Fransa Respublikasına lazım olan hərbi diktatorun məhz korsikalı Napoleon olması bir təsadüf idi. Lakin Napoleon olmasaydı belə, onun rolunu başqa biri ifa edərdi. Bunun sübutu odur ki, hər zaman belə bir adam lazım olanda tapılmışdır: Sezar, Avqust, Kromvel və i.a." (K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri. C. 3, Bakı, 1983, səh. 577-578).

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-də Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş adlanan fenomenin formalaşdığı bütün dövr ərzində həmin prosesi dərk etmək və qiymətləndirmək üçün hər hansı ciddi elmi səylər müşahidə edilmirdi. Xarici tədqiqatçılar əsasən totalitar rejimi kəskin tənqid etməklə məşğul olurdular, ölkənin daxilində isə belə tədqiqat aparmaq üçün göstərilən hər bir cəhd QULAQ-la nəticələnirdi. Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin ifşa olunmasından sonra marksist mövqelərdən belə bir iddia irəli sürülürdü ki, ayrı-ayrı şəxsiyyətlər, əslində, tarixdə heç nəyi həll etmirlər, tarixi siniflər və xalq kütlələri yaradır. Ayrıca şəxsiyyət nə qədər çalışsa da, öz istəyinə yalnız xalq kütlələrinin mənafeələrinin ifadəçisi olduğu zaman çata bilər.

SSRİ-nin dağılması filosoflara, sosioloqlar və politoloqlara Qərbin aparıcı fəlsəfi cərəyanları, xarici müəlliflərin tarixdə şəxsiyyətin roluna həsr olunmuş əsərləri ilə yaxından tanış olmaq imkanı verdi. XX əsr ümumən fəlsəfədə bir növ antropoloji canlanma əlaməti altında keçdiyindən bu problemə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Qərb fəlsəfəsində formalaşan şəxsiyyət, siyasi lider ideyası ilə Sovet sistemində yaranmış şəxsiyyət obrazı arasında kəskin təzad onilliklər boyu yazılmış əsərlərin əhəmiyyətini heçə endirərək bu ideyaların qeyri-həyatiliyini sübut etdi. Şəxsiyyət nəzəriyyəsinin kifayət qədər geniş çərçivələrində şəxsiyyətə politoloji cəhətdən yanaşma xüsusi yer tutur və o, şəxsiyyətə siyasi liderlik prizmasından yanaşır. Liderliyə çalışan şəxsiyyətin vəzifəsi, ümumən, onun cəmiyyətdəki mövqeyi və rolu ilə, onun təmasda olduğu proseslərin mahiyyəti ilə müəyyən edilir.

Problemin bütün cəhətlərini bir məqalə çərçivəsində əhatə etmək mümkün olmadığından milli, siyasi lider olmaq etibarilə tarixdə şəxsiyyətin mövqeyi və rolunun konkret məsələlər baxımından izahı daha vacib sayılır.

XIX əsrin sonu və XX əsr ərzində psixoloqlar, sosioloqlar və filosoflar şəxsiyyət nəzəriyyəsi məsələsini ciddi tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Avstriyalı psixiatr Z.Freyd şəxsiyyətin təhlili modelinin yaradılmasına daha böyük töhfə vermişdir. Antik dövr, orta əsr və yeni dövr mütəfəkkirlərinin şəxsiyyətin psixologiyasına aid fəlsəfi əsərləri ilə gözəl tanış olan Freyd, ilk dəfə olaraq, şəxsiyyətin inkişafının struktur modelini tədqiq etmişdir. Geniş elmi fəaliyyətlə məşğul olduğu 45 il ərzində, Z.Freyd ilk dəfə olaraq, mükəmməl şəxsiyyət nəzəriyyəsi yaratmışdır. Həmin nəzəriyyədə o, insanı şüurlu və öz davranışını dərk edən varlıq kimi deyil, daim münaqişədə olan bir varlıq kimi təqdim etmişdir, elə bir münaqişədə ki, onun kökləri başqa, daha geniş—dərk edilməmiş psixi sahədə yerləşir. Z.Freyd şəxsiyyətin struktur modelini yaratsa da, özü həmin modeli strukturdan daha çox müəyyən proseslər kimi qiymətləndirməyə meyl edirdi. Freydin psixoxanalitik nəzəriyyəsi insanın davranışının öyrənilməsinə psixodinamik yanaşmanın nümunəsidir. Onun nəzəriyyəsi insanı daxili psixoloji münaqişələrdən tam asılı olan bir varlıq hesab edir. Z.Freydə görə, "tarixi proses qeyri-şüuridən izah edilməlidir". Başəriyyətin nəzəri və praktik varlığına, fəaliyyətinə təsir edən bu təlimə görə "dünyanın sakitliyini pozan adamlar pleyadası mövcuddur. Mövcud normalar sisteminin təşəkkülünə təsir edə bilən, mühafizəkar prinsipləri dağıtmaq iqtidarında olan şəxsiyyətlər bu pleyadaya mənsubdurlar". (Bax: Z.Freyd. Psixoloji mass-i analiz cəmləri. M. 1925).

Şəxsiyyəti və şəxsiyyət haqqında təsəvvürlər sistemini tədqiq edən başqa nəzəriyyələr də kifayət qədər məşhurdur. F.Frommun şəxsiyyət nəzəriyyəsi insan davranışında qeyri-şüuri məqsədlərin aparıcı rolunu postulat kimi qəbul edir. Z.Freydin nəzəriyyəsi fərqli olaraq, həmin məqsədlər bioloji cəhətdən sortlənirilmiş məqsədlər kimi deyil, sosial məqsədlər kimi nəzərdən keçirilir. İnsan təbiətlə instinktiv əlaqələri itirir, lakin onları ictimai baxımdan sortlənirilmiş tələbatların mənbəyi olan ekzistensial, tarixi və sosial ziddiyyətlər əvəz edir. Lakin cəmiyyət həmin tələbatların ödənilməsinə mane olursa, insanın mövcudluğu problemlərinin həllinin destruktivizm və ya konformizm formasında irrasional üsulları yaranır, bunların həyata keçirilməsi şəxsiyyətin, siyasi li-

derin mahiyyətini şortlondirən xarakterin müxtəlif tiplərini əmələ gətirir. Həmin nəzəriyyələrlə yanaşı, X.Karenin, Q.S.Sallivenin, E.Frommun və bir çox başqa psixoloqların nəzəriyyələri də yararlanmışdır. Onların baxışları bəzən neofreydizmə çevrilmiş və ya Freydin şəxsiyyət nəzəriyyəsi anlamına qarşı qoyulmuşdur.

"Şəxsiyyət" termininin bir neçə mənası var. Şəxsiyyət haqqında elm—personologiya insan fərdiyyətini daha yaxşı dərk etmək problemindən bəhs edir. İngilis dilindəki "rersona" sözü latınca "persona-rersona" sözündən əmələ gəlmişdir. Vaxtilə bu söz qədim yunan teatrında teatr tamaşaları zamanı aktyorların taxdıqları maskanı bildirirdi. Beləliklə, həmin termin ilk çağlarda teatr tamaşasında komik və ya tragik obrazın olduğunu bildirirdi. Lakin lap əvvəldən "şəxsiyyət" anlayışında müəyyən rol oynayarkən fərdin qəbul etdiyi zəhəri sosial obrazı ehtiva edirdi. Başqa sözlə desək, şəxsiyyət ətrafdakılara çevrilmiş fərdi simadır. Hazırda siyasi texnologiyalar siyasətçi imici yaradarkən "sizi şəxsiyyət edəcəyik" vədlərindən geniş istifadə edirlər. Psixoloqlar və politoloqlar "şəxsiyyət" anlayışının müxtəlif mənalardan geniş istifadə edirlər. Bir çox alimlər şəxsiyyət nəzəriyyəsinin şəxsiyyətin strukturu, şəxsiyyətin əsaslandırılması, şəxsiyyətin inkişafı və s. kimi komponentlərindən istifadə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, elm indiyədək şəxsiyyətin vahid və hamı tərəfindən qəbul edilən tərifini işləyib hazırlamamışdır. Lakin tədqiqat əsərlərinin əksəriyyətində şəxsiyyət fərdi xüsusiyyətlərin ümumi ideyası, hipotetik struktur, bütün ömrü boyu inkişaf prosesi, davranış xəttini izah edən mahiyyət kimi qəbul edilir.

Şəxsiyyətin nəzəriyyəsi əsasən XX əsrdə daha geniş öyrənilsə də, ötən müddət ərzində toplanılmış məlumatlarda fəlsəfənin və psixologiyanın, təbabətin və s. nailiyyətlərindən bəhrələnməsi ona mühüm uğurlar qazanmağa imkan vermişdir. Həmin dövr ərzində işlənilib hazırlanmış nəzəriyyələr insanı bütövlükdə öyrənməyə imkan verir. Bu nəzəriyyələr insan "mən"inin mahiyyətini dərk etməyə kompleks yanaşmanı bu və ya digər dərəcədə uğurla tətbiq edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bizi, sadəcə olaraq, öz mahiyyəti etibarilə ayrılıqda götürülmüş insan, fərd deyil, siyasi insan adlandırılan insan—"Nomo rolicus" maraqlandırır.

Politologiya, ilk dəfə olaraq, siyasi hakimiyyət və siyasi liderlik problemini, siyasi elita və siyasi rejimlər anlayışını elmi müstəviyə çıxarmışdır. Ötən əsr ərzində şəxsiyyətin tarixdə yeri haqqında bir çox elmi təsəvvürlər formalaşmışdır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, tarixdə xalq kütlələrinin, siniflərin və digər sosial birliklərin rolu məhz şəxsiyyətlərdə, onların fəaliyyətində öz əksini, təəcəssümünü tapır. Bu cəhəti vurğulamağın prinsipial əhəmiyyəti var. Axı, özlüyündə xalq, sinif, millət hansısa sosial birliklər kimi fəaliyyət göstərmirlər. Onların fəaliyyəti, münasibətləri və mübarizəsi ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, fərdlərin konkret fəaliyyətdən, hərəkətlərindən kənarda və əlahiddə təsəvvür edilə bilməz. Bu cəhəti qəbul etmədən, sosial birliklərin rolunun istənilən təfsiri yarımcıq olur, buna görə də cəmiyyət tarixinin fatalist, mistik anlaşılmasına imkan yaradır.

Lakin məsələ təkcə onda deyildir ki, tarixin hərəkətverici qüvvəsi kimi şəxsiyyət kütlələrin və digər birliklərin işini konkret nəticə ilə başa çatdırır, həm də bundadır ki, ictimai inkişafın məzmununun dərk olunması məsələsində şəxsiyyətin öz anlamı da var və bu, birliklərin heç birində, müştərək məcmu fəaliyyətlərin heç birində əriyib getmir. İctimai həyatın bənzərsiz koloriti təkrarolunmazlığı məhz şəxsiyyətdən, onun biliyin və fəaliyyətin mənbəyi olan təcrübəsindən və fəhmindən, konkret hərəkətlərindən asılıdır.

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, şəxsiyyətin tarixdə rolunun düzgün dərk olunması heç də birliyin və ya hansısa digər sosial qüvvələrin rolunun dərk edilməsinə "əlavə" deyildir. Bu rol tarixin nisbətən müstəqil elementidir. Tarixi inkişafın mühüm amili, hərəkətverici qüvvəsi olmaq etibarilə şəxsiyyətin rolu mütləqdir. Tarixin bütün mərhələlərində şəxsiyyətlər ictimai inkişafın lokomotivi kimi çıxış edirlər. Bu o deməkdir ki, istisnasız olaraq, hər bir şəxsiyyət tarixin hərəkətverici qüvvəsidir. Tarixi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi olmaq, ümumiyyətlə, insanın mühüm immanent keyfiyyətidir. Əgər insan fərddirsə, o, tarixin mahiyyəti, hərəkətverici qüvvəsidir, tarixi prosesin fəal iştirakçısıdır.

İctimai həyatın mürəkkəb mexanizmini, tarixin hərəkətverici qüvvələrini bütün dolğunluğu ilə və hərtərəfli başa düşmək üçün

tarixdə şəxsiyyətin həlledici rolunu axıradək dərk etmək lazımdır. Bunsuz ictimai proseslərin mahiyyətinə obyektiv qiymət verilməsi, cəmiyyətin qanunlarının elmi surətdə dərk edilməsi natamam olacaqdır. Şəxsiyyətin tarixin hərəkətverici qüvvəsi kimi qəbul edilməsi onun mahiyyət xarakteristikasını təsbit edir. Həmin mahiyyət heç də şəxsiyyət "oyununun" eyniliyini, standartlığını, tarixi, inkişaf etmiş və başqa modifikasiyaların mövcud olmadığını göstərmir.

Biz yalnız XX əsrdə bu qənaətə gəlmişik ki, siyasətin ilkin subyektı, onun "atomu" fərddir, şəxsiyyətdir, vətəndaşdır. Vətəndaş cəmiyyəti elementlərinin, demokratik dəyərlərin inkişaf etməsi ilə şəxsiyyət və vətəndaş problemi ön plana keçir. Nəzəri cəhətdən hər bir fərd siyasətin potensial subyektidir. Bu imkanı reallaşdırmaq üçün insan siyasi biliklər və təcrübə əldə etməli, öz mövqeyini işləyib hazırlamalı və siyasət aləmində özünün fəal münasibətini müəyyənləşdirməlidir. Digər tərəfdən, azad siyasi fəaliyyətin yuridik əsaslarının və hüquqlarının təmin edilməsi prinsipinə nə qədər vacib olsa da, bütün bunlar siyasətin hər hansı ayrıca atomunun avtomatik surətdə onun hərəkətverici elementinə çevrilməsinə təminat vermir. Deməli, insan məhz müvafiq birliyin üzvü kimi özünün inkişaf prosesində və şəxsi keyfiyyətləri sayəsində siyasətin və tarixin subyektinə çevrilir.

Politoloqlar cəmiyyət üzvlərini idarə edənlərə və idarə olunanlara bölürlər, həm də bu zaman siyasi lider "siyasətə fəal və şüurlu surətdə qatılan və ona özünün dərk olunmuş maraqlarını və dəyərlərini gətirən" bir insan kimi müəyyənləşdirilir. Görünür, siyasi prosesin digər iştirakçılarını irəlicədən passiv iştirakçı mövqeyi tutan "təbə" tipli insanlar, yəni siyasi rollarının mənasını hansısa əzəli, şəxsi bir sima kimi liderə sözsüz təbə olmaqda görən adamlartək təsnif etmək lazımdır. Əlbəttə, bununla yanaşı, siyasi prosesə ləqəy münasibət bəsləmək—onda kortəbii və ya dərk edilməmiş iştirak kimi, yaxud siyasi süstlüyün təzahürü, yəni, sadəcə olaraq, siyasətdə iştirak etməmək kimi yanaşılması da mümkündür.

Siyasi davranışın və siyasətdə fərdlərin iştirakının "ideal" tiplərini əks etdirən modellər axtarışı yüksək siyasi fəallığa malik olan,

siyasi həyatda daim iştirak edən şəxsiyyətləri fərqləndirməyi zəruri edir. Şübhəsiz ki, təhlil üçün məhz belə şəxsiyyətlər daha çox maraq doğurur. Ancaq elələri də var ki, şəxsiyyət kimi səciyyə-ləndirilə bilər, lakin onlar siyasətdə təsadüfi hallarda iştirak edirlər. Şəxsiyyət tiplərinin təsnifatında siyasətə maraq göstərən, lakin siyasətdə şəxson iştirak etməyən müşahidəçilər də var. Nəhayət, siyasətə bitərəf və ya mənfə münasibət bəsləyən şəxsiyyət tipləri, eləcə də siyasətdə iştiraka mənfə münasibət bəsləyən, siyasətdən uzaq şəxsiyyətlər də mövcuddur. Şəxsiyyət tipləri siyasi yönümünə və ya istiqamətinə görə də fərqlənilirlər. Onlar "sollara", "mərkəzçilərə" və "sağlara", "radikallara", "demokratlara" və "mühafizəkarlara", "modernistlərə", "ənənəvi millətçilərə" və "təməlçilərə", "millətçilərə" və "kosmopolitlərə" bölünürlər. Real həyatda bu "ideal tiplər" siyasi liderlər mühitində, sabit siyasi baxışları və mövqeləri olan fərdlər mühitində daha aşkar və səciyyə-vi şəkildə təzahür edirlər.

Elə qrup adamlar da vardır ki, onlar müxtəlif səbəblər, o cümlədən təhsil və mədəni xarakterli səbəblər üzündən siyasətdə iştirakdan yayınırlar. Lakin bu o demək deyildir ki, onlar siyasətdən kənarda qalırlar. Azərbaycanca bu siyasi hal özünü vətəndaşlarımızın 1988-1992-ci illərdəki mitinq fəallığından sonrakı dövrdə təzahür etdirmişdir. Siyasi problemlərə süst münasibət yaranması nəticəsində diletantların, siyasətdə səriştəsi olmayan adamların 1992-ci ilin ortalarında hakimiyyəti zəif etməsi mümkün oldu. Həmin proseslər bir daha göstərdi ki, kütlələr ictimai hərəkətlərdə və siyasi proseslərdə iştirak etməkdən kənaraşdırıldıqda, siyasət kütlələrə onların həyatına mənfə təsir göstərən mənfə bir amil kimi qaydır.

Şəxsiyyətin siyasi strukturu sosial təcrübə ilə, fikirlərin və davranışın siyasi yönümü ilə səciyyələnir ki, bunlar da şəxsiyyətin yardımçı sosial strukturunu təşkil edir. İntellekt səviyyəsi (psixoloji yardımçı struktur), temperament (bioloji yardımçı struktur) və təhsil, mədəniyyət və məənəviyyət səviyyəsi (məənəvi yardımçı struktur) az əhəmiyyət kəsb etmir.

Demək lazımdır ki, siyasi liderlərin xalqların və ölkələrin müqəddəratına təsiri məsələsi, liderlik fenomeni bəşəriyyəti bütün zamanlarda düşündürmüşdür. Çünki əsrlər boyu böyük şəxsiyyət-

lör bir çox cəhətdən dövrləri və sivilizasiyaları təcəssüm etdirmişlər, haqlı olaraq sosial tarixin əsas mərhələlərini, onun nailiyyətlərini və sarsıntılarını şəxsləndirmişlər. Vətəndaşların hakimiyyət maraqları, siyasi liderlərin, onların ardıcılarının və öləyhdarlarının mübarizəsini və ya əməkdaşlığının mexanizmləri möhz liderlikdə cəmləşir.

Böyük şəxsiyyətlərə, liderliyə marağın, bu mürəkkəb sosial fenomeni dərk etmək cəhdlərinin tarixi çox qədimdir. Hələ antik tarixçilər Herodot, Fukidid, Tatsit, Plutarx və başqaları görkəmli şəxsiyyətlərin—monarxların, başçıların, sərkərdələrin fəaliyyətini tarix əsərlərinin mərkəzi mövzusu etmişlər. Platonun, Aristotelin, Polibinin, Lokkun, Makiavellinin əsərlərində siyasi davranışın qaydaları işlənib hazırlanmış, liderlik texnologiyasının mühüm elementləri əksini tapmışdır. Antik tarixçilərdən başlayaraq bir çox müasir sosioloqlara qədər, dünya tarixi böyük dövlət xadimlərinin və siyasətçilərin fəaliyyətinin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, bəşəriyyətin bütün digər hissəsinin taleyini həll etmək səlahiyyəti verilmiş bu cür "fövqəlinstanların" rolunu mədh edən nəzəriyyələr az deyildir. Fransız tarixçisi T.Karleyl (1795-1881) yazırdı ki, dünya tarixi, əslində, görkəmli şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halıdır. Amerika filosofu R.U.Emrson (1803-1882) hesab edirdi ki, tarix qəhrəman şəxsiyyətlərin fəaliyyətinin nəticəsidir. F.Nitsşe (1844-1900) özünün belə bir ideyasını əsaslandırmağa çalışırdı ki, bəşəriyyətin ali nümayəndəsi kimi yalnız "fövqəlinstan" böyük işlər görür, tarixi yaradır. Sosial psixologiyanın banisi fransız Q.Tardın (1843-1904) fikrincə, sosial həyatın əsas qanunu ardıcılıqların lideri yansılamasıdır. O hesab edirdi ki, əhəlinin əksəriyyəti müstəqil sosial yaradıcılığa qadir deyildir. Tarixdə, sosial praktikada bu fikri təsdiq edən çoxlu misal var. Böyük islahatçılar olmadan cəmiyyətin tərəqqisi, yeniləşməsi neçə-neçə illər uzana bilər, cyni zamanda ardıcılıqlarsız böyük şəxsiyyətlər yoxdur. Hər halda belə şəxsiyyətlər tarixdə qalmayıblar.

Adları çəkilən müəlliflərin söylədikləri bir çox müddəalarla razılaşmaqla yanaşı, onu da deyək ki, bütün cəlbədiciliyinə baxmayaraq bu müddəaların bir zəif cəhəti var. Tarixi inkişafda şəxsiyyət amilini mütləqləşdirməyin qüsurlu cəhəti odur ki, bu sosioloji nə-

zəriyyələr tarixi prosesdə xalq kütlələrinin rolunu tamamilə inkar edir. Belə nəzəriyyələrin müəllifləri xalqa öz tarixi vəzifəsini yalnız onun başında görkəmli siyasi xadim dayandıqda yerinə yetirə bilən süst, amorf kütlə kimi baxırlar. Belə mövqe tarixi prosesdə xalq kütlələrinin rolunun bütünlüklə inkar edilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da sosiologiyada açıq-aşkar ifratçılıqdır. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, xalq kütlələri olmadan böyük şəxsiyyət ordusuz sərkərdədən savayı bir şey deyildir. Sovet dövründə belə nəzəriyyələr antimark-sist baxışlar kimi pislənirdi. Lakin postsovet məkanındakı bütün ölkələrin yaşadığı mürəkkəb keçid dövrü göstərdi ki, güclü lider, təcrübəli dövlət xadimi və siyasi xadim olmadan ölkəni ümumi böhrandan çıxarmaq, iqtisadi və siyasi sistemi əsaslı surətdə dəyişdirmək mümkün deyildir. Beləliklə, əgər biz xalq kütlələrinin tarixin hərəkətverici qüvvəsi olduğunu etiraf ediriksə, onda böyük şəxsiyyətlərin tarixin yaradıcıları olması fikri ilə də razılaşmalıyıq.

Bu məsələ barəsində müxtəlif tədqiqat əsərlərində real şəkildə mövcud olan iki qütb var və bunlar tarixdə şəxsiyyətin rolunun qavranılmasının ayrıca bir şəxsiyyətin birbaşa inkar edilməsindən onun mədh edilməsinə və ilahiləşdirilməsinə qədər bütün çalarlarını əhatə edir. Həmişə olduğu kimi, həqiqət aralıq mövqedədir. Onu aşkar etmək üçün bu və ya digər şəxsiyyətin liderə çevrildiyi tarixi proseslərin bəzi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. XIX əsr rus filosofu və publisisti A.İ.Gertsen yazırdı ki, "şəxsiyyəti mühit və hadisələr yetirir, ancaq hadisələri də şəxsiyyətlər həyata keçirir və hadisələr özündə onların izini daşıyır—burada qarşılıqlı əlaqə var" (Bax: Köhnə yoldaşım. Seçilmiş əsərləri. C. 20 (2), Moskva, 1960, səh. 588).

Tarixi şəxsiyyət sosial tələbatın, müəyyən sosial qüvvələrin artmasının və xüsusi, möhz həmin şəxsiyyətə xas olan keyfiyyətlərin yaranmasının və tərbiyə olunmasının bir növ qarşılıqlı əlaqəsi kimi formalaşır. Bu iki amilin və ya tərkib hissəsinin təsiri, sanki şəxsiyyətin tərcümeyi-halında və fəaliyyətində birləşir. Başqa sözlə, bir tərəfdən şəxsiyyət başçılıq etdiyi sosial təbəqələrin enerjisini sanki özünə çəkir, belə ki, müəyyən mənada şəxsiyyət konkret şəkildə götürülmüş sosial qüvvənin təcəssümü, ifadəsi, onun rolunun konkret surətdə başa çatdırılmasıdır. Digər tərəfdən

kütlələrin sosial enerjisini özünün xüsusi fərdi keyfiyyətləri ilə birləşdirməklə, şəxsiyyət sanki bu enerjini artırır, ona əlavə güclü impuls verir. Elə bu iki cəhətin—kütlələrin sosial enerjisi ilə xüsusi fərdi keyfiyyətlərin çulğaşması tarixdə şəxsiyyətin görkəmli rolunu şərtləndirir.

Bu və ya digər tarixi şəxsiyyətin rolunu qiymətləndirərkən nəyin kütlələrin, sosial qrupların fəaliyyətindən, nəyin isə bilavasitə fenomenal şəxsiyyətdən asılı olduğunu dəqiq fərqləndirmək lazımdır. Əks halda, G.V.Plexanovun dediyi kimi, "optik aldanmaya", yəni sosial qrupların, kütlələrin xidmətini yalnız şəxsiyyətin adı ilə bağlamağa gəlib çıxmaq olar (Bax: Plexanov G.V. Seçilmiş fəlsəfi əsərlər. C.2, Moskva, 1966, səh.327). Problemin bu cəhətinə toxunarkən digər ifratçılığa—şəxsiyyətin rolunu qiymətləndirməməyə də yol vermək olmaz. Məsələ bundadır ki, əgər şəxsiyyət kütlələr olmadan qarşıya qoyduğu məqsədə yetə bilməzsə, kütlə də şəxsiyyətin lider keyfiyyətləri olmadan bu məqsədə çata bilməz. Yaxud da həmin məqsəd ona çox baha başa gələr!

Tarixi şəxsiyyətin rolu ondan ibarət deyil ki, o, kütlələrin və ya sosial qrupların mənafeələrini hamıdan yaxşı ifadə edir. Məsələyə belə münasibət hadisələri obyektiv qiymətləndirməkdən uzaqlaşdıra bilər. Belə ki, xalqın mənafeələrinin ifadəçisi kimi görkəmli şəxsiyyətin rolunun güclü şəkildə qabardılması, əslində onun xilaskarlıq xarakterinin inkar olunması deməkdir. Məsələyə bu cür yanaşıldıqda, şəxsiyyət manipulyasiya obyektinə, özge maraqların və sözlərin daşıyıcısı kimi qarşımızda durur. Halbuki özünün görkəmli fərdi keyfiyyətləri, özünəməxsus fərdliyi sayəsində tarixi şəxsiyyət bənzərsiz fərdiyyət kimi tarixin, ictimai həyatın gedişində öz izini qoyur. Həm də lider şəxsiyyət kimi nə qədər miqyaslı və parlaqdırsa, o, tarixin gedişinə bir o qədər çox təsir edir və tarixin orijinallığını şərtləndirir.

Şəxsiyyətin roluna qiymət verərkən belə bir faktı da nəzərdən qaçırmmaq olmaz: sosial şərtlərlə liderin fərdi qabiliyyəti arasında mütləq uyğunluq yoxdur. Elə hallar da yaranır ki, tarixi şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətləri sosial dəyişikliklərin miqyasına heç də cavab vermir, bu keyfiyyətlər həmin dəyişikliklərin həddlərini aşmağa da bilər, sosial tələbatdan aşağı da ola bilər.

Tarixdə şəxsiyyətin rolu daha çox tarixi proseslərin gedişinin xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Ümumi şəkildə tarixi prosesləri təkamül-funksional və inqilabi-ekstremal proseslərə bölmək olar. Bunlardan birincisi cəmiyyətin keyfiyyətə sabit struktur çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi proseslərindən, ikincisi isə qaydaya düşmüş ictimai həyatın inqilabi yolla qurulmasını, cəmiyyətin maksimum səfərbər olmasını və onun sözlərinin cəmləndirilməsini tələb edən müharibələr kimi ekstremal vəziyyətləri əhatə edən, bir növ dönmüş mərhələlərindən ibarətdir. Bu proseslərin gedişində ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin, fərdiyyətlərin rolunu çox və ya az dərəcədə tam şəkildə aşkara çıxarmaq üçün müxtəlif şərait yaranır. Məsələn, cəmiyyətin təkamül-funksional inkişafı dövrləri insanların şəxsi keyfiyyətlərinin üzə çıxması üçün az əlverişlidir. Hətta bu keyfiyyətlər reallaşsa da, bunun ictimai əks-sədası az olur. İnqilabi-ekstremal proseslərə (hətta lokal, cəmiyyət həyatının bir nöqtəsində cəmlənmiş, tarixin bir anında baş verən) gəldikdə isə bunların məzmununun özü elədir ki, dəyişikliklərin əhəmiyyəti, tarixin sonrakı gedişinə onların təsiri kəskin şəkildə artır. Belə şəraitdə şəxsiyyətin rolu xüsusilə geniş üzə çıxır, onun taleyi bu dəyişikliklərlə sıx bağlı olur. Təsəffüf deyil ki, bu dövrlər ya dünənədək hələ heç kimə məlum olmayan, yaxud da hansısa müddətə siyasi səhnədən çəkilməmiş insanları, sanki hadisələrin mərkəzinə çıxarır.

SSRİ-nin birdən süqutu ona gətirib çıxardı ki, yaxın və kifayət qədər uzaq keçmişin mürəkkəb tarixi proseslərini yeni təfəkkürlə dərk etməyə kəskin ehtiyac yaranı. Lakin bu ehtiyac dərhal ödənilə bilməzdi. Məsələn, bir müddət Rusiya insanların işıqlı gələcək barədə həyata keçməyən arzuları ilə ustalılıqla möhtəkirlik edən siyasət oyunbazlarının ixtiyarına keçdi. Azərbaycan da bu hallardan kənarda qala bilmədi. "Yeni biçimli demokratlar" dalğası döbdə olan ibarətlərlə danışan və ictimai şüurla cəsarətlə manipulyasiya edən populist meyilli yalançı liderləri ortaya çıxardı. Baxmayaraq ki, şərait ekstremal idi, lakin o, əslində, sosial-siyasi ziddiyyətlərin son dərəcə mürəkkəb kompleksini həll etməyə və ölkənin gələcək inkişaf mərhələlərini müəyyənləşdirməyə qadir olan bir şəxsiyyət ortaya çıxarmadı. Həmin dövrdə Azərbaycanda gedən tarixi proseslərin xarakterinin özü obyektiv olaraq üstüörtülü

şəkildə qeyri-adi şəxsiyyətə olan ehtiyaca yönəlmişdi, ancaq bu ehtiyac ödənilməmiş qaldı. Xalq, əslində başsız idi, bir tərəfdən onun arzu və istəklərinə adekvat cavab verməyə, digər tərəfdən isə ölkəni siyasi və iqtisadi böhrandan çıxarmaq strategiyasını hazırlamağa qadir şəxsiyyət tapılmadı. Azərbaycanın ötən əsrin 80-ci illərinin sonu—90-cı illərinin əvvəlindəki təcrübəsi belə bir həqiqəti bir daha təsdiq edir ki, böhran dərinləşdikcə və tarixdə mühüm, əlamətdar hadisələr toplandıqca siyasi liderə, qeyri-adi şəxsiyyətə ehtiyac xeyli artır. Bu şəxsiyyət siyasi səhnədə görünə də bilər, görünməyə də. Tarixi inkişafın sonrakı gedişi möhz bundan asılıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, əgər hər bir cəmiyyət və yaxud sosial birlik fərdi xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması və reallaşdırılması üçün bir növ sosial fondursa, onda bu fon ayrı-ayrı cəmiyyətlərdə, birliklərdə olduqca müxtəlifdir. Ehtimal ki, bəzi birliklər şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinə sanki biganədir, yaxud hətta bu xüsusiyyətləri üzə çıxmağa qoymur, digərləri isə, əksinə, liderlik keyfiyyətlərinin aşkara çıxmasına və möhkəmlənməsinə imkan yaradır.

Sosial birləşmənin və şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətlərinin dialektik vəhdəti indi də qədər ətraflı öyrənilməmişdir, hərçənd bu problemin elmi təhlili son dərəcə vacibdir. Məsələn bundadır ki, hər dəfə tarixin dönüş mərhələlərində bu problem cəmiyyətin sosial qrupları və təbəqələri qarşısında, xalqın qarşısında bütün labüdlüyü ilə durur.

Problemin ictimai-tarixi praktika prizmasından nəzərdən keçirilməsi belə deməyə əsas verir ki, tarixi prosesdə şəxsiyyətin və xalq kütlələrinin rolunun qiymətləndirilməsi məsələsinə obyektiv, əsl elmi münasibətin möğzi bu ictimai fenomenlərin təmin iki bərabər hissəsi olduğunu etiraf etməkdən ibarətdir. Əgər xarizmatik lider xalq kütlələrinin fəaliyyətinə arxalanırsa, onların ümumi arzularını və mənafeələrini əks etdirirsə, tarixdə həlledici rol oynaya bilər. Tarixdə xalq kütlələrinin yeri onların maddi dəyərlər istehsalındakı rol ilə müəyyənləşdirilir. Cəmiyyətin tarixi isə siyasi iqtisadın öyrətdiyi kimi, istehsalın tarixidir. Deməli, maddi nemətlər istehsal edən xalq kütlələri cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi kimi (bizim yaşadığımız elmi-texniki inqilab əsri də istisna təşkil etmir), tarixi inkişafın həlledici qüvvəsidir. Bu, heç də o

demək deyildir ki, şəxsiyyət arxa plana keçir və sosial tərəqqidə heç bir rol oynamır. Problem ondan ibarətdir ki, şəxsiyyətin fəaliyyətinə münasibətdə kütlələrin fəaliyyəti müəyyən məqamda birinci, əsas və müəyyənedicidir. Əgər şəxsiyyət kütlələrə arxalansa, onların mənafeələrini ifadə etsə, cəmiyyət üçün nə isə görkəmli bir şey edə bilər. Kütlələrin fəaliyyəti şəxsiyyətin öz tarixi vəzifəsini reallaşdırması üçün zəruri şərtədir.

Beləliklə, şəxsiyyətin fəaliyyəti kütlələrin mənafeələri və arzuları ilə birbaşa, sıx bağlıdır. Xalq kütlələrinin rolu artdıqda, bu, əksər hallarda liderin meydana çıxmasına və şəxsiyyətin əhəmiyyətinin artmasına səbəb olur. Ən geniş kütlələrin siyasi həyata, tarixi yaradıcılıq prosesinə fəal qoşulduğu dövrlərdə şəxsiyyətin də rolu ölçüyəgölməz dərəcədə yüksəlir. Liderlərin yerinə yetirdikləri vəzifələr daha mühüm, mürəkkəb və məsuliyyətli olur. Lider funksiyasını öz üzərinə götürmüş şəxsiyyət tələpəli, milli problemləri həll etmək üçün ayağa qalxmış xalq kütlələrinin öndəri rolunu yerinə yetirir. Belə şəxsiyyət heç də hər kəsin bacarmadığı əməllərə və fəaliyyətə qadirdir. O, cəsarətli, qorxub çəkinmir, ən təhlükəli, ən gözlənilməz, lakin son nəticədə ən düzgün yolu seçməyi, millətin və dövlətin tərəqqisi naminə riskə getməyi bacarır. Şəxsiyyətin uğuru xalqın dəstəyi ilə, sosial həyatın ehtiyaclarına diqqətlə, cəmiyyətin obyektiv inkişaf qanunlarını əsas götürmək bacarığı ilə müəyyənləşdirilir. Əgər şəxsiyyət ictimai inkişafın şərtlərini və ehtiyaclarını başa düşməyə, həmin anda həlli zəruri olan məsələlərin mahiyyətini dərk etməyə qadir deyilsə, bu halda onun fəaliyyətinin heç bir səmərəsi olmayacaqdır.

Tarixdə milli liderlər, görkəmli şəxsiyyətlər təsadüfən meydana çıxmır. Artıq dediyimiz kimi, onlar cəmiyyətdə həmişə var və zamanın çağırışını gözləyirlər. Tarixi şəxsiyyətləri tarix səhnəsinə kiminsə iradəsi deyil, müvafiq şərait və vəziyyət, hadisələr, bu hadisələrdə iştirak edən xalq kütlələri çıxarır.

Tarixi hadisələrin inkişafı bu hadisələrin önündə gedən şəxsiyyətlərdən nə dərəcədə asılıdır? Sosioloqlar tarixi prosesdə subyektiv amillərin roluna müraciət edərək şəxsiyyətə bu və ya digər siniflərin, sosial qrupların obyektiv surətdə mövcud olan maraqlarının, tarixi inkişafın vaxtı çatmış tələblərinin ifadəçisi kimi

yanaşırlar. Deməli, tarixi şəxsiyyətin, siyasi liderin meydana çıxması ölkənin və xalqın problemlərini həll etmək üçün insanların öz fəaliyyətini təşkil etməyə olan tarixən yaranmış ehtiyacıdır. Başqa sözlə, siyasi liderlik fenomeni, şəxsiyyətin integrasiya potensialı obyektiv zərurətdən, cəmiyyətin ehtiyacından doğur. Ona görə də bu ehtiyac ödənilməyə bilməz.

Milli miqyaslı siyasi liderin ən mühüm funksiyası rəhbərliyi həyata keçirməkdir, elə bir rəhbərliyi ki, bu, vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi, öncül istiqamətləri adekvat şəkildə tutuşdurmaq və seçmək bacarığını, məqsədləri, real imkanları və siyasi texnologiyaların resurslarını nəzərə almaq bacarığını nəzərdə tutur. C.Nehru yazırdı: "Bizim ideyamız və məqsədimiz tarixi meyllərə zidd gedə bilməz" (Bax: C.Nehru. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı, 1986, səh. 8).

Xalqın, millətin faciəsi "şəxsiyyət" iddiasında olan insanların faciəsi ilə başlanır. Ona görə də çox vaxt uğur və uğursuzluq bu hadisələrin önündə kimin getməsindən asılı olur. İradə və prinsipiallıqla birləşən kamillik, tez bir zamanda qərar qəbul etmək, həyatın irəli sürdüyü vəzifələrin mahiyyətini düzgün başa düşmək qabiliyyəti kimi keyfiyyətlərin tələb olunduğu dönüş mərhələlərində tarixi şəxsiyyətin rolu xüsusilə böyükdür. Çox vaxt elə olur ki, tarixi şəxsiyyət nəinki ayrı-ayrı hadisələri sürətləndirir və ya ləngidir, onların xarakterini və məzmununu formalaşdırır, müəyyən edir, həm də məlum şəraitdə bu hadisələrin necə nəticələnəcəyini həll edir.

Ciddi sınaqlar dövründə, məsələn, sovet respublikalarının dövlət müstəqilliyi və milli müstəqillik ilə etməsi, yeni iqtisadi və siyasi münasibətlər sistemə keçid kimi dönüş məqamlarında siyasi liderdən, onun həyat təcrübəsindən və intellektindən, dünyagörüşündən, dünyada gedən proseslərin mahiyyətini dərk etməsindən çox şey asılı olur. Azərbaycanın ötən əsrin 90-cı illərinin tarixi bizə xeyli acı dərslər vermişdir. Əgər mahiyyət etibarilə mütərəqqi olan proseslərin başında təsadüfi hallar üzündən siyasi diletant, bu rola hazır olmayan insan və ya romantik idealist durursa, onda fəlakət labüddür. Yeri gəlmişkən, Karl Popper yazırdı ki, romantik və ya estetik element yalnız təhsildə olur və bunlar siyasətdə olmamalıdır (Bax: Karl Popper. Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri. C. 2,

səh. 318). Əgər faciəvi təsadüf nəticəsində xalq hərəkatının başında bu cür adam dayanırsa, bu, hərəkat iştirakçılarının yetkinləşmədiyini və ya buna hazır olmadığını, habelə cəmiyyətin inkişafında ciddi qüsurlar olduğunu göstərir. Bu belə deməyə əsas verir ki, tarixi şəxsiyyət özündə heç də həmişə siyasi strateq keyfiyyətlərini, geniş zəkani, böyük təşkilatçılıq istedadını, iradə və qətiyyəti birləşdirmir. Bu zəruri keyfiyyətlərdən məhrum olan lider yalnız şərait imkan verənə qədər siyasət və hakimiyyət zirvəsində qala bilər. Siyasi iradəsi ilə yeni tarixi şəraitə nüfuz etmək imkanından məhrum olan lider şərait dəyişən kimi siyasi səhnəni tərk edir.

Tarixi şəxsiyyətin keyfiyyətlərinin sosial dəyişikliklərin miqyasına cavab vermədiyi hallar tarixdə az deyildir. Məsələn, Lui Bonapartin şəxsiyyətini həddən artıq mədh edən V.Hüqoya və P.Prudona cavabında Karl Marks yazırdı ki, mən, əksinə, göstərirəm ki, "Fransada sinfi mübarizə adı və gülünc bir şəxsiyyətin qəhrəman rolu oynamasına imkan verən şərait və vəziyyəti necə yaratdı". (Bax: K.Marks və F.Engels. Seçilmiş əsərləri. C.2, Bakı, 1978, səh. 433).

Ölkə və millət üçün taleyüklü hadisələrin başında duran şəxsiyyətlər bu hadisələri sürətləndirə və qantəkləmədən başa çatdırırlar, yaxud onların irəliləyişini dayandırır, ölkəni vətəndaş müharibəsi girdabına sürükləyir (1993-cü ildə Azərbaycanda baş verirdi kimi) bilər, pozucu, dağıdıcı qüvvələrin artmasına birbaşa və ya dolayısı ilə imkan yarada bilər. Karl Yunq hələ 40 il bundan əvvəl müxtəlif xalqların arxetiplərini tədqiq edərək "Arxetiplər və kollektiv şüursuzluq" kitabında heyranəmiz bir şey yazmışdır: "Bütün xalqlarda Hökmdar və Təlxək arxetipləri var, ancaq təkcə Rusiyada bunlar o qədər yaxındırlar ki, əgər nə vaxtsa burada Təlxək hökmdar olsa, mən təəccüblənmərəm". Görünür, bu sözlərin müəllifi böyük görücülük qabiliyyətinə malik idi və hadisələri bir çox illər öncədən görə bilmişdi, özü də təkcə Rusiya barəsində yox...

Tarixi təcrübə göstərir ki, adətən, o liderlər uğur qazanırlar ki, onlar siyasi hərəkatın gedişini, hadisələrin ahəngini həssaslıqla duyur və islahatlar aparmaqda gecikmir, hər şeyi vaxtında edirlər. Siyasi lider duyumunu itirən kimi, siyasi şəraitin, konjunkturanın

dəyişdiyini vaxtında hiss etməyən kimi ya gülüş obyektinə, yaxud da öz partiyası və ölkəsi üçün bəlaya çevrilir. Moskvanın əlaltısı—1988-1990-cı illərdə Azərbaycanda KP MK-nın birinci katibi olan Ə.Vəzirov buna bariz misaldır. Xalqın qayğıları, problemləri və mənafeləri ilə heç bir bağlılığı olmayan bu adam ölkəyə rəhbərliyi öz üzərinə götürdü. Təbii ki, belə ambisiyalılıq onun üçün məzhəkə ilə, xalq və ölkə üçün isə faciə ilə nəticələnməli idi. Belə də oldu.

Ona görə də özünə və hərəkətlərinə tələbkərlik, cəmiyyət qarşısında dərin məsuliyyət hissi, geniş siyasi görüş dairəsi, hadisələri proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti və qəbul etdiyi qərarların düzgünlüyünə əminlik yaratmaq bacarığı siyasi liderin zəruri şəxsi keyfiyyətləri olmalıdır. Siyasi liderin xarakterik şəxsi xüsusiyyətləri arasında aşağıdakıları fərqləndirmək lazımdır: təşkilatçılıq qabiliyyəti, seçilmiş ideallara inam və bunları müdafiə etmək bacarığı; müəyyən qədər xarizmatiklik; güclü iradə və xarakter; optimal siyasi qərarlar qəbul etmək bacarığı; idarəetmə məsələlərində peşəkarlıq; ünsiyyətlik və s. Şübhəsiz ki, real siyasi həyatda bu keyfiyyətlər heç də bütün liderlərə xas deyildir.

Geniş kütlələrin maraqlarını səriştəliliklə cəmləşdirmək və öz fəaliyyətində adekvat şəkildə ifadə etmək bacarığı siyasi liderin vacib və zəruri keyfiyyətləridir.

Liderin onu başçıdan fərqləndirən həlledici qabiliyyəti innovasiyalılığı, yəni daim yeni ideyalar irəli sürmək, yaxud bunları kombinə etmək və təkmilləşdirmək bacarığıdır. Siyasi liderdən, sadəcə, kütlələrin maraqlarını və ehtiyaclarını bir yerə yığmaq və inventarlaşdırmaq, onlara mane olmamaq deyil, bunları məhz novatorcasına dərk etmək, inkişaf etdirmək və təşviq etmək tələb olunur.

Böyük şəxsiyyətin, liderin innovasiyalılığı, konstruktiv təfəkkürü onun proqramında, siyasi platformasında ifadə edilmiş siyasi amalında özünü daha qabarıq göstərir. Bütün məşhur siyasi liderlər (Lenin, Ruzvelt, Kennedi, de Qoll, DEstyen, Helmut Kol və başqaları) siyasi proqramlarının yeniliyinə, orijinallığına görə tarixə düşmüşlər. 1978-1979-cu illərdə məhz Fransa prezidenti J. DEstyen və AFR kansleri Helmut Kol Avropa Valyuta Sistemi ya-

radılması barədə o dövr üçün tamamilə yeni olan ideyanı təklif etdilər. Bu ideya həmin dövrdə Avropa Birliyinin heç də bütün üzvlərinin lazımi dəstəyini almadı. Lakin üstündən iyirmi il keçəndən sonra—1999-cu il yanvarın 1-də Avropa Birliyi öz iqtisadiyyatına avronun tətbiqi ilə yeni nəfəs aldı. Güclü innovasiya platformasının əsası on müxtəlif qrupların və ictimai birliklərin maraqlarını optimal şəkildə birləşdirməyə qadir olan başlıca, dəqiq ifadə olunmuş məqsəddir. Liderin siyasi proqramı güclü şəkildə əsaslandırılmalı, onun ardıcılarna konkret cavab verməlidir: liderin platformasının uğurla həyata keçiriləcəyi təqdirdə şəxsən onlar, ailələri, kollektiv nə kimi üstünlüklər əldə edəcəklər.

Liderin siyasi cəhətdən geniş məlumatla malik olması ən mühüm keyfiyyətlərdən sayılmalıdır. Siyasi məlumat, ilk növbədə müxtəlif sosial qrupların və təsisatların vəziyyətini və istəklərini qiymətləndirməyə imkan verir ki, bunun vasitəsilə də onların öz aralarında, dövlətlə və müxtəlif ictimai təsisatlarla qarşılıqlı münasibətlərinin inkişaf meylləri haqqında mühakimə yürütmək olar. Siyasi informasiya ilk növbədə ona xidmət etməlidir ki, sosial qrupların, regionların, millətlərin və bütünlükdə dövlətlərin maraqlarının kəşfə diyi məqam nəzərdən qaçırılmasın.

Siyasi liderin mühüm, zəruri keyfiyyəti onun leksikonudur. Siyasi liderlərin indiki peşəkar leksikonunda müasir terminlər həddindən artıq çoxdur. Bu terminlərin əksəriyyətindən yerli-yersiz istifadə olunur. Üstəlik, adi adamların çoxunun bu terminlərin mənası haqqında anlayışı yoxdur. Bundan əlavə, siyasi leksikonda rəqibi təhqir edən, onu xalqın düşməni kimi damğalayan, opponentdən uzaqlaşdıran sözlər hələ də çoxdur. Qərbdə germenəvtika sürətlə inkişaf edir, onun köməyi ilə siyasi liderlərin dili, siyasi tezisləri, terminoloji bəqajı təhlil olunur. Bizim siyasətçilər isə hələlik siyasi mədəniyyətin ümumi qəbul olunmuş elementlərini nümayişkaranə şəkildə inkar edirlər.

Nəhayət, liderin siyasi məqamı hiss etmək kimi keyfiyyətini də vurğulamamaq olmaz. XX əsrdə sosial fəlsəfə liderin siyasi məqamı hiss etmək qabiliyyətini onun mühüm xüsusiyyəti sayırdı. Bu, sadə formula ilə ifadə olunurdu: "Siyasətçi olmaq vaxtında tədbirlər görmək deməkdir". Kompromisə getmək olduqca cəncəl

və incə məsələdir. Müəyyən vaxtdan əvvəl kompromisə gedən lider nüfuzdan düşür, bunda gecikən lider isə təşəbbüsü əldən verir və məğlubiyyətə uğraya bilər.

Yuxarıda qeyd etdik ki, görkəmli şəxsiyyətlər tarix səhnəsinə xalqın və dövlətin taleyi üçün dönüş mərhələlərində, təhlükəli mərhələlərdə çıxırlar. Məhz bu, şəxsiyyətin qarşısında çox mürəkkəb problem qoyur: təhlükənin haradan gəlməsindən asılı olmayaraq xalqın istəklərinə uyğun surətdə onun qarşısını almaq, dövlətin fəlakət girdabına yuvarlanmasını dayandırmaq. Böyük şəxsiyyət öz istedadını, ən yaxşı keyfiyyətlərini bu vəzifənin həllinə həsr edir. Şəxsiyyətin tarixi missiyasından və ya böyüklüyündən danışarkən biz tərəzinin bir gözünə onun xalq və ölkə naminə gördüyü işləri, o biri gözünə isə ümummilli mənafeləri təcəssüm etdirərək qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün hansı metodlardan və formalardan istifadə etdiyini qoymalıyıq. Tarixi şəxsiyyətin rolunu dəyərləndirərkən yeni ideyaların reallaşdırılmasının nəyə başa gəldiyini, sosial, iqtisadi və siyasi sahələrdə dəyişikliklərin səviyyəsinin əhəmiyyətini də nəzərə almaq lazımdır. Biz şəxsiyyətin böyüklüyünü sosiyyələndirən bir çox keyfiyyətləri Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin siyasi və dövlət fəaliyyətində görürük. Tarixi şəxsiyyət kimi Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət quruculuğunun, müstəqil inkişafının fundamental bazası olan özəli və əbədi dəyərlərin daşıyıcısı və yaradıcısıdır. Heydər Əliyevin çoxillik fəaliyyətinin təhlili və dərk edilməsi, onun zəkasının və istedadının nə qədər qüdrətli və geniş olduğunu, Azərbaycan xalqının tarixini necə məqsədyönlü şəkildə və əsl ilhamla yaratdığını göstərir.

Türkiyənin keçmiş Prezidenti Süleyman Dəmirəl Heydər Əliyev haqqında düşüncələri ilə bölüşərkən qeyd edir ki, o dünyada tanınan görkəmli şəxsiyyətdir. "Azərbaycanda nə varsa, hamısı Heydər Əliyevin keçmiş zamanda xidmət göstərdiyi vaxt yaradılmışdır. İndi yenidən canlanma gedir. Amma hörmətli Heydər Əliyevin Azərbaycana gətirdiyi ən önəmli məsələ sabitlikdir. Sabitlik, əmin-amanlıq olmasa, heç bir iş görmək mümkün deyildir. Hörmətli Heydər Əliyevi tənqid edənlər ola bilər. Çünki xalqa xidmət göstərmək asan deyildir. Mən bunu 50 il etmişəm. Hörmətli Hey-

dər Əliyev Azərbaycan üçün şəxsiyyətdir. Bunu onunla yaxın olduğuma görə söyləmirəm. Azərbaycana alan sevgimdən, məhəbbətimdən söyləyirəm. Azərbaycan xalqının rifahı və səadəti baxımından söyləyirəm. Əvvəlcə, müharibəni dayandırmışdır, sonra da sülh yolu ilə Qarabağla bağlı Azərbaycanın haqlarını aramaqdadır.

Hörmətli Heydər Əliyev dünyada tanınan adamdır. Hansı qapını döyso, o qapı açılır. İstədiyi zaman Şirakla, istədiyi zaman Buşla, istədiyi zaman istənilən kişi ilə danışır. Azərbaycan dövlətini dünyada etibarlı şəkildə təmsil etməkdədir. Onun üçün də indi Azərbaycanda inkişafın daha da irəli getməsinə səmimi qəlbədən diləyirəm" (bax: "Azərbaycan" qəzeti, 31 iyul 2001-ci il).

Azərbaycan xalqı tarixi böyük şəxsiyyətlərlə çox zəngin olan xalqlardan biridir. Biz tarixdə müstəsna, xüsusi yeri və təyinatı olan şəxsiyyətləri, nəhəng yaradıcılıq istedadına malik şəxsiyyətləri təkcə öz xalqına deyil, həm də bütün bəşəriyyətə məxsus olan şəxsiyyətləri nəzərdə tuturuq.

Öz varlığı ilə xalqına, dövlətinə şərəf və qürur hissi yaşadan tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti ölkənin milli həyatını, inkişafını mənə ilə zənginləşdirir. Müasirləri bəzən bu fəaliyyətin miqyasını tam dərk edə bilmir, bugünkü məhdud maraqları və istəkləri baxımından çıxış edərək onu dar mənada nəzərdən keçirib ixtiyari şəkildə şərh edirlər. Lakin vaxt sadəcə ötmür, insanları və şəraiti dəyişən tarix kimi yaşatmağı özü müəyyənləşdirir. Məhz bunun nəticəsidir ki, tarixi faktların subyektiv mövqelər baxımından şərh edilməsinin mənasızlığı inkar olunmazdır.

Təəssüflər olsun ki, bəzən biz ayrı-ayrı fərdlərin son onilliklər ərzində ölkədə baş verən sosial faktlara və hadisələrə ümumi maraqlar, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi, qeyri-qanuni fəaliyyət ilə mübarizə prizmasından yox, məhz şəxsi maraqlar mövqeyindən yanaşmasının şahidi oluruq. Həyat ziddiyyətlərdən ibarətdir. Bu və ya digər səbəblər üzündən kimisə vəzifəsindən kənarlaşdırılır, cəzaya məhkum olunur və yaxud özünün həyatı planlarını, siyasi, iqtisadi və digər izzət—nəfsini həyata keçirə bilmir. Bu, hər bir cəmiyyətə və dövlətə xasdır. İdeal heç bir şey mövcud deyildir, o, yalnız arzularla və nağıllarla olur. Əsas məsələ olaraq isə onu dərk etmək lazımdır ki, ölkənin inkişafını müəyyənləşdirən bu

amillər deyildir. Ön başlıcası sadəcə, buğdanı toxumdan ayırmağı bacarmaqdır, bu hadisələrin arxasında dövlətçiliyin əsasını təşkil edən, xalqın tarixi nailiyyətlərinin qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə yönələn fəaliyyəti görməkdir.

Əgər bu gün Azərbaycana öz zəkası və istedadı sayəsində hadisələrin gedişinə təsir göstərməyə və hətta onları dəyişməyə qadir olan şəxsiyyət rəhbərlik edirsə, əgər bu şəxsiyyət bir güllə də atılmadan vətəndaş müharibəsini dayandırarsa və ölkədə sabitliyi təmin edirsə, əgər onun qüdrətli, mənəvi, siyasi və təşkilatçılıq potensialı tarixi lazımi məcraya yönəldirsə və bütün bunlar dünyanın ən nüfuzlu siyasətçiləri tərəfindən etiraf olunmuşsa, onda böyük şəxsiyyət kimi tarixə düşmək üçün bunlar kifayətdir. Müdriklərin məşhur deyimi var: "Öz vətəninə peyğəmbər olmaq çətin peşədir". Uzun əsrlər yol gəlmiş bu sözlərdə həqiqət var!

Əgər şəxsiyyətin böyüklüyü onun dövləti və xalqı çeşidli fəlakətlərdən xilas etmək missiyasını öz üzərinə götürməsindən ibarətdirsə, onda millətin böyüklüyü bu həqiqəti etiraf etmək bacarığıdır.

Dövlətin başında duran böyük şəxsiyyət mühüm və məsul ictimai funksiyanın daşıyıcısı, bütün xalqın iradəsinin və mənafehlərinin ifadəçisidir. Deməli, dövlət başçısının müstəsna rolu bütün xalqın fəaliyyətindən onun milli mənafehlərindən ayrılmazdır.

Tarixi şəxsiyyətin liderliyi çox incə məsələdir. Bu məsələdə ölçü hissini çox asanlıqla itirmək və müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq, hətta ifrata varmaq mümkündür. Burada bilavasitə ətrafda olanlardan da çox şey asılıdır. Hər kəs öz rolunu oynamalı və siyasət, hakimiyyət onu şirnikləndirməməlidir. Liderin rolunu həddindən artıq şişirtmək lazım deyil, eyni zamanda lideri qiymətləndirmək də yolverilməzdir, onun istedadından və qabiliyyətindən istifadə etməmək isə, ümumiyyətlə, cinayətdir.

Tarixi şəxsiyyət problemləri həyatın ümumən siyasiləşməsi və siyasi rəqabətin güclənməsi ilə əlaqədar kəskinləşir. Cilovlanmış siyasi ambisiyalar, hakimiyyətə gəlmək iddiaları, populizm işə böyük ziyan vurur. Bu mənada bütünlükdə cəmiyyətin rolu az deyildir. Cəmiyyət yeni siyasi paradigmanın formalaşmasına—bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan və sosial təcrübənin qorunub

saxlanmasını və nəsil-dən-nəsilə ötürülməsini təmin edəcək universalizəliylər sisteminin formalaşmasına, hər bir tarixi mərhələ üçün mahiyyətə "qanuni" olan ictimai-siyasi sistemin mahiyyətinin, onun mənasının, formalarının, məqsədlərinin və mövcudluq vasitələrinin yaradılmasına kömək etməlidir. Liderin öz "komandasını" formalaşdırmaq və gənc istedadlı liderləri geniş fəaliyyətə cəlb etmək, onların qarşısında məqsəd, vəzifə qoymaq qabiliyyətindən çox şey asılıdır.

Bu məsələdə başlıcası, milli mənafehlərə əməl etmək, bu və digər vəzifələri və məqsədləri "milli ideya" formuluna ahəngdar şəkildə daxil etməkdir. Tarix və şəxsiyyətin rolu milli ideyanın tərkib hissəsidir. Milli ideya isə öz növbəsində, ölkənin inkişaf strategiyası deməkdir.

ə) MİLLİ TARİXİMİZİN YENİ MƏRHƏLƏSİ VƏ ŞƏXSİYYƏT SEÇİMİ

Tarix zaman-zaman hər bir xalqa yaşamaq imkanı verir. Ayırı-ayrı dövrlərdə, xüsusilə keçid çağlarında zamanın sətir sınaqlarına tab gətirənlər, ondan zəfərlə çıxmağı bacaranlar yaşayır, inkişaf edir, iqtisadiyyatı, siyasəti və ictimai həyatı formalaşdırır, ümumdünya tarixi inkişaf prosesində iz qoya bilir, digərləri isə tarixi şəxsiyyətlər ucbatından sınaqlara tab gətirməyərək, dünyanın etnik-siyasi xəritəsindən silinib kədirlər.

Ətrafımızda cərəyan edən, şahidi və iştirakçısı olduğumuz proseslərin, hadisələrin özəməti və sürəti bəzən onların real qiymətini vermək, inkişaf dinamikasını anlamaq, bu hadisələrin və proseslərin tarixin dönüş anları olduğunu dərk etmək imkanını məhdudlaşdırır. Təsəffüf deyil ki, bir çox hallarda xalqların və dövlətlərin tarixində baş vermiş hadisələr son dərəcə müxtəlif, bəzən də ağır təhriflərə məruz qaldıqdan neçə onilliklər sonra özünün həqiqi qiymətini alır, yaşanmış proseslərin, hadisələrin mahiyyəti, məzmunu düzgün dəyərləndirilir. Başarıyyət minilliklər boyu dünyanın qarşısında günahı etiraf etmək hissindən yaxasını qurtara bilməmişdir, bu gün də qurtara bilmir.

Yaşanmış tarixin heç bir təhrifə və ifratçılığa yol vermədən qiymətləndirilməsi bu günün və sabahın həqiqətlərinə aydınlıq gətirir, gələcəyin elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması üçün etibarlı zəmin yaradır, səhv addımlar atılması ehtimalını azaldır. Məhz bu baxımdan müstəqil Azərbaycan dövlətində son on il ərzində baş vermiş siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni proseslərin obyektiv dəyərləndirilməsi, həmin hadisələrə və proseslərə müasirlər tərəfindən doğru, düzgün qiymət verilməsi, onların dəqiq izah edilməsi gələcək təftişlərin, saxtalaşdırmaların olması təhlükəsini xeyli azaldır.

Azərbaycan bu il öz dövlət müstəqilliyinin on illik yubileyini geniş qeyd edəcəkdir. Zaman baxımından kiçik olsa da, xalqımızın və dövlətimizin taleyində baş verən əsaslı dəyişikliklər baxımından zənginliyi ilə seçilən bu dövrün hər günü, əslində, tarixə düşmək haqqını əldə etmiş çox qiymətli vaxt kəsiyidir. Bu onillik ərzində qazanılmış ən böyük nailiyyət xalqımızın əsrlər boyu arzusunda olduğu azadlıq ideyasının reallaşması, sivil dünyada qəbul edilmiş demokratik prinsiplərin və normaların bərqərar olması, müstəqilliyimizin əbədi və dönməz olması, vətəndaş—dövlət münasibətlərinin yüksələn xətt üzrə inkişafı, milli özünüdərsdiq üçün olverişli şərait yaradılmasıdır.

İnkərolunmaz həqiqətdir ki, bəşəriyyətin əldə etdiyi ən böyük dəyərlər içərisində milli suverenliyə nail olmaq, müstəqillik qazanmaq, demokratik nəzarəti gücləndirərək hakimiyyətin hüquqi-konstitusiyə normaları çərçivəsində həyata keçirilməsini təmin etmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi təcrübə göstərir ki, hər hansı bir xalq, millət öz gələcəyinin hərtərəfli əsaslandırılmış, dəqiq müəyyən olunmuş strategiyasını yarada bilmirsə, bu gələcəyi onun üçün başqa qüvvələr özlərinə sərff etdiyi şəkildə müəyyənləşdirir və o zaman həmin xalq və ya millət müstəqillik arzularının reallaşması ilə uzun müddətə və ya əbədi olaraq vıdalaşmalı olur.

Müstəqillik həm də ona görə qiymətlidir ki, o, hər hansı bir xalqa, millətə öz milli həyatını istədiyi kimi, özünəməxsus şəkildə qurmaq imkanı yaradır, onun maddi və mədəni qüvvələrinin, intellektual potensialının inkişafı üçün optimal şəraiti təmin edir. Müstəqil, milli dövlət formaları daxilində inkişaf edən xalqlar isə

bəşər sivilizasiyasına öz töhfələrini verir, onu zənginləşdirir, daha rəngarəng və cəlbədicı edirlər.

Zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müstəqillik arzuları ilə yaşamış və öz tarixinin ayrı-ayrı dövrlərində güclü, müstəqil dövlətlər qurmağa da müvəffəq olmuşdur. Bu dövlətlər xalqımızın maddi mədəniyyət abidələrinin, ədəbiyyatının, dilinin, mədəni-əxlaqi dəyərlərinin inkişafında və qorunub saxlanması mühim rol oynamışlar. Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, xalqımız öz qədim və zəngin tarixi ilə istədadını, qabiliyyətini, eramızdan qabaq III minillikdən, qədim Mənnadan, Albaniyadan başlayaraq zaman-zaman müstəqil dövlət halında yaşamaq haqqını sübut etmişdir. Yaxın və Orta Şərqdə ilk dramaturgiya, ilk opera, ilk qəzet Azərbaycanda meydana gəlmiş, latın əlifbasına keçməyə burada cəhd göstərilmişdir. Müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika Azərbaycan xalqı tərəfindən qurulmuş, bütün Şərqdə müasir parlament mədəniyyətinin əsası məhz Azərbaycanda qoyulmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusən 70-80-ci illərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatı, elmi, mədəniyyəti, kadr potensialı güclü inkişaf etmiş, gələcək müstəqil dövlətin möhkəm təməli qoyulmuşdur. Bu dövrdə milli mənlık şüurunun güclənməsi, tarixi yaddaşın oyanması, mədəniyyətimizin və ədəbiyyatımızın inkişafı, milli-mədəni dəyərlərin təbliği tamamilə yeni mədəni-psixoloji mühit yaratmışdır.

Öz tarixinin və taleyinin sahibi olmaq, dünya birliyinə daxil olan dövlətlər sırasında özünün siyasi varlığını sübut etmək, çox vaxt milli inkişaf maraqları ilə üst-üstə düşməyən qlobal proseslərin milli hakimiyyətə təsir qüvvəsini tarazlaşdırmaq, qlobal siyasi avantüralara cəlb olunmaq təhlükəsindən kənarda qalmaq bacarığı milli müstəqilliyin qorunmasının əsas şərtlərindəndir.

Müstəqillik illərində keçdiyimiz yola nəzər salmaq, qələbələrımızlə yanaşı, çətinliklərimiz və problemlərimizi təhlil etmək çox vacibdir. Gələcək tədqiqatların araşdırma obyektinə çevriləcək bu illər, heç şübhəsiz ki, Heydər Əliyev kimi yenilməz iradə sahibinin fəaliyyəti sayəsində anarxiyadan sabitliyə doğru inkişafın xüsusi mərhələsi kimi qiymətləndiriləcəkdir. Təcrübə göstərir ki, keçid dövrünü yaşayan hər bir xalqın tarixi taleyində xüsusi sınaq mərhə-

ləsi olmuşdur. Bu dövrü yaşayan dövlətlərin qarşılaşdıqları çətinlikləri dəfətmə müddətləri, konkret daxili və beynəlxalq şəraitdən asılı olaraq müxtəlif olmuşdur. Ayrı-ayrı ölkələrin, o cümlədən müasir Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin tarix boyu bir-birini ovəz edən dövlət quruculuğu təcrübələri buna əyani sübutdur.

Bir quruluşdan digərinə keçid zamanı mövcud olan kaos, anarxiya dövrünün ağrısız keçilməsi, həmin dövrün törətdiyi faciələrin aradan qaldırılması sürəti hadisələri tam nəzarətdə saxlamağı bacaran və idarə edə bilən, siyasi prosesləri istiqamətləndirmək bacarığı ilə seçilən şəxsiyyətin siyasi hakimiyyətdə təmsil olunmasından çox asılıdır. SSRİ-nin dağılmasından sonra meydana gəlmiş müstəqil dövlətlərin ərazilərində gedən yeni quruculuq prosesləri, onların sürəti və formalarındakı müxtəlifliklər, qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması müddətindəki fərqlər, konkret beynəlxalq şəraiti və daxili vəziyyəti qiymətləndirmək bacarığı tarixdə şəxsiyyət və zaman probleminin nə qədər aktual olduğunu göstərir. Məsuliyyətli anlarda qətiyyətli qərar qəbul etmək əzmi ilə seçilən dövlət başçısının qısa vaxt ərzində cəmiyyətdaxili sabitliyi təmin etməsi, ölkəni özünütəcrid təhlükəsindən qurtarması, monovi-psixoloji durumun sağlamlaşması şəxsiyyətin, siyasi liderin tarixi məsuliyyət anlarında əvəzsiz rolunu və əhəmiyyətini müstəqil Azərbaycanın ötən on ildə əldə etdiyi tarixi təcrübə bir daha parlaq sürətdə sübut edir.

Bu gün təsdiq edə biləcəyimiz real tarixi həqiqət bundan ibarətdir ki, Heydər Əliyevin hələ ötən əsrin 70-80-ci illərindəki dövlət quruculuğu fəaliyyətinə, onun siyasi iradəsinə, əzminə və uzaqgörənliyinə arxalanan Azərbaycan xalqı nəinki öz müstəqilliyini əldə etmiş və onu qoruyub saxlamışdır, həmçinin həyata keçirilən çox mühüm islahatlar və uğurlu xarici siyasət sayəsində bu nailiyyətlərin əbədiliyini və dönməzliyini də təmin etmişdir.

Ermonistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ağrılarını yaşayan dövlətimizin gələcək inkişaf strategiyasını dərin elmi və məntiqi əsaslarla müəyyənləşdirən, xalqı milli tənhalıq hissindən və həmin dövrdə baş vermiş sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin nəticəsində yaranmış milli natamamlıq kompleksindən xilas edən, qələbə əzmini öz vətənpərvərlik ruhu ilə gücləndirən

Heydər Əliyev tarixi şəraiti düzgün qiymətləndirərək bu dövrün minimal itkilərlə və faciəsiz keçilməsini təmin etdi. Az vaxt ərzində ölkədə hakimiyyətsizliyə və total özbaşınalığa son qoyulması, vətəndaş qarşılıqlı münaqişələrindən ümummilliyə keçilməsi, atəşkəs rejiminə nail olmaqla xalqın genofondunun əbəsi yeri məhv olmasının qarşısının alınması onun böyük və çoxşaxəli fəaliyyətinin nəticəsi olmaqla qeyri—müəyyənliklər içərisində çəşib qalmış cəmiyyətə yenidən dirçəlmək, öz qüvvələrini quruculuq işlərinə səfərbər etmək imkanı verdi.

Çoxəsrlik dövlətçilik tariximizin ən həssas dövründə—tarixi talenin Azərbaycan xalqına müstəqil yaşamaq şansı bəxş etdiyi bir zamanda, hakimiyyəti ələ keçirərək bu qüvvədən, daha doğrusu hakimiyyətin gücündən nəzarətsiz, ağına-bozuna baxmadan istifadə edən diletantların yaratdığı dərəcəlik və özbaşınalıqlar 1993-cü ildə müstəqil dövləti uçurum qarşısında qoydu. Tarixi təcrübənin də göstərdiyi kimi, belə xüsusi məsuliyyət tələb edən məqamlarda hakimiyyətə təsadüfən gəlmiş insanların törətdiyi faciələrin ağrılarını bütün xalq, dövlət onilliklər boyu yaşamalı olur. Heydər Əliyev isə sübut etdi ki, vətənpərvər, təcrübəli insanlar üçün, müdrik strateqlərdən ötrü siyasi hakimiyyət demokratik dəyərlərə əsaslanan, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin olunmasına hər cür şərait yaradan azad, müstəqil cəmiyyətin formalaşdırılması yolunda güclü və səmərəli bir vasitədir.

1992-1993-ci illərdə ölkəmizdə baş vermiş hadisələrin mahiyyətini, dövlətimizin və xalqımızın varlığına qarşı çevrilmiş təhlükələrin dərəcəsini vaxt keçdikcə daha çox dərk etməyə başlayırıq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə baş verən hər hansı bir çəşqinlik və kaossun ilkin səbəblərini insanların şüurlarında, onların yetkinliyində axtarmaq lazımdır. Yalnız düşüncələrdəki ideyalara aydınlıq gəlməsindən sonra cəmiyyətdə müəyyənlik yaranır və onun daxili proseslərə nəzarət imkanı ilə üst-üstə düşməsi gerçəkləşir.

Yuxarıda göstərilən dövr ərzində, daha doğrusu 1992-1993-cü illərdə Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində baş verən proseslərin kortəbiiyyəti və idarəedilməzliyi dumanlı təfəkkürün və aydın olmayan, qaranlıq ideyaların mövcudluğu ilə bağlı idi. Bu vəziyyət

isə, öz növbəsində baş verən proseslərə nəzarət etmək və onları istiqamətləndirmək iddiasında olan insanların dövlətçilik ideyalarını məhdud şəxsi maraqları və siyasi ambisiyaları ilə eyniləşdirmək cəhdlərinə, təbii ki, əsas verməli idi. Ən dəhşətlisi isə bu idi ki, bu "siyasi liderlərin" fəaliyyəti nəticəsində cəmiyyətdə xaos güclənir, proletar diktaturasının dağıdıcı təbiətinə xas olan xüsusyyətlər, bolşevizmin yeni təzahür forması olan "cəbhəçilik" psixologiyası və davranışları normaya çevrilir, qarşıdurma yeni-yeni forma və variantlarda təzahür edir, milli özünə yadlaşma güclənirdi. Bütün bunlardan əlavə, ölkə daxilindəki real etnik-siyasi durumu nəzərə almadan qəbul olunmuş qərarlar, cılız və heç bir əsası olmayan şüarçılıq, bayağı çağırışlar ölkəni etnik qarşıdurma və xaricdən müdaxilə həddinə gətirib çatdırmışdı. Cəmiyyət "hamının hamıya qarşı müharibəsi" prinsipinin hökm sürdüyü bir vəziyyətə gəlmişdi. Yaranmış vəziyyət radikal dəyişikliklər tələb edirdi.

Ölkəmizdə baş verən dramatik hadisələri yaxın və uzaq xaricdə diqqətlə izləyir və proqnozlaşdırırdılar. 1992-ci ildə "Vaşinqton post" qəzeti yazırdı: "Azərbaycanda hakimiyyət dəyişikliyi görmək istəyirsinizsə, bir neçə saat gözləyin". Heç bir qanunu və beynəlxalq normaları tanımayan, öz iradələrini başqalarına zorla qəbul etdirmək, özbaşınalığı həyat normasına çevirmək istəyi 1992-1993-cü illər ərzində hakimiyyətdə olanların əqidə simvoluna çevrilmişdi. Məhz bu baxımdan anarxiyadan sabitliyə gedən keçməkeşli yolun təhlilinin verilməsi, məhv olma təhlükəsini yaşayan gənc Azərbaycan Respublikasının dövlətçilik tarixində Heydər Əliyevin xilaskar rolunun öyrənilməsi olduqca vacibdir. Tarixi həqiqət ondan ibarətdir ki, 1993-cü ilin ikinci yarısı Azərbaycanda siyasi hakimiyyət tarixinin ən mürəkkəb və eyni zamanda ən şərəfli dövrüdür. Bu illər qət etdiyimiz və getməkdə olduğumuz uzun və şərəfli yolun başlanğıcıdır. Böyük məqsədlərə gedən yolun başlanğıcı isə həmişə çətin və məsuliyyətli olur. Bugünkü müvəffəqiyyətlərimiz məhz o dövrdə qətiyyətlə atılan addımların düzgünlüyü və möhkəmliyi ilə təmin olunmuşdur. 1992-1993-cü illərdə baş verənlər—Gəncədə silahlı çıxış, cənubda Əlikram Hümətovun elan etdiyi "Talış—Muğan Respublikası", ölkənin başqa bölgələrində separatçılıq cəhdləri, Ermənistanın hərbi təcavüzü, ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda silahlı mübarizə, ölkə iqtisadiyyatının ta-

lan edilib dağıdılması vəziyyətin nə qədər çətin və mürəkkəb olduğunu göstərir.

Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinə, milli maraqlarına və dövlət təhlükəsizliyinə uyğun olmayaraq atılmış addımların sayı və miqyası bu dövrü təhlil edən hər kəsi təəccübləndirir. Ölkə beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş bir vəziyyətə salınmışdı. Qısa müddət ərzində keçmiş sovet məkanına daxil olan respublikalarla iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr tam şəkildə dağıdılmış, ölkənin xarici siyasəti bir vektorlu istiqamət götürərək Azərbaycanı regional və global coğrafi-siyasi təcrid vəziyyətinə gətirib çıxarmışdı.

Ölkədə yaranmış ideoloji boşluğu meydan və çayxana millətçiləri və radikal "ideoloqlar" özlərinin basmaqlı fikirləri ilə doldurmağa çalışırdılar. Yeni "siyasi arena" yaradılırdı. Siyasətin "istifadə mədəniyyətini" formalaşdırma bilməyən, müasir dünyada, o cümlədən qabaqçıl ölkələrdə gedən ictimai-iqtisadi proseslərdən, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunun mahiyyətindən nəinki baş çıxarmayan, bundan tam xəbərsiz olan "siyasətçilər" tarixin obyektiv inkişaf qanunauyğunluqları ilə hesablaşmayaraq qeyri-müəyyən və yalnız "real sosializmin legitimliyi"nin inkarı əsasında formalaşan quruluşa keçməyə cəhd göstərirdilər. Onlar keçmək istədikləri "quruluşu" təsəvvür belə etmirdilər desək, heç də yanlışdır. Nəticədə, milli valyuta sürətlə inflyasiyaya uğrayır, əhalinin sosial vəziyyəti getdikcə pisləşir, ölkə dünya iqtisadi sistemindən sürətlə təcrid olunurdu.

İlkin araşdırmalar, aparılan təhlillər göstərir ki, 1992-1993-cü illəri ölkəmizin müasir tarixində "ən faciəli mərhələ, misli görünməmiş hərc-mərclik, özbaşınalıq, avantürist eksperimentlər dövrü" adlandırsaq, səhv etmərik. Təyinat verdiyi böyük bir şans AXCMüsəvat cütliyünün aparıcı nümayəndələrinin uğursuz fəaliyyəti nəticəsində xalqın milli arzularının puça çıxması təhlükəsi ilə üzü-üzə qalmışdı. Bu, milli tariximizin acınacaqlı bir səhifəsi idi. Hökm sürən qarma-qarışıqlıq meylləri və təzahürləri cəmiyyətin siyasi sosiallaşması qanunlarına zidd olaraq, iki prinsip əsasında həyata keçirilən fəaliyyətlə bağlı idi. Birincisi—yeni nəsil üçün keçmiş nəslin siyasi mədəniyyət normalarında öz əksini tapmış siyasi təcrübənin lüzumsuz hesab olunması; ikincisi—müxtəlif

dövlət təsisatları vasitəsilə həmin təcrübənin həyata keçirilməsinin qeyri-mümkün sayılması. Bir sözlə, AXC-Müsavət iqtidarının xaos və anarxiya ilə müşayiət olunan birillik hakimiyyəti tarixdə "dövlət idarəçiliyi necə olmamalıdır?" sualına verilmiş cavabın ən tipik və oyanı nümunəsi idi.

Nəticədə 1992-1993-cü illərdə həm ölkəmiz, həm də cəmiyyətimiz ölkə rəhbərliyinin səriştəsizliyi, ziddiyyətli və qeyri-ardıcıl siyasəti nəticəsində dərin siyasi, sosial-iqtisadi böhran içərisində, uçurum astanasında idi. Müstəqilliyin itirilməsi, dövlətin məhv olma təhlükəsi real xarakter almışdı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi artıq "olum, ya ölüm" dilemması qarşısında idi. Ən acınacaqlısı isə bu idi ki, Azərbaycan tarixində xalqımızın müqəddəratı baxımından çox əhəmiyyətli dövr öz-özlüyündə qeyri-müəyyənlik prinsipi əsasında qurulmuşdu. Əsası M.S.Qorbaçovun "yeni-dənqurma" və "yeni təfəkkür" konsepsiyalarından, Dağlıq Qarabağ problemindən götürülsə də, 1992-1993-cü illərin siyasi və sosial-iqtisadi prosesləri sözün əsl mənasında öz kortəbii axarına buraxılmışdı. Birinci Dünya müharibəsi zamanı "demokratiyanın patoloji forması" haqqında italyan tarixçisi F.Füre belə bir fikir söyləmişdi ki, "...küttə siyasətə müharibədən keçərək daxil oldu və sonra, yalnız müharibənin qadağan etdiyi sayda qurbanlar verdikdən sonra bu müdhiş fəlakətdən can qurtara bildi" (Furet F. Procacci G. Controverso Novecento. Milano: Reset, 1995, p. 16). Bu sözləri 1992-ci ilə şamil etsək, Azərbaycan cəmiyyətinin həmin dövrdə siyasətə necə cəlb olunmasının parlaq təzahürünü görürük.

Tarixin ibrət dərsləri dəfələrlə əməli şəkildə sübut etmişdir ki, istiqlalıyyəti qoruyub saxlamaq onu əldə etməkdən qat-qat çətin-dir. Müstəqilliyə çıxmaq üçün başlıca olaraq iki şərt zəruridir: tarixi şans və tarixi şəxsiyyət. 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətindən çıxarılan nəticələr bu fikri bir daha təsdiq edir. Cümhuriyyət xadimlərinin azadlıq hərəkatı tariximizdə mühüm rol oynamalarına baxmayaraq, o zaman dövlət idarəçiliyi təcrübəsinin və ümummilli siyasi liderin olmaması, Azərbaycan dövlətçiliyinin daxili və xarici düşmənlərinə qarşı mübarizədə qətiyyətsizlik və dövlət məsuliyyətinin lazımı səviyyədə olmaması digər amillərlə birlikdə, müsəlman Şərqində

ilk dünyəvi respublika olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutuna səbəb olmuşdu. 1991-ci ildə müstəqillik aktının qəbul olunmasından sonra baş alıb gedən siyasi hərc-mərclik nəticəsində 1993-cü ilin iyununda Azərbaycan Respublikası da öz soləfinin uğursuz aqibətinin təkrar oluna biləcəyi acınacaqlı bir vəziyyətlə üzləşmişdi.

O zamankı ictimai-siyasi proseslərin təhlili aydın göstərir ki, yaranmış təhlükəli şəraitdə xalq ölkənin uçuruma yuvarlanmasının qarşısını almağa, müstəqilliyi qoruyub saxlamağa, məcrasından çıxmış hadisə və prosesləri öz təbii axarına salmağa, bu ağır məsuliyyəti öz üzərinə götürməyə hazır və qadir olan rəhbər axtarışında idi. Xalqımız öz taleyini məhz bütün bundan əvvəlki fəaliyyəti və zəngin dövlət idarəçiliyi təcrübəsi ilə onun dərin inamını qazanmış, ən mürəkkəb problemlərin həllində öz misilsiz bacarıq və qabiliyyətini dəfələrlə sübut etmiş insanla bağlamaq istəyində idi.

1993-cü ilin əvvəllərinə nəzər saldıqda görürük ki, istər cəmiyyət daxilində, istərsə də beynəlxalq aləmdə baş verən prosesləri dərk etmək imkanından məhrum olan "siyasi liderlər" dövlətçiliyin itirilməsi və xalq qarşısında məsuliyyət daşımaq anlarında öz bacarıqsızlıqlarını bir daha nümayiş etdirərək, vəziyyəti xilas etmək üçün Heydər Əliyevə müraciət etmək məcburiyyətində qaldılar. Onlar etiraf etməyə məcbur oldular ki, bütün "siyasi komanda"ları ilə birlikdə həlledici anlarda qətiyyətli bir qərar qəbul etmək iqtidarında deyillər. Həm xalqın qəzəbinə tab gətirməyən, həm də düşükləri çıxılmaz vəziyyətdə klassik "nə etməli?" sualı qarşısında acizliklərini nümayiş etdirən AXC-Müsavət hakimiyyəti dövlət rəhbərliyinə Heydər Əliyevi təkidlə dəvət etməkdən başqa çıxış yolu tapa bilmədi. Bu da qanunauyğunluğun konkret təzahürü, ağır böhrandan yeganə çıxış yolu idi. Biz bir daha onun şahidi oluruq ki, insan ağır, çıxılmaz vəziyyətə düşdüyü anda onun özünü qorumaq hissi başqa maraqlarını üstələyir. Elçibəy hakimiyyəti Heydər Əliyevə müraciət edəndə, onlar heç də millət və yaxud dövlət düşüncələri ilə hərəkət etmirdilər. Əsas məqsəd—vaxt udmaq, cəmiyyətdə onlara qarşı olan qəzəbi və nifrəti yayındırmaq, ölkədəki hərc-mərcliyin, kəskin qarşıdurmanın məsuliyyətini Heydər Əliyevin üzərinə qoymaq idi. Heydər Əliyevin isə dahiliyi onda idi ki, o, bütün bu çılpaq oyunları çox gözəl dərk

edirdi. Tarixi şəxsiyyət olaraq o, Azərbaycan cəmiyyətinin ümumi maraqlarını dərindən anlayırdı, ümdə və tarixi vəzifələrin öhdəsindən gəlməyin yollarını digərlərindən daha yaxşı bildiyi üçün cəmiyyəti üzvi surətdə təcəssüm etdirir, onun arzularını, istəklərini və labüd olan tarixi vəzifələrin həlli yollarını görürdü.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə çağırışını Ali Sovetin keçmiş sədr müavini Tamerlan Qarayev belə izah edir: "Tam səmimiyyətlə deyə bilərəm ki, onun o vaxt gəlməsini və qalmasını istəyirdilər. Hətta mən sizə deyim ki, onu şəxsən istəməyən adamlar vardı ki, onun qalmasını istəyirdilər. Bir qorxu hissi yaranmışdı. ... Qorxu hissi yaranmışdı ki, hər şey əldən gedir. Heç kəs məsuliyyəti öz üzərinə götürmək istəmirdi. Hamı adam axtarırdı ki, bütövlükdə məsuliyyəti onun çiyinə qoysun. Və onlar Heydər Əliyevi belə bir adam kimi qəbul edirdilər" ("Yeni Musavat" qəzeti, 26 may 2001-ci il).

Məşhur alman sosioloqu Maks Veber tarixi şəxsiyyəti və siyasi rəhbəri üç tipə bölürdü: ənənəvi siyasi rəhbər; legal siyasi rəhbər və xarizmatik (Allah tərəfindən şövqləndirilmiş) liderlər. Onun fikrincə, üçüncü tip—xarizmatik liderlər dövlət quruculuğu işində daha çox və daha dərin iz qoyurlar. Məhz bu şəxsiyyətlər xarici qüvvənin yox, bilavasitə öz daxili gücünün hesabına hakimiyyətə gəlirlər. Bu liderlər tarixin axarını dəyişərək, onu ümummilliyə və ümumdövlət mənafeyinə uyğun istiqamətə yönəldirlər. Onlar dirçəlməkdə olan dövləti, onun daxili və xarici siyasətini formalaşdıraraq, bəşəriyyətin tarixində silinməz iz buraxırlar. ABŞ-da—C. Vaşinqton, Türkiyədə—Mustafa Kamal Atatürk, Fransada—general Şarl de Qoll, Böyük Britaniyada—Uinston Çörçill, Almaniya—Konrad Adenauer, Hindistanda—Cəvahirləl Nehru, Azərbaycanda isə Heydər Əliyev kimi nadir tarixi şəxsiyyətlər adı məkan və zaman ölçüsünün fəvqündə duraraq, ümummilliyə və ümumdövlət maraqlarını daha üstün, daha prioritetli hesab edərək, ölkələrini ağır böhranlardan xilas etmiş, inkişaf etdirmiş, millətlərini dirçəltmiş, gələcək nəsillər üçün milli birlik ideyası və yeni təfəkkür modeli yaratmışlar. Tanınmış alman sosioloqu R. Dorendorf qeyd edirdi: "Daxili münaqişələri həll etməyi bacaran şəxsiyyət tarixin vəznini öz nəzarəti altına götürür, bunu bacarmayan isə tarixin vəzni qismində özünə düşmən qazanır".

Taleyin iradəsi ilə Azərbaycan dövləti və xalqına tarixin ahəngini öz nəzarəti altına götürə biləcək, realist və pragmatik, cəmiyyətin bütün aparıcı qüvvələri tərəfindən qəbul olunan və onları öz arxasınca aparmağa qadir olan, təxəyyüllərdən uzaq daxili və xarici siyasət yeridə bilən şəxsiyyət nəşib oldu. Heydər Əliyevin yenidən respublika rəhbərliyinə, bu dəfə müstəqil Azərbaycanın rəhbərliyinə qayıdışı—15 iyun 1993-cü il tarixə Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Bu, tarixi inkişafın, obyektiv ictimai-siyasi prosesin məntiqi nəticəsi olub müasir Azərbaycanın müstəqillik yolu ilə irəliləyən doğru hərəkəti üçün dönüş məqamı idi. Beləliklə, vətəndaşların köklü mənafeələrinə, şəxsi maraqlarına, istək və arzularına zidd olan, məqsəd və məramı aydın olmayan, gənc, müstəqil dövlət üçün böyük təhlükə törədən, faktiki olaraq onu uçurum qarşısında qoyan siyasətin, daha doğrusu siyasi hərc-mərcliyin qarşısı alındı. Ölkənin çoxəsrlilik tarixində yeni, sivil, vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinə arxalanan dövr başlayırdı. Fridrix Nitsşe şəxsiyyətin cəmiyyətdə yeri haqqında yazırdı: "Bəşəriyyət durmadan işləməlidir ki, dahi şəxsiyyətlər yaratsın, məhz bu və başqa heç bir şey onun əsas məqsədi ola bilməz..."

Müasir şəraitdə vətəndaş cəmiyyəti qurulması, dövlət quruculuğu prosesinin daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi, ümummilliyə problemlərin müvəffəqiyyətli həlli üçün əsas amillərdən biri hakimiyyətin və siyasi qüvvələrin müntəzəm surətdə davam etdirilən dialoqudur. Elə məhz buna görə də, hakimiyyətə qayıtdığı ilk vaxtlardan başlayaraq, Heydər Əliyev bu istiqamətdə ölkənin bütün siyasi qüvvələri üçün nümunə ola biləcək konkret addımlar atmağa başladı. 1993-cü ilin noyabrında o, ölkənin siyasi partiyaları və ictimai hərəkətlərinin rəhbərləri ilə görüş keçirərək, onları milli maraqlar əsasında həmrəyliyə, Azərbaycanın bütövlüyü və birliyi naminə oməkdaşlığa dəvət etdi. Sonralar bu məsələyə münasibətini Heydər Əliyev belə açıqlamışdı: "Mən 1993-cü ildə hakimiyyətə gələndə heç kəsə fərq qoymadım. Hətta məndən öncə, keçmiş hakimiyyət dövründə işləyən adamların çoxunu da işdə saxladım. Azərbaycan prezidenti kimi mən bu gün də dövlət işində işləməyə və dövlətə, cəmiyyətə fayda verməyə qadir olan hər bir insanı dövlət, hökumət işinə cəlb et-

məyo hazıram..." Məşhur qərb alimləri U.Rostou və S.Xantinqton məhz ümummilli həmrəyliyə nail olunmasını demokratiyanın inkişafının birinci amili kimi qeyd edirdilər. Ölkə başçısının milləti məqsədyönlü şəkildə səfərbər etmək bacarığı, onun ümummilli həmrəyliyə nail olması Azərbaycanı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi, böyük müdriklik və bacarıqla ölkəmizi addım-addım, yüksələn xətlə, sabit siyasi, ictimai və iqtisadi inkişaf yoluna çıxartdı.

Heydər Əliyevin dövlət zəkası və uzaqgörənliyi sayəsində ölkəmizdə yaranmış sabitlik, siyasi mədəniyyət normaları və siyasi plüralizmin mövcudluğu, iqtisadiyyatın dirçəlişi Azərbaycan tarixinə siyasi təcrübənin və dövlət idarəçiliyinin klassik nümunəsi kimi daxil oldu. Bu dövr ərzində dövlət başçısının ətrafında sıx birləşmiş Azərbaycanın mütərəqqi və sağlam qüvvələrinin fəal iş-tirəki ilə ölkənin xarici və daxili problemlərini nizamlamaq imkanı əldə olundu. Qədim yunan filosofu Protoqor demişdir: "İnsan hər şeyin ölçüsüdür". Tarix boyu dünyada gedən proseslər bu fikrin həqiqətə nə qədər yaxın olduğunu dəfələrlə təsdiqlədi. Bu sözləri günümüze şamil etsək deyə bilərik ki: "Güclü iradəsi, özmi və təcrübəsi olan vətənpərvər şəxsiyyət siyasətin ölçüsüdür".

Yuxarıda biz qeyd etdik ki, tarixdə şəxsiyyətin rolu haqqında ötən əsrdə çoxlu araşdırmalar aparılıb, mülahizələr söylənilibdir. Bir sıra tədqiqatçılar şəxsiyyətin tarixdə oynadığı rolu ümumiyyətlə inkar edir, bəziləri bu rolu süni şəkildə şişirdir, digərləri isə hesab edir ki, tarix öz-özlüyündə mənasız prosesdir, onu mənalandıran, məzmun zənginliyi ilə təmin edən konkret tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, siyasi iradəsidir.

Bu və ya digər ölkənin rəhbərlərinin, siyasi liderlərinin, görkəmli şəxsiyyətlərinin tarixdə oynadığı rolun əhəmiyyəti və miqyası həmin ölkənin yaşadığı konkret tarixi şəraitlə, orada gedən proseslərlə sıx bağlı olur. Bu gün öz tələyüklü problemlərini həll edərək sabit, rəvan inkişaf yolu ilə irəliləyən ölkələrdə bir liderin başqa birisi ilə əvəz olunması ölkənin siyasi mənzərəsini bir o qədər dəyişmir, proseslərə ciddi təsir göstərmir. Lakin unutmamaq olmaz ki, bu ölkələrdə sabit demokratiyaya doğru gedən yolun başlanğıcında konkret tarixi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti durur və onların adı həmin xalqların tarixinin şərəfli səhifələrinə daxil olubdur. Kəskin ziddiyyətlər, faciəli proseslər, dərin kataklizmlər içə-

risində çabalayan ölkənin tələyüklü anında ona məhz hansı şəxsiyyətin rəhbərlik etməsi həmin dövlətin gələcəyini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Atatürkün xidməti yalnız türkləri hərbi məğlubiyyətdən xilas etməsi deyildi, o, işğalçı qoşunlara qarşı mübarizə apararaq, həm də gələcəyin güclü, dünyəvi Türkiyə Cümhuriyyətinin əsasını qoymuşdu. Böyük dövlət xadimi və ictimai xadim, ABŞ-ın Prezidenti Tomas Cefferson Amerika tarixinə yalnız "Hüquqlar haqqında Bill" yazmaqla daxil olmamışdı, o, gələcək inkişafı, dövlət quruculuğu prosesini əks etdirən, azadlıq ənənələrinə söykənən və demokratiya ideyasını yeni dövlət prinsipinə çevirərək, yeni tarixi-siyasi məkanın yaranmasının hüquqi təorflərini də işləyib hazırlamışdır.

Heydər Əliyev fenomeni! Bu, bizim seçimimiz idi, ya tarixin? Bəzən fərdlərin seçim imkanının məhdudluğu üzündən tarix onların köməyinə gəlir. Tarix zamanca vaxtına, məkanca yerinə düşmüş şəxsiyyəti onların köməyinə göndərir, çaşqınlıq içərisində yaşayan insanların həyatına müəyyənlik gətirir. Bu, tarixi şəxsiyyətlərin əbədi tarixi missiyasıdır. Başar tarixinin başlanğıcından bu günədək belə olub və bu cür şəxsiyyətlərin rolunu azaltmaq istəyənlərə tarix sübut edib ki, bu qanun zaman ölçüsündən ucaadır. Azərbaycan vətəndaşının normal, dinc həyatını təmin etmək, onun siyasi, iqtisadi və sosial-mədəni sahədə yaradıcı fəaliyyətinə şərait yaratmaq, əsas hüquq və azadlıqlarını qorumaq ən mühüm vəzifələr kimi qarşıda dururdu. Aristotel demişdir: "Dövlətin əsas qayəsi yalnız vətəndaşları yaşatmaq deyil, dövlətin əsas məqsədi vətəndaşları xoşbəxt yaşatmaqdır". Anarxiya və hərbi çevrilişlər mərhələsi 1993-cü ilin iyun ayının ortalarında yeni siyasi quruluş dövrü ilə—elmi əsaslara, məntiqə və siyasi təcrübəyə söykənən, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun olan müstəqil dövlət quruculuğu dövrü ilə əvəz edildi.

1993-cü ilin ictimai-siyasi hadisələrini tədqiq edərkən, onların Azərbaycan cəmiyyətinin şüurunda köklü dəyişikliklərə səbəb olduğunun şahidi oluruq. Bədxahların xaosa və kortəbiiyyətə meyli kütə kimi qələmə verməyə çalışdıqları Azərbaycan cəmiyyəti rəşadətli düşüncəyə malik, sosializmdən postindustrial cəmiyyətə keçidə, siyasətdə, iqtisadiyyatda və sosial sahədə modernləşməyə hazır olan və keçid dövrü yaşayan cəmiyyətə çevrilmə prosesinə

başladı. Bu tarixi proses aşağıdakı əsas başlıca meyarlar əsasında həyata keçirildi:

** Keçmiş ideoloji strukturun dağıdılması və yeni ictimai quruluşu uyğun olan davranış modelinin yaradılması və bununla yeni həyat prinsiplərinin formalaşması;*

** Cəmiyyətin yeni sosial strukturunun və geniş əhali təbəqələrinin cəlb olunması ilə yeni siyasi, iqtisadi, sosial və ictimai modellərin təşəkkül tapması.*

Heydər Əliyev sübut etdi ki, özünü "milli demokratik" qüvvələr adlandıran pafoslu ifadə həvəskarlarından və meydan "qəhrəmanlarından" fərqli olaraq, sabitliyə söykənən və qanunun aliliyi əsasında dövlət qurulması prinsipini əsas götürən dövlət xadimi kimi möhüz o ölkənin milli mənafelərini də, müstəqilliyini və demokratik inkişafını da təmin etməyə qadirdir. Heydər Əliyev ölkənin ali idarəçilik sükani arxasına keçdikdən sonra dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimiz naminə, həm də bu zaman çox cəsarətli və bir çox hallarda ilk baxışdan bəziləri üçün qeyri-populyar görünən qərarlar qəbul edilməsinə başladı. Belə ki, 1993-cü ilin sentyabrında Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olmaq haqqında qərar qəbul edildi. O vaxt hakimiyyətin opponentləri bunu müstəqilliyin itirilməsi kimi, SSRİ-nin bərpası yolunda atılmış bir addım kimi qiymətləndirməyə cəhd göstərirdilər. Bəziləri tərəfindən bu addım, hətta Sovet İttifaqı rəhbərliyində təmsil olunmuş şəxsiyyətin keçmiş stereotipləri, sosializm dövrünün ənənələrini bərpa etmək niyyəti kimi də qiymətləndirilirdi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, bu, yeganə düzgün və optimal qərar olmuşdur. Hələ çox gənc olan müstəqil dövlətimiz bu qərarla keçmiş SSRİ respublikaları ilə iqtisadi-mədəni və humanitar əlaqələrin qorunub saxlanmasına, Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərinin daha geniş coğrafi-siyasi məkanda—Avropa və Asiya qitələrində təbliği üçün olverişli şərait yaradılmasına və digər MDB ölkələrində yaşayan yüz minlərlə soydaşımızla geniş əlaqələrin saxlanmasına nail olmuşdu. Bütün bunlarla bərabər, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə xələl gətirə bilən heç bir müqaviləyə də imza atılmamışdır. Bu günün coğrafi-siyasi reallıqları 1993-cü ildə əsas qoyulmuş və indi də həyata keçirilən tarazlaşdırılmış və çoxistiqamətli xarici siyasətin Azərbaycan xalqının milli maraqlarına tam uyğun olduğunu və cavab verdiyini göstərir.

1993-cü ildən keçən qısa zaman kəsiyi Heydər Əliyev şəxsiyyətinin qüdrətinin, onun öz xalqının və milli dövlətçiliyin keşiyində dıran, Azərbaycan varlığını müdhiş uçurumdan xilas edən müdrik strateq olduğunu artıq təsdiq etmişdir. Son dərəcə müəkkəb daxili və beynəlxalq şəraitdə doğma xalqı üçün, el-obasından ötrü sabitlik yaratması, atəşkəsə nail olmaqla millətin sağlam qüvvələrini—genofondunu möhv olmaqdan qoruması, xaos və siyasi hərc-mərclik içərisində çabalayan, etnik-siyasi və vətəndaş qarşıdurmasının başlandığı, dövlət müstəqilliyinin itirilməkdə olduğu Azərbaycanı uçurum həddindən çıxarib hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlətini uğurla qurduğu indiki inkişaf səviyyəsinə çatdırması, xarici siyasət sahəsindəki mühüm nailiyyətlər, o cümlədən Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın təcavüzə məruz qalan, Ermənistanın isə təcavüzkar olduğunun sübuta yetirilməsi, bununla da erməni millətçilərinin ölkəmizə qarşı yaratdığı informasiya blokadasının yarılması, nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasına qəbul olunması və müstəqil dövlətimizin dünya birliyində öz layiqli yerini tutması və digər inkarolunmaz reallıqlar bir tərəfdən, xalqımızın 1993-cü ildəki seçiminin nə qədər müdrik tarixi addım olduğunu sübut edərsə, digər tərəfdən də, Heydər Əliyevin tarixin məhvərini öz əlində saxlayan və zamanı qabaqlamağı bacaran nadir siyasi şəxsiyyət və dövlət xadimi olduğunu təsdiqləyir. Şəxsiyyətin tarixdə yeri və rolunu təhqiq edən rus filosofu N.A.Berdıyayev 1931-ci ildə Parisdə yazırdı: "Şəxsiyyət fəvqəlxəss dəyərlərin daşıyıcısı və yaradıcısıdır, möhüz bu, onun bütövlüyünü, vahidliyini və əbədi mənasını yaradır".

Ölkənin hazırkı durumu, dövlət quruculuğu proseslərinin araşdırılması göstərir ki, Azərbaycanın müstəqilliyinin, ölkəmizdə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməli qoyulmuşdur. Son illər ərzində həyatımızın bütün sahələrində köklü dəyişikliklər və dərin islahatlar həyata keçirilmiş, dövlətimiz dünya birliyinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş və orada öz layiqli yerini tutmuş, dünya siyasət səhnəsinin fəal iştirakçısına və güclü regional amilə çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycan BMT, NATO, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Konfransı təşkilatlarında, bir sıra beynəlxalq maliyyə qurumlarında və digər dövlətlərarası və demokratik təsisatlar çərçivəsində xarici siyasət prioritetlərini həyata keçirir.

Heç də sirr deyil ki, Azərbaycanın dostları az olmadığı kimi, onun müstəqil, sivil, dünyəvi, iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlət kimi inkişafını istəməyən qüvvələr də var. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bu qüvvələrin səsində səs verənlər daxilə də mövcuddur. Məsələn, bu gün Azərbaycanda bərqərar olmuş demokratiyanın imkanlarından öz siyasi maraqlarına uyğun şəkildə faydalanan və "ideoloji dəb" prinsiplərinə sadıq qalan bir çox "siyasətçilər", anarxiya və xaos ideologiyası və psixologiyasının daşıyıcısı olan bəzi müxalif qüvvələr 1993-cü il hadisələrini kobudcasına təhrif edir, bunları öz maraqları və şəxsi ambisiyaları prizmasından təqdim etməyə cəhd göstərirlər. Halbuki 1993-cü il Azərbaycan dövlətçiliyinin xaos və anarxiyadan xilas dövrü kimi artıq dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq qurumlar tərəfindən qəbul olunubdur.

Milli marağın vacibliyi haqqında "millətçi-vətənpərvər" ritorikaya xüsusi diqqət ayıran bu "siyasətçilər" dərk edə bilmirlər ki, bu ideyanın rolu onun ümumillə məqsədlər naminə insanları səfərbər etmə qüvvəsindədir. Helveti, Hegel və Marks marağın kateqoriyasını işləyib hazırlayarkən onun rolunu bəşəriyyət tarixinin həqiqi və hərəkətverici qüvvəsi kimi təhlil edirdilər. Marağın sosial təzahürü kimi bütün ictimai proseslərin əsasında durur. O, həmişə konkret nəyəsə marağ kimi mövcud olur. Əksər hallarda marağın normaları və həyatı prinsipləri formalaşdırır və həyata keçirir. Normalar həyatı maraqlar ilə uyğun gəlmədikdə isə, maraqlar dünyabaxışı çərçivəsində yeni kooperasiya əlaqələri yaradaraq qalib gəlirlər. Nəticə etibarilə də, marağın kateqoriyasına, müəyyən mənada onun istiqamətverici hissəsi kimi məqsəd də daxildir. İctimai təzahür olaraq marağın maddi və mənəvi tərəfləri mövcuddur. Bəşəriyyət tarixində marağın rolu və əhəmiyyəti nəzərə alınmadan nə ictimai inkişafın təkanverici qüvvəsini, nə ictimai qanunların hərəkətinin özünə xas xüsusiyyətlərini, nə də ki fərd ilə ictimai təzahür və proses arasında mövcud olan əlaqəni düzgün dərk etmək mümkün deyildir. Yuxarıda qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda gedən bütün proseslərin mahiyyətini müəyyən edən, cəmiyyəti sosial-mədəni və siyasi fərqlərin fəvqündə parçalayan və yaxud birləşdirən, möhkəmləndirən əsas amil maraqdır. İmmanuel Kant demişdir: "marağın dərrakə ilə təqdim olunduqda... iradənin aparıcı qüvvəsinə çevrilir". Lakin

görünür ki, milli marağ haqqında pafosla danışan bəzi siyasətçilər bu məsələdə daha çox merkantil nəzəriyyələri və əyalət miqyaslı düşüncə meyllərini rəhbər tuturlar.

1993-cü il Azərbaycanın qədim tarixinə yeni dövrün başlanğıcı kimi daxil oldu desək, səhv etmərik. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycanın inkişaf tarixində yeni siyasi dövr, yeni təfəkkür mərhələsi məhz həmin vaxtdan başladı. Bu dövr Azərbaycanın XXI əsrə sivil, hüquqi, demokratik dövlət kimi addımlamasına imkan verdi. "... Azərbaycan rəhbərliyinin apardığı siyasət yeganə düzgün siyasətdir. Bunu həyat da sübut etmişdir. Azərbaycan çox böhranlardan şərəflə çıxmışdır. Vətəndaş müharibəsi və cəmiyyətin parçalanması təhlükəsindən qurtarmışdır. İndi Azərbaycanda sabitlikdir, güclü iqtisadiyyat yaradılır, demokratikləşdirmə yolunda çox işlər görülür. Buna görə də mən qəti əminəm ki, hazırda yeridilən xətt davam etdirilməlidir. Buna şübhə olmamalıdır... İndiki siyasət bir çox onilliklər üçün nəzərdə tutulmuş siyasət olmalıdır. Oks halda, Azərbaycan yenə də hansısa hərəkətə məruz qala bilər" (Bax: İlham Əliyev. "İzvestiya" qəzeti, 19 may 2001-ci il).

Dövlətin, millətin gələcək strategiyasını, daxili və xarici problemləri həll etmək yollarını tarixi şəxsiyyətlər müəyyən edir, formalaşdırır. Uğurlara və uğursuzluqlara, qələbə və nailiyyətlərə görə də gələcək qarşısında məhz onlar məsuliyyət daşıyırlar. Əzəldən bəri belə olmuşdur, indən sonra da belə olacaqdır. Qədimdən bu günədək dövlətlər yaranır, millətlər dirçəlir, bunu həyata keçirə bilməyənlər isə tale qarşısında öz acizliklərini sübut edirlər. İnkərolunmaz həqiqətdir ki, dünyanı ideyalar idarə edir. İdeyaları gerçəkləşdirən, tarixi proseslərə təsir gücünə malik, real qüvvəyə çevirən isə tarixi şəxsiyyətin özü, siyasi iradəsidir. Tarixdə hər şey şəxsiyyətlə və şəxsiyyət vasitəsi ilə həyata keçirilir. İdeya yalnız onda təcəssüm edir. Tarix sübut edir ki, gələcəyə şəxsiyyətlərin açdığı yol və gördükləri işlər gəlib çıxır. Azərbaycanın gələcəyi üçün yol isə 1993-cü ilin iyunun 15-də açılıbdır. Müstəqilliyə, azad, demokratik gələcəyə və vətəndaş cəmiyyətinə aparan yol nə qədər çətin və məşəqqətlidirsə, o qədər də, müqəddəs və şərəflidir.¹

*"Respublika" qəzeti,
27—28 iyul, 2001-ci il.*

¹ Məqaləyə qəzetdə dərc olunandan sonra kiçik əlavələr olunub.

ХУДОЖНИК — ЖИЗНЕУСТРОИТЕЛЬ

К 70-летию со дня рождения А.П.Довженко

Среди произведений литературы и искусства, посвященных нашим дням, ярким светом большой мысли, самобытного таланта и огромного художественного мастерства выделяется наследие Александра Довженко.

Фильмы кинорежиссера-новатора завоевали любовь миллионов зрителей. Его творчество оставило неизгладимый след в истории искусства. Все творчество Довженко, проникнутое глубокой народной мудростью художника-борца — вдохновенный гимн новой жизни и новому человеку.

..... Это были годы первых крупных успехов молодого советского киноискусства. На экраны вышел в свой бессмертный рейс “Броненосец “Потемкин”, а вслед за ним “Мать”, явившие всему миру силу и мощь нового, революционного искусства. Довженко одним из первых ощутил неисчерпаемые возможности кино, его увлекла перспектива говорить языком экрана с миллионами людей.

В своей автобиографии он так писал о раздумьях, изменивших его судьбу: “В 1926 г. я оставил живопись. Побуждаемый жаждой добра, полезностью народу, широкого современного творчества, все бросил и 32 лет от роду уехал на киностудию в Одессу, решив начать новую жизнь... Я чувствовал инстинктом и разумом понимал, что кино и есть то могучее оружие, через которое я могу выявить себя как художник”.

Уже в первом значительном фильме “Звенигора” (1928 г.) ярко раскрываются своеобразные черты художественного почерка Довженко. Большую эпическую тему, рассказ о судьбах

украинского народа, о его пути к революции, Довженко в фильме “Звенигора” решил в форме романтической легенды, думы, где причудливо переплетались эпизоды седой старины с событиями гражданской войны на Украине, реалистические зарисовки жизни с символическими аллегорическими образами. Фильм был исполнен большой поэтической силы.

Большую славу Довженко принес фильм “Земля” — 1930 г. Это был первый советский фильм о коллективизации, первый, но, пожалуй, до сего времени непревзойденный по силе художественных образов, по глубине поэтического осмысления революционных событий рождения колхозного строя.

В 1936 г. он выпускает “Аэроград” — фильм о строительстве нового города, форпоста обороны на Дальнем Востоке.

“Щорс” — одно из лучших творений Довженко — вышел на экраны в 1939 г., когда в мире уже пылал костер второй мировой войны. Фильм сыграл большую роль в патриотическом воспитании народа, в мобилизации его духовных сил на борьбу с иноземными захватчиками.

Поистине кипучей, неутомимой была деятельность А.Довженко в последние годы его жизни, в годы, когда вместе с сединой пришли болезни, поубавились силы. “У меня склероз сердца, — писал он, — и хотя повечерел мой день уже, мне кажется, что лучшие две картины где-то впереди, и я могу еще приносить радость народу”.

И одной из этих картин он считал “Поэму о море” (1956 г.) посвященную рождению Каховского моря, победе человека над могучими силами стихии. Работе над этой кинопоэмой он отдает все свои силы, всю щедрость своего таланта...

Таковы основные вехи более чем тридцатилетнего пути Александра Петровича Довженко в искусстве. Им было поставлено 12 художественных и документальных фильмов, написано свыше 150 киносценариев и пьес, автобиографическая повесть, около 20 рассказов. Его литературное наследство мо-

жет составить несколько объемистых томов. Но разве количеством поставленного и написанного можно измерить вклад, внесенный Довженко в развитие отечественной культуры?

Даже если бы Довженко за всю свою жизнь не создал ничего, кроме “Земли” и “Щорса” или своей последней драматической кинопоэмы, он бы и этим обессмертил свое имя в истории мирового киноискусства. Его могучий самобытный талант пролагал новые пути. Каждый его фильм раздвигал рамки художественных возможностей экрана. Многие замыслы А.Довженко остались нереализованными. Среди них постановки фильмов “Тарас Бульба”, сценарий которого был написан им в 1940-1941 гг., “Повесть пламенных лет” — сценарий был написан в 1944-45 гг. и осуществлен режиссером-постановщиком Ю.Солнцева в 1960 г. В течение многих лет А.Довженко руководил режиссерской мастерской во Всесоюзном государственном институте кинематографии.

Творческая жизнь Довженко долгие годы была связана с Киевской киностудией, которая в наши дни носит его имя. Советское правительство высоко оценило заслуги Александра Петровича в области развития киноискусства, наградив его орденом Ленина, орденом Красного Знамени и орденом Трудового Красного Знамени.

А.П.Довженко получал звание лауреата Государственной премии — за фильмы “Щорс” — 1941 г., и “Мичурин” — 1949 г., в 1959 г. за литературный сценарий “Поэма о море” посмертно (умер А.П.Довженко в 1956 году) удостоен Ленинской премии. Ценный вклад внес А.Довженко в развитие советского реалистического искусства своими статьями по теории и истории кино (“Путь к образу”, “Прогрессивное кино Италии” и др.). Искренность творчества, самобытность драматургической и режиссерской манеры, глубина идей его лучших фильмов делают Довженко одним из наиболее ярких представителей советского киноискусства.

Большой художник нового, коммунистического склада, художник-жизнеустроитель, Александр Петрович Довженко навсегда останется в истории социалистической культуры.

Сегодня, когда весь советский народ отмечает семидесятилетие со дня рождения А.Довженко, хочется вспомнить, что он говорил:

“Никогда не надо забывать о своем назначении и помнить всегда, что народ избирает своих художников для того, главным образом, чтобы показать миру, что жизнь прекрасна, что сама по себе она величайшее благо и счастье”.

*“Вышка”,
11 сентября 1964 года*

**BAKIDA V.İ.LENİN ADINA SARAYDA
ÜZEYİR HACIBƏYOVUN 100 İLLİK YUBİLEYİNƏ
HƏSR EDİLMİŞ TƏNTƏNƏLİ GECƏDƏ MƏRUZƏ**

4 oktyabr 1985-ci il

Mənəli həyatını ürəyinin son döyüntüsünədək xalqa, yüksək ideallarla sədaqətlə xidmət işinə həsr etmiş sənətkarların ölməz hünərlərindən söhbət açan parlaq səhifələr bəşəriyyətin mənəvi xəzinəsində az deyildir. Azərbaycan incəsənətinin korifeyi, böyük sənətkar, müasir Azərbaycan professional musiqisinin banisi Üzeyir Hacıbəyov haqlı olaraq belə sənətkarlardan sayılır.

Bu gün yüz illik bir dövrə nəzər salarkən görkəmli sənətkarın hünərinin özəməti daha dərinlən dərk olunur. O, nəinki öz xalqına, bütün bəşəriyyətə gözəl musiqi irsi bəxş etmiş, Azərbaycanda bəstəkarlıq məktəbi yaratmış, istedadlı musiqiçilər, pedaqoqlar, alimlər və musiqi ifaçıları nəslə tərbiyə etmiş və boya-başa çatdırmış, həm də bütün sovet xalqı mədəniyyətinin inkişafına misilsiz töhfə vermişdir.

İzin verin, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti və Nazirlər Soveti adından sizi və sizin şəxsinizdə respublikanın bütün əməkçilərini, bütün Azərbaycan xalqını böyük sənətkar, vətənpərvər və vətəndaş Üzeyir Hacıbəyovun anadan olmasının yüz illiyi münasibətilə hərərətlə və səmimi təbrik edim, Sovet Azərbaycanının sosial-iqtisadi və mənəvi həyatının daha da çiçəklənməsi namına böyük yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayım.

Biz qardaş respublikaların, Moskvanın və Leningradın musiqi ictimaiyyətinin nümayəndələrini, xarici ölkələrin mədəniyyət xadimlərini ürəkdən salamlayırıq. Əlamətdar yubileyə həsr olunmuş şənliklərə sizin gelişiniz Azərbaycan xalqının yaradıcı əməyinin,

onun musiqi sənətinin, bütün çoxcəhətli mədəniyyətinin qazandığı nailiyyətlərin təqdir olunduğuna və bunlara hörmət bəsləndiyinə daha bir parlaq sübutdur.

Böyük bəstəkar, nəzəriyyəçi alim, dramaturq, pedaqoq, maarifpərvər, alovlu publisist və yorulmaz ictimai xadim Üzeyir Hacıbəyovun son dərəcə orijinal yaradıcılığı Azərbaycan xalqının bədii mədəniyyət tarixində ən parlaq hadisələrdən biridir. Onun musiqisi qeyri-adi dərəcədə qüvvətli duyğuların, dərin fikirlərin, yüksək ideyaların, dərin lirizmin vəhdətidir. Onun musiqisi humanizmi və Vətənə məhəbbət bəsləməyi öyrədir, həmişə mərdlikdən, azadlıqdan, xeyirin təntənəsindən söhbət açır. Məhz buna görə də Hacıbəyovun çoxcəhətli fəaliyyətini onun müasirləri də, hər bir yeni nəsil də hünər adlandırırlar — yaradıcılıq, əmək, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik hünəri.

Tamamilə qanunauyğun bir haldır ki, Üzeyir Hacıbəyovun bədii yaradıcılığının əsl tərəqqisi, onun nəzəri və pedaqoji fəaliyyətinin böyük vəsəti, geniş ictimai fəaliyyəti Sovet hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Zamanın özü V.İ.Leninin belə bir dahiyənə fikrinin doğruluğunu təsdiq etmişdir ki, sosializm ideyaları proletar incəsənəti sıralarına yeni qüvvələr cəlb edəcəkdir. Biz fəxr edirik ki, inqilabın çağırışı ilə səfərbər olan Üzeyir Hacıbəyov bu ideyaların alovlu təbliğatçısıdır, onları özünün ilhamlı yaradıcılığı ilə təsdiq edir.

Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi Mixail Sergeyeviç Qorbaçov Sov. İKP MK aprel (1985-ci il) plenumunda demişdir: "Sovet ədəbiyyatının və incəsənətinin yaratdığı ən yaxşı nə varsa, bunların hamısı partiyanın və xalqın başlıca işləri və qayğıları ilə həmişə sıx bağlı olmuşdur. Şübhə yoxdur ki, bu gün yerinə yetirilən yeni vəzifələr sosializm həyat həqiqətini təsdiq edən bədii yaradıcılıqda öz layiqli əks-sədasını tapacaqdır".

Üzeyir Hacıbəyovun zamanın təsiri ilə solmayan bədii yaradıcılığı bu vəzifənin yerinə yetirilməsinə kömək etməkdə davam edir. Odur ki, biz bu gün böyük iftixar və dərin razılıq hissi ilə deyirik: Böyük klassikin yubileyinin bayram edilməsi vahid, çoxmillətli sovet xalqının musiqi sənətinin, öz məzmununa görə beynəlmiləl mədəniyyətinin əsl bayramına çevrilir.

Görkəmli sənətkar səhnə əsərlərindən və simfonik əsərlərdən tutmuş kütləvi mahnıya və romanslara qədər müasir bəstəkar yaradıcılığının bütün janrlarında ilk dəfə milli əsərlər yaratmışdır.

Hacıbəyov Azərbaycan musiqisinin şöhrət qazanmasına yol açmış, dünya miqyasında Sovet Azərbaycanının çoxcəhətli mədəniyyətinin yüksək nüfuzunun bərqərar olmasına kömək etmişdir.

Özünün qadir istedadı ilə o, Azərbaycan xalq musiqisinin bütün janrlarının — mahnının, rəqsin, aşıq sənətinin, muğamın xüsusiyyətlərinə dərinlən vəqif olmuş, öz yaradıcılığında onların melodikliyin, ritminin və ladinin rəngarəng çəlgisini yaratmışdır.

Üzeyir Hacıbəyov doğma xalqının musiqisinin çox zəngin təcrübəsinə və canlı ənənələrinə möhkəm arxalanmış, ölkənin başqa xalqlarının, ən əvvəl böyük rus xalqının həyatı ilə, mədəniyyəti ilə bağlı olmuşdur. O, milli musiqini rus klassik musiqi mədəniyyətinin ənənələri ilə zənginləşdirərək, rus və Azərbaycan xalqları arasında qardaşlığın bünövrəsini daha da möhkəmləndirməyə misilsiz xidmət göstərmişdir.

Zaqafqaziyanın qardaş xalqlarının mədəniyyəti ilə də Hacıbəyovun əlaqələri çoxcəhətlidir. Onu Gürcüstanın və Ermənistanın professional musiqi mədəniyyətlərinin baniləri, rus musiqi məktəbinin sədaqətli ardıcılları Zaxari Palişvili, Komitas və Aleksandr Spendiarov ilə birləşdirən cəhətlər çox idi. Üzeyir Hacıbəyov onlarla mehriban qardaşlıq münasibətləri yaratmışdı. Ü.Hacıbəyov bu dostluğu yüksək qiymətləndirir, onun qədrini bildirir. Onlar da Üzeyir Hacıbəyova eyni məhəbbətlə cavab verirdilər.

Vətənimizin bütün guşələrində Hacıbəyovun adını hörmət və ehtiramla çəkirlər. Onun parlaq, nikbin musiqisi Ukraynanın, Belorusiyanın və Moldaviyanın, Pribaltika və Sovet Orta Asiyası respublikalarının səhnələrində məhəbbətlə ifa olunur. Hacıbəyov yaradıcılığının incilərində SSRİ xalqları bir çox oxşar cəhətlər tapır və buna görə də onları doğma milli mədəniyyət əsərləri kimi qarşılayırlar. Bütün bunlar ölkəmizin millətlərinin və xalqlarının bir-birinə yaxınlaşdığına, qarşılıqlı təsirinə və qarşılıqlı surətdə zənginləşdiyinə daha bir parlaq misaldır, sovet cəmiyyətinin beynəlmilətçilik mahiyyətini ifadə edir.

Görkəmli bəstəkarın hər bir addımı milli musiqi mədəniyyətində ondan əvvəl görünməmiş üfqlər açmış və eyni zamanda sənətkarın tükənməz istedadının özünü biruzə verməsində keyfiyyətə yeni mərhələ olmuşdur.

Birinci operası üçün Üzeyir Hacıbəyovun Leyli və Məcnun mövzunu seçməsi tamamilə qanunauyğun bir haldır. Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin süjeti əsasında bəstələnmiş opera dini cəhalətə və mütləqiyyət özbaşınalığına qəzəblə meydan oxumuşdur. “Leyli və Məcnun” operasının yaranması Azərbaycanın musiqi sənətində həqiqətən inqilabi çevrilişə səbəb olmuş, adamların şüurlarını və ürəklərini təlatümə gətirmişdi. Operanın ilk tamaşasının göstərildiyi 1908-ci ilin 25 yanvar günü tarixə Azərbaycan operasının yaranma günü kimi daxil olmuşdur.

Opera sənətinin həqiqətən incisi sayılan “Koroğlu” qəhrəmanlıq operası haqlı olaraq bəstəkarın yaradıcılığının zirvəsi hesab edilir. Sənətkar özünün ən böyük əsərini bəstələyəndə uzun və gərgin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Yetkin, adlı-sanlı sənətkar yəni-dən çox sevdiyi opera janrına müraciət etmiş və şah əsər yaratmışdır. “Koroğlu” operası çoxmillətli sovet və dünya opera klassikası-nın misilsiz sərvətinə çevrilmişdir.

Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanda musiqili komediyanın da banisidir. Onun “Arşın mal alan” operettası xüsusilə müvəffəqiyyət qazanmış, bəstəkarı ümumdünya şöhrəti gətirmişdir. Dünya mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olan həmin musiqili komediya Azərbaycan incəsənətinin əsl “buraxılış vərəqəsi” olmuşdur. O, yetmiş ildən çoxdur ki, müxtəlif ölkələrin səhnələrində və ekranlarında zəfər yürüşünü davam etdirir.

Azərbaycan sosializm mədəniyyətinin yaradıcılarından biri olan Üzeyir Hacıbəyov Sovet hakimiyyəti qurulmasının ilk günlərindən yeni Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin memarı, musiqi maarifinin və təhsilinin təbliğatçısı və təşkilatçısı olmuşdur. Bəstəkarın həmfikri, dostu və silahdaşı Müslüm Maqomayev bu nəcib işdə onunla əl-ələ verib çalışmışdır. Üzeyir Hacıbəyov özünün sənət dostları ilə birlikdə Azərbaycanda ilk musiqi məktəbləri yaradır, musiqi tərbiyəsi və təhsili üçün mükəmməl proqram işləyib hazırlayırdı.

Üzeyir Hacıbəyovun yaradıcılığı ilə kütləvi vətənpərvərlik mahnılarının yaradılmasında sovet dövrü başlanır. Bəstəkar bu mahnıları öz qəlbinin hökmü ilə yazmışdır. Böyük sənətkar və vətəndaş olan Ü.Hacıbəyov xalqın mənəvi tələbatını dərinlən hiss edir, zamanın nəbzini tutmağı bacarırdı. Bunun sayəsində ki,

Hacıbəyovun mahnıları yeni nümunələr yaranmasına səbəb olmuş, bunlarda yeni intonasiyalar səslənmişdir. Həmin dövrdə yaranmış kantatalar kimi bu mahnı-plakatlar, mahnı-çağırışlar da yeni ənənənin — sovet adamlarının əmək hünərlərinin, şanlı nailiyyətlərinin musiqidə tərənnüm edilməsi ənənəsinin təməlini qoymuşdur. Tufanlı müharibə illərində Hacıbəyovun musiqisi xalqı düşməyə qarşı müqəddəs mübarizəyə, Sovet Vətənimizin şərəfi və istiqbalı uğrunda çarpışmaya səsləyirdi. Onun mahnıları, instrumental musiqisi, “Vətən və cəbhə” kantatası sovet xalqının qələbəsinə, sosializmin sarsılmazlığına və təntənəsinə dərin inam hissi ilə aşılənmişdir. Böyük Qələbənin 40 illiyində bu əsərlər xalqımızın yeni nəslini sovet vətənpərvərliyi, kommunizmin yüksək ideallarına nədəqət ruhunda tərbiyələndirməkdə davam edir.

Görkəmli sənətkar Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin bünövrəsini qoymuş, özlərinin böyük müəlliminin işinin layiqli varisləri və ardıcılıarı olan istedadlı, görkəmli sənətkarlar, sovet musiqisi klassikləri nəslə tərbiyə etmişdir. Dünya şöhrətli musiqiçilər Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Niyazi və başqaları onların cərgəsindədir.

Hər bir xalqın mədəniyyət tarixində onun mədəni mahiyyətini, oxlaqi və estetik ideallarını təcəssüm etdirən sənətkarlar olmuşdur. Belə sənətkarlar xalqın xarakterini və yaradıcılıq dühasını, onun keçmişini və bu gününü, gələcəyini açıb göstərmişdir. Həqiqi sənətkar yetirmiş xalq xoşbəxtədir, öz istedadını və qəlbinə doğma xalqa, öz yurduna, öz Vətəninə bəxş etmiş sənətkar da xoşbəxtədir. Azərbaycanda Üzeyir Hacıbəyov belə bir şəxsiyyət, həqiqi fikir nəhəngi olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyov öz xalqının mədəni qüdrətini və böyük musiqi qabiliyyətini cəzkar bədii palitrada əks etdirmişdir. Buna görə də böyük sənətkarın musiqisi sovet adamlarının nəsillərini yeni hünərlərə və nailiyyətlərə ruhlandırır, o bütün bəşəriyyət üçün həmişə yaşayacaqdır. Həmin musiqi bu gün, Azərbaycan zəhmətkeşləri SSRİ xalqlarının vahid ailəsində on birinci beşilliyə layiqincə başa vuraraq doğma Kommunist Partiyasının XXVII qurultayına hazırlaşdıqları bir vaxtda bizim cərgəmizdə səslənir.

*“Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti,
11 oktyabr 1985-ci il*

ДОКЛАД НА ТОРЖЕСТВЕННОМ ВЕЧЕРЕ В МОСКВЕ В БОЛЬШОМ ТЕАТРЕ СОЮЗА ССР, ПОСВЯЩЕННОГО 100-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ УЗЕИРА ГАДЖИБЕКОВА

К числу выдающихся художников, чья жизнь была отдана беззаветному служению народу, по праву принадлежит корифей азербайджанского искусства — композитор, основоположник современной азербайджанской профессиональной музыкальной культуры Узеир Гаджибеков. И сегодняшние торжества в столице нашей Родины Москве, в Большом театре Союза ССР — яркое тому свидетельство.

Мы выражаем искреннюю благодарность Министерству культуры СССР, Союзу композиторов СССР за участие и большую помощь в организации и проведении юбилейных мероприятий в связи со 100-летием со дня рождения Узеира Гаджибекова, вылившихся в яркий праздник музыкального искусства всей страны. Мы от всего сердца благодарим общественность Москвы, отмечающую сегодня вместе с нами эту знаменательную дату.

Его музыка — это сплав сильных чувств, значительных мыслей, высоких идей, глубокого лиризма. Она учит гуманизму, любви к Родине, всегда говорит о мужестве, воле, непобедимости духа, торжества добра.

Крупный художник Узеир Гаджибеков в родном, национальном музыкальном искусстве выявил элементы, представляющие общечеловеческий интерес и гуманистическую направленность. Именно в этом огромная интернациональная значимость его удивительной палитры. Гаджибековский стиль,

его творческий метод, исключая шаблон, застывшие догмы, слили воедино то, что осваивалось им в процессе проникновения в различные пласты мировой музыкальной культуры. Смелый новатор, он в корне обновил сами принципы художественного претворения элементов национальной музыкальной речи, соединив их с основополагающими приемами и выразительными средствами европейского композиторского творчества. Созданные на этой основе яркие художественные произведения не только разрушили миф о несовместимости музыкальных традиций Востока и Запада, но и способствовали их взаимному обогащению.

Как сегодня нельзя представить развитие нашей культуры без Узсира Гаджибекова, так невозможно анализировать его огромное творческое наследие в отрыве от народной музыки. Это единое целое, огромный монолит, на котором растет, обретает новые силы, мужает музыкальная культура Советского Азербайджана.

Роль Гаджибекова в азербайджанской музыке часто и не без основания сравнивают с ролью Глинки в истории русского и мирового музыкального искусства. В начале века Уз. Гаджибеков взялся за решение тех задач, которые в русской музыке задолго до того осуществил Глинка. Гаджибеков явился создателем первой азербайджанской классической оперы, оперетты, других музыкальных жанров, утверждающих основы реализма и народности. Воспеваемая мудрость, духовную красоту и героизм народа, художник выступал страстным пропагандистом общечеловеческих гуманистических идеалов.

Обогащая национальную музыку традициями русской классической музыкальной культуры, Гаджибеков вносил достойный вклад в расширение и укрепление русско-азербайджанских связей. У великих русских композиторов Гаджибеков перенимал традиции музыкального реализма, постигал искусство живого, творческого использования народной музыкальной

речи, неизмеримо обогащавших его художественную палитру. Годы обучения в Москве, затем в Петербургской консерватории стали для композитора не только периодом овладения профессиональным мастерством, но и важным этапом в формировании его мировоззрения, художественно-эстетических взглядов. Творчески проследивая взаимосвязи музыкальных культур, Уз. Гаджибеков одну из своих теоретических работ назвал “Чайковский и азербайджанская музыка”. Он выступал поборником приобщения своего народа к революционному и духовному опыту России, перевел на азербайджанский язык “Шинель” Гоголя, составил русско-азербайджанский и азербайджанско-русский словари, включавшие разъяснения таких понятий, как революция, социализм, интернационализм.

Всем своим сердцем он глубоко сознавал прогрессивную роль культуры великого русского народа в расцвете и сближении национальных культур. Он хорошо понимал, что музыка Глинки, Мусоргского, Бородина, Балакирева, Римского-Корсакова, Чайковского является той могучей силой, которая роднит и сближает народы.

Уз. Гаджибекова связывала большая творческая дружба с выдающимися представителями русской советской музыки — С. Прокофьевым, Д. Шостаковичем, Н. Мясковским, Р. Глиэром, Ю. Шапориним и другими. Обращение к богатейшей сокровищнице культуры русского народа дало мощный толчок развитию самобытных национальных культур ранее угнетенных народов, стимулировало их духовное пробуждение. И по сей день из родника русской культуры черпают лучшие представители национальных культур вдохновение, мастерство, художественно-эстетические и нравственные принципы. Музыкальная культура великого русского народа — это общенациональное богатство всех советских людей, это гордость и слава нашей многонациональной культуры.

С уважением произносится имя Гаджибекова во всех уголках нашей Родины. Его светлая жизнеутверждающая муза с любовью звучит на сценах Украины, Белоруссии и Молдавии, республик Прибалтики, Закавказья и Средней Азии. В гаджибековском творчестве народы СССР находят много родственного и потому воспринимают его как произведения родной национальной культуры. Музыка, которая написана музыкальным языком своего народа, в конце концов является интернациональной — так выразил Уз. Гаджибеков свое отношение к проблеме национального и интернационального в искусстве. Жизнеспособность этой творческой концепции и труда Гаджибекова убедительно подтверждена всем ходом дальнейшего развития азербайджанского искусства, которое вносит достойный вклад в отечественную и мировую культуру.

Ощущение времени, отношение к событиям общественно-политической значимости Гаджибеков особенно ярко воплощал в музыке. И успех ей принес истинный талант, с удивительной прозорливостью определявший необходимые и важные на каждом историческом этапе выражения.

В жизни каждого народа есть даты, золотыми буквами вписанные в его историческую летопись. Победа Советской власти в Азербайджане ознаменовала начало национального возрождения и социалистического процветания азербайджанского народа. Наш народ вечно будет славить апрельские дни 1920 года, ставшие рубежом между эпохой жестокой эксплуатации, угнетения и свободы и социальной справедливости. Вдохновленный огнем, зажженным Великим Октябрем, Узеир Гаджибеков принял новый мир сразу, без оглядки, как собственное кровное дело, и всем своим творчеством отдался борьбе за торжество его великого дела. Уз. Гаджибеков, выступил создателем новой азербайджанской музыкальной культуры, пропагандистом и организатором музыкального просвещения и образования в республике.

Высокие принципы гражданственности, партийности и народности, интернационализма, заложенные и определенные великим художником, вывели азербайджанскую музыку на передовые рубежи советской многонациональной культуры. Зерна таланта, щедро брошенные в благодатную почву, дали сильные и добрые всходы.

Выдающийся педагог, Узеир Гаджибеков заложил фундамент композиторской школы Азербайджана, воспитал плеяду талантливых, ярких мастеров, классиков советской музыки, ставших достойными преемниками и продолжателями дела своего великого учителя.

Ныне на ниве социалистического по содержанию и национального по форме азербайджанского музыкального искусства сформировались и действуют несколько композиторских поколений, которые свято чтут традиции Узеира Гаджибекова, развивают и обогащают их.

Творчество корифея азербайджанской музыки глубоко почитасмо народом. Потому что оно современно по своей сути, потому что всей своей направленностью, всеми красками устремлено в день завтрашний. “Как прежде, дышит и живет в нас песня Узеира”, — писал Самед Вургун в своем поэтическом посвящении Гаджибекову “Слава творцу”. Выражением всенародной любви и всеобщего поклонения гению стала замечательная традиция празднования дня рождения Узеира Гаджибекова 18 сентября как для музыки Азербайджана. Музыкой Гаджибекова — Гимном Азербайджанской ССР начинает каждый свой новый трудовой день наша краснознаменная орденосная республика. Вдохновенная муза композитора одухотворяет нашу сегодняшнюю жизнь, воодушевляет советских людей на новые свершения, всегда будет жить для всего человечества.

В истории культуры каждого народа, всегда были художники, олицетворявшие его духовную сущность, нравственные и

эстетические идеалы. В Азербайджане такой личностью, истинным титаном мысли был Узеир Гаджибсков, воплотивший в своей удивительной художественной палитре духовную мощь и огромное музыкальное дарование своего народа.

Оставленное им огромное наследство составляет целую эпоху в истории современной культуры. Созданные им произведения стали неотъемлемой частью сокровищницы советской музыкальной культуры, они живут и будут жить как светлый памятник таланту великого композитора, посвятившего всю свою яркую жизнь, многогранное творчество служению родному народу...

*“Бакинский рабочий”,
13 октября 1985 года*

**ДОКЛАД НА ТОРЖЕСТВЕННОМ ВЕЧЕРЕ,
ПОСВЯЩЕННОГО 80-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ
САМЕДА ВУРГУНА В БАКУ
ВО ДВОРЦЕ им. В.И. ЛЕНИНА**

В блистательную плеяду художников слова, революцией мобилизованных и призванных, навсегда вошел замечательный советский поэт Самед Вургун, 80-летие со дня рождения которого вылилось в нашей стране во всенародный праздник поэзии и дружбы. Классик многонациональной советской литературы, поэт-трибун атакующего класса, выдающийся драматург, страстный публицист и бескомпромиссный критик, организатор литературного процесса, крупный общественный деятель, друг и единомышленник многих выдающихся представителей братских литератур — таким вошел в историю нашей культуры Самед Вургун. Таким он живет в благодарной памяти азербайджанского народа, в сердцах всех строителей нового мира.

Советская литература объединяет большой отряд писателей, представителей всех национальностей нашей страны. И на каком бы языке ни творил советский писатель, где бы он ни жил, он пишет сердцем, а сердце его принадлежит народу, партии. Именно поэтому литература социалистического реализма, при всем индивидуальном различии и национальной неповторимости ее творений, выражает интернациональный характер, интернационалистскую сущность нашего общества, дружбу и братство советских народов. Поднимая свои строительные леса на монолитном фундаменте марксистско-ленинской идеоло-

гии, она вносит огромный вклад в формирование характера, стойких идейных убеждений, высокой нравственности и политической культуры советского человека. Говоря ленинскими словами, она является зеркалом процессов, определяющих наше движение вперед, показывает неразрывную связь, духовной жизни и напряженного, творчески насыщенного труда страны.

Сам факт столь масштабного празднества, посвященного 80-летию Самеда Вургун, — еще одно свидетельство торжества ленинской национальной политики, яркое проявление отеческой заботы Коммунистической партии и Советского правительства о нашем искусстве, уважения и любви братских народов к певцу революционных идеалов, к его неувядаемому творчеству, которое и сегодня дышит жизнью народа.

В Азербайджане, давшем стране Вургун, как и во всей нашей Отчизне, ширится всенародная борьба за осуществление исторических предначертаний XXVII съезда КПСС. С чувством большой гордости мы можем сказать о том, что в этом историческом восхождении своим страстным большевистским поэтическим словом вместе с нами участвует и поэт-коммунист, вдохновленный певец азербайджанского народа Самед Вургун.

Его молодость совпала с первыми шагами Советского государства. За тридцать лет кипучей творческой деятельности Самед Вургун вместе со своими сподвижниками заложил идейно-художественные основы новой азербайджанской литературы, создал неувядаемые образцы высокой гражданской поэзии. Они вошли в плоть и кровь рабочего класса, всего народа.

Честное служение Самеда Вургун революционным идеалам, стойким гражданским принципам раздвинули и без того широкие масштабы его творчества. Как творец и художник нового мира, организатор литературных сил и общественный деятель он стоит в одном ряду с такими мастерами слова, как Александр Фадеев и Николай Тихонов, Александр Твардов-

ский и Константин Симонов, Павло Тычина и Александр Корнейчук, Янка Купала и Мухтар Ауэзов, Гафур Гулям и Мирзо Турсунзаде, Георгий Леонидзе и Австик Исаакян, олицетворяя вместе с ними, десятками других писателей новую многонациональную советскую культуру.

Самед Вургун, первым удостоенный высокого звания народный поэт Азербайджана, каждой своей страстной поэтической строкой был неразрывно связан со становлением и развитием азербайджанской советской литературы. Его поэзия, пронизанная партийностью и народностью, воспевающая героическое прошлое азербайджанского народа и яркую социалистическую повесть, самоотверженный труд советских людей, и ныне благотворно воздействует на чувства и мысли широких масс.

Он вошел в большую литературу в середине 20-х годов. Своеобразным ускорителем идейного и художественного роста Самеда Вургун с самого начала творчества явились передовые традиции русской культуры. Годы учебы в Москве, постижение мировой поэзии, творческое бесстрашие М. Горького, непримиримость В. Маяковского определили целеустремленный характер и классовую направленность блистательного таланта.

Поэт отчетливо сознавал, что для создания панорамы революционного преобразования необходимо философски вооружиться, глубоко овладеть марксистско-ленинским учением. Для этого он не жалел ни сил, ни времени. Наверное, потому самые пламенные поэтические сроки С. Вургун посвящены уму, чести и совести нашей эпохи — партии великого Ленина.

Мы по праву называем многонациональную советскую литературу художественной летописью страны, биографией советского народа. Внес в нее свой вклад и Самед Вургун, создал блестящие образцы лиро-эпических поэм в азербайджанской советской литературе. Все его творчество пронизано передовыми идеями русской литературы, сочетает смелое новаторст-

во с правдивым художественным воспроизведением жизни. Искусство социалистического реализма открыло перед ним необозримый простор для действительно свободного творчества, повышения мастерства, всестороннего развития многообразных реалистических форм, стилей и жанров. Его поэмы “Мугань”, “Читая Ленина”, “Комсомольская поэма”, “Знаменосец века”, “Айгюн” и другие позволяют проследить основные этапы социального и духовного прогресса в Советском Азербайджане, революционного изменения в сознании людей.

С необычайным художественным и эмоциональным подъемом поэт воспевал нерушимое морально-политическое единство советских народов, исторический оптимизм, прошедшие испытание в борьбе с фашизмом, жизнестойкость и непобедимость социалистического строя, отвагу и доблесть сынов Азербайджана, проявленные на фронтах Великой Отечественной войны.

Необычайно широк диапазон вургуновского вдохновения. Все, что происходит в Африке, Америке, Европе и Азии, на Каспии, Украине и Дальнем Востоке, любое событие на планете вызывает интерес поэта, находит страстный отклик в его творчестве. Как каждого большого художника, его занимают общечеловеческие проблемы, он разделяет заботы и тревоги своего поколения. Куда бы ни отправлялся, где бы ни бывал Самед Вургун, он везде представлял великий Советский Союз, в то же время всегда и всюду оставаясь сыном родного Азербайджана. Патриотизм и интернационализм были его жизненным кредо.

С.Вургун — философски сосредоточенный, мудрый художник. Он глубоко понимал наш тревожный XX век, всем сердцем, каждым движением души ощущал его радости и тревоги. Он понимал антигуманистическую сущность милитаризма и своим творчеством вел непрерывные бои и сражения против зла и социальной несправедливости. Поэт неизменно вдохновлялся могучей силой ленинских идей о сплоченности, едине-

нии, солидарности. Он призывал деятелей мировой культуры к тесному сотрудничеству в борьбе за общественный прогресс, мир и счастье народов.

Его пьесы в стихах “Вагиф”, “Ханлар”, “Фархад и Ширин”, “Человек” составляют вершину азербайджанской романтической драматургии. Герои вургуновского театра независимо от того, в какую историческую эпоху они живут и в каких общественных условиях действуют, по своим помыслам, чувствам и деяниям, своей гуманистической направленности являются одновременно героями наших дней. Драматические произведения С.Вургуна шагнули на сцены многих театров Советского Союза и зарубежных стран.

Один из практических создателей художественного метода социалистического реализма, С.Вургун вместе с тем был и крупным теоретиком, умелым организатором литературного процесса. Его активная деятельность на постах руководителя Союза писателей Азербайджана, вице-президента республиканской Академии наук, секретаря правления Союза писателей СССР, председателя Азербайджанского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами останется ярким примером беззаветного служения нашей Отчизне и народу.

В служении Коммунистической партии, народу Самед Вургун видел высший гражданский и нравственный долг писателя. Он горячо призывал создать художественно полноценный образ главного героя нашей эпохи — строителя социализма и не представлял себе советской литературы без ярких, увлекательных в будущее героев. Демократичность, истинная народность, ясность мысли, простота формы и другие качества, свойственные народной поэзии, не только нашли в творчестве С.Вургуна поддержку и развитие, но и приобрели новое социалистическое содержание.

Поэзия Самеда Вургуна оказала огромное влияние на развитие азербайджанской советской литературы, всей культуры.

Она значительно обогатила наши духовные ценности. Ее идейная и художественная сила служит глубоким источником вдохновения для растущей и крепнущей смены творческой интеллигенции.

Художественное творчество С.Вургуня принадлежит всей многонациональной советской литературе, а сам он по праву занимает почетное место среди ее классиков. Его творчество стало неотъемлемой и важной частью мирового литературного процесса.

В то же время С.Вургун истинно национальный поэт. Именно в этом главная причина любви народа к нему. Ежегодно проводимые в республике Дни поэзии Самеда Вургуня превратились в массовые литературно-художественные празднества. Не иссякает поток поклонников поэзии в бакинскую квартиру-музей С.Вургуня, его Дом-музей в Казахском районе. Именем поэта названы улицы в городах и районах республики, столице нашей Родины, библиотеки, колхозы, учебные заведения, театр. Решением правительства республики учреждена медаль Самеда Вургуня, которая вручается за лучшее литературно-художественное произведение о дружбе народов. О творческом наследии поэта написаны десятки книг и научных монографий.

Разностороннее дарование Самеда Вургуня — неисчерпаемая сокровищница. Он продолжил и развил идущие из глубины столетий замечательные традиции азербайджанской литературы о дружбе и братстве народов, блестяще выраженные в творчестве великих предшественников. Для Самеда Вургуня интернационализм — прежде всего жизнеутверждающее мировосприятие, свидетельство подлинного уважения и любви к другим народам.

Проходят годы, десятилетия, но не снижается, а возрастает роль творчества С.Вургуня в воспитании и формировании человека нового мира — созидателя коммунистического общест-

ва. Чем выше поднимается наша страна, чем масштабнее и сложнее становятся решаемые советским народом задачи ускорения и перестройки социально-экономической и культурной жизни, тем острее ощущается действенность творчества Самеда Вургуня, его жизненная необходимость людям.

Произведения Самеда Вургуня, живут в народе, воспевают и утврждают идеалы родной Коммунистической партии, активно участвуют в борьбе за победу нашей социалистической действительности, социалистических идей и правственности, за мир на земле, дружбу и взаимопонимание между народами.

Есть имена, память о которых неподвластна времени. К ним по праву принадлежит имя Самеда Вургуня — поэта и гражданина. Можно с уверенностью сказать, что его наследие и в далеком будущем останется кладезем мудрости для многих грядущих поколений.

*“Вышка”,
26 октября 1986 года*

**ДОКЛАД НА ТОРЖЕСТВЕННОМ ВЕЧЕРЕ,
ПОСВЯЩЕННОГО 80-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ
САМЕДА ВУРГУНА В МОСКВЕ
В КОЛОННОМ ЗАЛЕ ДОМА СОЮЗА**

Единая многонациональная советская литературы, рожденная Великим Октябрем, 70-летие которого через год будет праздновать все человечество, прошла многотрудный и славный путь. Ее достижения неизмеримо обогатили сокровищницу мировой культуры, влили в нее новые неодолимые силы. И те, кто до конца отдает этому благородному делу свой талант, живую мысль, каждый удар сердца, обретают искреннее признание, горячую любовь народа.

В блистательную плеяду художников слова, революцией мобилизованных и призванных, навсегда вошел замечательный советский поэт Самед Вургун, 80-летие со дня рождения которого вылилось в нашей стране во всенародный праздник поэзии и дружбы. Классик многонациональной советской литературы, поэт-трибун атакующего класса, выдающийся драматург, страстный публицист и бескомпромиссный критик, организатор литературного процесса, крупный общественный деятель — таким вошел в историю нашей культуры Самед Вургун. Таким он живет в благодарной памяти азербайджанского народа, в сердце строителей нового мира.

Сам факт столь масштабного празднества, посвященного 80-летию Самеда Вургун, — яркое свидетельство торжества ленинской национальной политики, проявление отеческой заботы Коммунистической партии и Советского правительства о

нашем искусстве, уважения и любви братских народов к певцу революционных идеалов, его неувядаемому творчеству, которое и сегодня дышит жизнью народа.

Мы выражаем, искреннюю признательность МГК КПСС, Союзу писателей СССР за организацию этого торжественного вечера, посвященного 80-летию великого сына азербайджанского народа.

В Азербайджане, как и во всей нашей стране, активно ведется всенародная борьба за осуществление исторических предначертаний XXVII съезда КПСС. Сложный процесс перестройки и ускорения, знаменующий этап подлинно революционного перелома в жизни общества, в труде, мышлении, самом душевном настрое каждого из нас, становится ведущим фактором нашего социально-экономического и духовного развития. С чувством большой гордости мы можем сказать, что в этом историческом восхождении своим страстным большевистским поэтическим словом вместе с нами участвует и поэт-коммунист, вдохновленный певец азербайджанского народа Самед Вургун.

Его молодость совпала с первыми шагами Советского государства. За тридцать лет кипучей творческой деятельности С.Вургун заложил идейно-художественные основы новой азербайджанской литературы, создал неувядаемые образцы высоко гражданственной поэзии. Они вошли в плоть и кровь людей труда, рабочего класса, всего народа. И для Самеда Вургун это, наверное, высшая оценка его таланта.

Честное служение С.Вургун революционным идеалам, стойким гражданским принципам раздвинуло во времени и без того широкие масштабы его творчества. Как творец и художник нового мира, организатор литературных сил и общественный деятель, он стоит в одном ряду с такими мастерами слова, как Александр Фадеев и Николай Тихонов, Александр Твардовский и Константин Симонов, Павло Тычина и Александр

Корнейчук, Янка Купала и Мухтар Ауэзов, Гафур Гулям и Мирзо Турсун-заде, Георгий Леонидзе и Аветик Исаакян, олицетворяя вместе с ними, десятками других писателей новую многонациональную советскую культуру.

Первая советская поэтическая школа в Азербайджане сформировалась как школа Вургуну. Ее непреходящая историческая ценность состоит в том, что она наиболее полно, впечатляюще и сильно выражала зарождавшиеся и крепнувшие с каждым годом революционные, новаторские традиции советской поэзии.

Самед Вургун, первым удостоенный высокого звания народного поэта Азербайджана, каждой своей страстной поэтической строкой был неразрывно связан со становлением и развитием азербайджанской советской литературы. Не было ни одного события общенародной значимости, ни одного крупного общественно-политического вопроса того времени, которые не нашли бы отзвука в сердце, в богатейшей и многоплановой художественной палитре Вургуну. Только истинный талант смог поднять в своих произведениях глубинные пласты жизни, с огромной художественной силой обнажить скрытую связь явлений. Его поэзия, пронизанная партийностью и народностью, воспевающая героическое прошлое азербайджанского народа и яркую социалистическую новь, многогранный революционный труд советских людей, и ныне благотворно воздействует на чувства и мысли широких масс.

Своеобразным ускорителем идейного и художественного роста С.Вургуну с самого начала его творчества явились передовые традиции русской культуры, великие творения гениальных русских художников. Годы учения в Москве, постижение мировой поэзии, творческое бесстрашие Максима Горького, непримиримость Владимира Маяковского определили целеустремленный характер и классовую направленность блистательного таланта. В этот период создаются произведения,

которые несут на себе глубокую печать поэтической индивидуальности С.Вургуну.

Художник-борец, он стоял в самой стремчине бурного литературного процесса. Абстрактная романтика, сделанное бодрячество были чужды Вургуну. Его точное, как выстрел, слово, отточенная, как сталь, острая мысль, открывали крупные характеры тружеников города и села, воспевали истинные высоты духа строителей социализма.

Мы по праву называем многонациональную советскую литературу художественной летописью страны, биографией советского народа. Свой вклад в нее внес и С.Вургун, создав новые, блестящие образцы лиро-эпических поэм в азербайджанской советской литературе, которые позволяют проследить основные этапы социального и духовного прогресса в Советском Азербайджане. Поэт, говорил он, обязан в полной мере, с полной самоотдачей выражать свою любовь к великим свершениям народа и ненависть к устарелому, застою, фальши, ко всему, что мешает нашему поступательному движению вперед. В этих искренних, глубоко партийных словах — полное и точное отражение патриотизма советского поэта, его гражданской позиции. И как они созвучны сегодня курсу нашей партии, провозглашенному апрельским (1985 г.) Пленумом ЦК КПСС.

Патриотизм поэзии Вургуну раскрыл свои новые сильные грани в суровые для нашей Родины 40-е годы — годы испытания верности советского народа великим идеалам коммунизма. С необычайным художественным и эмоциональным подъемом он воспедал нерушимое морально-политическое единство советского народа, исторический оптимизм, прошедшие испытания в борьбе с фашизмом, жизнестойкость и непобедимость социалистического строя, отвагу и доблесть сынов Азербайджана, проявленные на фронтах Великой Отечественной войны.

Необычайно широк поэтический диапазон вургуновского вдохновения. Самед Вургун вырос в поэта мирового масштаба,

которому свойственна всемирная отзывчивость, характеризующая истинного художника. Любое событие на планете вызывает интерес поэта, находит страстный отклик в его творчестве. Как каждого большого художника, его занимают общечеловеческие проблемы, он разделяет заботы и тревоги своего поколения.

Певец новой эпохи, подлинный поэт революции, Самед Вургун был рожден для того, чтобы весь свой огромный поэтический талант отдать служению родному народу, Коммунистической партии. Все творения С.Вургунa — сплав поэзии, гражданственности, патриотизма, любви к Родине. Патриотизм и интернационализм были его жизненным кредо.

С.Вургун — философски сосредоточенный, мудрый художник. Он глубоко понимал наш тревожный XX век, всем сердцем, каждым движением души ощущал его радости и тревоги. Судьба человека, будущее человечества, планетарные проблемы владели его думами. Поэт понимал антигуманную сущность милитаризма и своим творчеством вел непрерывные бои против зла и социальной несправедливости. Он неизменно вдохновлялся могучей силой ленинских идей о сплоченности, единении, солидарности, призывал деятелей мировой культуры к тесному сотрудничеству и борьбе за общественный прогресс, мир и счастье народов.

С.Вургун не только выдающийся азербайджанский поэт современной эпохи, но и крупный драматург и театральный деятель. Его драматургическое творчество составляет целый этап в истории советского театра. Ему принадлежит историческая заслуга в развитии азербайджанской советской драматургии, воспитании и формировании нескольких поколений актерских и режиссерских кадров.

Он был личностью, вершиной, к нему тянулись, на него равнялись. С.Вургун всегда стремился помочь людям, поддерживая в них все доброе, истинно талантливое. Он с одинаковым вниманием относился и к древней рукописи, и к пробам

начинающего автора. Он органически вобрал в свое творчество все достижения азербайджанской литературы, имеющей глубокие многовековые традиции, являлся выдающимся продолжателем азербайджанских классиков, наследником корифеев азербайджанской литературы Низами, Насими, Физули, Вагифа, М.Ф.Ахундова, Сабира. Демократичность, истинная народность, ясность мысли, простота формы и другие качества, свойственные народной поэзии, не только нашли в творчестве С.Вургунa поддержку и развитие, но и приобрели новое социалистическое содержание.

Художественное творчество С.Вургунa принадлежит всей многонациональной советской литературе, а сам он по праву занимает почетное место среди ее классиков. Прокладывая вместе с выдающимися деятелями художественного слова страны новые пути, его творчество стало неотъемлемой и важной частью мирового литературного процесса. В то же время он истинно национальный поэт. Это сказалось не только в постоянном интересе к истории родной земли и воспевании ее, прославлении трудовых и воинских подвигов сынов и дочерей Советского Азербайджана. Национальное проявлялось в природе мышления — исторического, художественного, эстетического, в форме и содержании его поэтических произведений.

Ежегодно проводимые в республике Дни поэзии Самеда Вургунa давно превратились в массовые литературно-художественные празднества.

Не иссякает поток поклонников поэзии в бакинскую квартиру-музей С.Вургунa, Дом поэзии в Казахе, где он родился. Именем поэта названы улицы в городах и районах республики, столице нашей Родины — Москве, библиотеки, колхозы, учебные заведения.

Разностороннее дарование С.Вургунa — неисчерпаемая сокровищница. Он продолжил и развил идущие из глубины столетий замечательные традиции азербайджанской литературы о дружбе и братстве народов, блестяще выраженные в творчестве

его великих предшественников. Для С.Вургуна интернационализм — прежде всего жизнеутверждающее мировосприятие, свидетельство подлинного уважения и любви к другим народам. Поэт провозглашал интернационализм нашей самой великой песней.

Проходят годы, десятилетия, но не снижается, а возрастает роль творчества С.Вургуна в воспитании и формировании человека нового мира — созидателя коммунистического общества.

Произведения С.Вургуна живут в народе, воспевают и утверждают высокие идеалы нашей родной Коммунистической партии, активно участвуют в борьбе за победу социалистических идей и нравственности, за мир на земле, дружбу и взаимопонимание между народами.

Есть имена, память которых неподвластна времени. К ним по праву принадлежит имя Самеда Вургуна — поэта и гражданина. Можно с уверенностью сказать, что его наследие и в далеком будущем останется ценным кладом мудрости для многих грядущих поколений.

*“Бакинский рабочий”,
21 ноября 1986 года*

“ГЛАВНЫЙ УРОК, КОТОРЫЙ МЫ ДОЛЖНЫ ИЗВЛЕЧЬ ИЗ ВСЕГО, ЧТО ПРОИСХОДИТ СЕГОДНЯ, — ЭТО УРОК ПРАВДЫ”

— Рамиз Энверович, как вы оцениваете роль телевидения и радиовещания в процессе перестройки экономической и социальной жизни, сознания людей?

— Давайте уточним: какая роль им принадлежит? Значительная, я бы даже сказал — особая: они обладают огромными возможностями для активного отражения действительности наших дней, содействия перестройке во всех областях жизни нашего общества.

Михаил Сергеевич Горбачев не раз подчеркивал, что главный урок, который мы должны извлечь из всего, что происходит сегодня, — это урок правды. Журналисты обязаны говорить правду, потому что, чем точнее информированы люди, тем сознательнее они будут действовать, тем активнее поддержат партию, ее планы, ее программные цели. Чрезвычайно важно при этом, чтобы теле- и радиопублицисты не только вскрывали негативные явления, показывали происходящие изменения, но и шли впереди, первыми улавливали все лучшее, передовое. Сейчас уже недостаточно, чтобы телевидение и радио были зеркалом нашей действительности. Теле- и радиожурналистам необходимо чувство предвидения нового, умение овладеть ситуацией, предугадывать возможное ее развитие...

Ценность некоторых программ Центрального и республиканского телевидения не только в том, что в них поднимаются

актуальные темы, но и в том, что они ведут за собой общественное мнение, меняют представления людей, побуждают перейти от бездумного созерцания жизни к формированию самого себя, к реальному участию в перестройке. Это очень важный момент: внушить человеку, что перемены зависят от каждого, научить его отстаивать свою позицию, дать ему импульс к новому мышлению.

Пожалуй, самый большой сейчас дефицит у наших журналистов — это дефицит нового мышления. Ведь зачастую журналисты, занимающиеся вопросами перестройки, видят свою задачу лишь в том, чтобы поменять старые слова на новые. Но нужны не слова, нужны действия, реальные, весомые действия.

— Насколько эффективны выступления республиканского ТВ и радио? Могли бы вы привести примеры их активного вмешательства в жизнь?

— Знаменательно наблюдение наших социологов. На республиканском телевидении и радио лидируют общественно-политические программы, особенно те, в которых критический анализ действительности предметен и содержателен в основном не музыкальные заявки или просьбы показать тот или иной фильм, а оценку действительности, эффективности передач, предложения поднять те или иные наболсавшие проблемы, сигналы о недостатках на тех или иных участках нашей жизни. Эти сигналы ложатся в основу многих критических программ.

У нас в республике география критических программ охватывает не только Баку, но практически все промышленные и сельские регионы республики. Одна из действенных форм борьбы с негативными явлениями — совместные рейды телевидения и радиовещания с общественными, партийными и советскими органами, с представителями народного контроля, милиции, прокуратуры.

В программах “Телеглаз”, “Человек и закон”, “Народный контроль”, “Глазами кинокамеры”, “Языком фактов” и ряде

других вскрываются факты бесхозяйственности во всех ее проявлениях, бюрократизма, волокиты, нарушения производственной и трудовой дисциплины, этических норм, морали, анализируются причины их возникновения, называются конкретные виновники, содержатся высказывания представителей общественности о том, как быстрее устранить имеющиеся недостатки.

В одном из выпусков тележурнала “Человек и закон” например, приводились факты искажения государственной отчетности, очковтирательства, приписок на Алибайрамлинской фабрике химчистки. А спустя некоторое время зрители увидели и результат критического выступления: судебный процесс по делу и приписках и хищениях на этой фабрике.

По-настоящему действенны и материалы программы “Актуальная беседа”. Включившись в решительную борьбу с алкоголизмом и пьянством, авторы ее побывали в Приморском поселке Карадагского района Баку, в городе Агдаме, где с помощью кинокамеры зафиксировали бездеятельность некоторых должностных лиц, отвечающих за досуг трудящихся. Кинообвинения послужили основой для создания нового цикла: “Место жительства — место воспитания”. Спустя некоторое время журналисты вновь вернулись к затронутой теме.

Как правило, о мерах по устранению недостатков, отмеченных телевидением, регулярно сообщается в программе “По следам наших выступлений”. В ней, кстати, называются и те, кто пытается описать или уйти от ответа.

А вот несколько примеров из деятельности республиканского радио. Продукция Бакинского завода нефтяного машиностроения имени С.М.Кирова, где оборудование морально и физически устарело, а технология не отвечает современным требованиям, уже длительное время вызывает серьезные нарекания. Реконструкция же этого предприятия сталкивалась с серьезными трудностями. Республиканское радио взяло под

контроль положение на заводе. Там организован корреспондентский пункт, сотрудники которого систематически готовят проблемные репортажи с участием специалистов — нефтяников, машиностроителей, ученых. Материалы эти звучат по республиканскому радио, передаются по всесоюзной программе «Время, события, люди». По свидетельству руководителей завода, помощь радиожурналистов оказалась действенной. Ряд вопросов, тормозивших темпы реконструкции, уже решен.

Недавно жители горного Лачинского района жаловались в своем письме на плохое состояние шоссейной дороги Лачин — Шуша. Это письмо прозвучало в одной из сатирических передач. В своем ответе руководители Лачинского райисполкома признали критику справедливой. Спустя некоторое время корреспондент радио передал из этого района репортаж о том, как приводится в порядок дорога.

По письму жителей селения Линокенд журналисты добились решения о строительстве дополнительного корпуса сельской больницы. Подобные факты можно продолжить.

— В чем вы видите достоинства и недостатки творчества теле- и радиожурналистов Азербайджана? Какие проблемы, по-вашему, возникают в их работе?

— Безусловно, серьезные сдвиги в их работе налицо. Главное достоинство, на мой взгляд, состоит в наметившемся переходе от монолога, в недавнем прошлом — восторженного или назидательного, нравоучительного, к живому диалогу. Раньше они готовили программы на некую абстрактную аудиторию, старались показывать только хорошее и не замечать напряженное, тревожное. Тем самым искажалась объективная реальность, а многие программы теряли своего зрителя, слушателя.

Сейчас журналисты откровенно готовят о процессах, происходящих в обществе, больше того, учатся сами и помогают учиться другим жить в условиях демократии, гласности. И как

следствие этого — пусть медленно, постепенно, но устанавливается обратная связь со зрителем и слушателем. Я бы назвал ситуацию возвращением утраченного доверия.

Наглядный пример укрепления связей с трудящимися — широко практикуемые в последнее время Дни Азербайджанского телевидения в городах и селах республики. Они прошли в Кировабаде, Нахичевани, Сумгаите, Мингечауре, Шеки, Ленкорани. В рамках этих дней состоялись дискуссии со зрителями, конференции, вечера вопросов и ответов, которые побудили внести серьезные коррективы в текущие и перспективные планы.

А теперь несколько слов о недостатках. Даже в лучших программах продолжает существовать дефицит в выборе героев современности, в выявлении крупных, сильных характеров. Зачастую на экране и в эфире — одни и те же люди. Нужно искать новых героев, подлинных новаторов, энтузиастов, тех, кто вносит осязаемый вклад в дело ускорения, в перестройку. Жизнь ежедневно выдвигает новые имена. И рассказывать о них надо не стандартно, не бесстрастно, не описательно... Ясно одно: все недостатки порождаются главным образом нехваткой профессионализма, слабым знанием специфики телевидения и радио, их жанровых и технических возможностей; конечно, и недостаточным знанием процессов, явлений самой жизни.

К сожалению, многие авторы все еще не умеют разговаривать с людьми — в этом я вижу одну из самых наболевших проблем. Тему, за разработку которой они берутся, журналисты, скажем, могут знать и хорошо. Но ведь это только одна сторона профессиональной подготовленности. Не менее важно для теле- и радиожурналистов уметь общаться с аудиторией, находить нужную интонацию. Одно из главных условий — абсолютное знание стилистики, орфоэпии родного языка, психологию общения, а ведущим телевидения — еще и теорию ораторского искусства, актерского мастерства.

И еще об одном. О праве журналиста выходить в эфир, на экран перед многотысячной аудиторией. Я имею в виду не только хорошее владение литературной речью. Дело еще и в личности журналиста, в том, имеет ли он нравственное, моральное право разговаривать с людьми, обладает ли собственным взглядом на окружающий мир, события и т.д. Сами по себе такие специалисты не появятся. Их надо искать, учить, воспитывать.

— Как в республике осуществляется партийное руководство средствами массовой информации, в том числе ТВ и радио?

— ЦК Компартии Азербайджана стремится к тому, чтобы каждое средство массовой информации стало по-настоящему боевым подразделением партии.

Республика располагает богатым арсеналом средств массовой информации и пропаганды. У нас издается более 140 газет тиражом свыше двух с половиной миллионов экземпляров, 95 журналов, тираж которых превышает 33,4 миллиона экземпляров. Суточный объем вещания в системе Гостелерадио составляет 68 часов, студия “Азербайджантелефильм” ежегодно производит более двадцати телевизионных фильмов. “Азеринформ” помимо ежедневных информационных вестников каждый месяц выпускает около пятисот оригинальных журналистских материалов, более 150 фотоснимков.

Из чего же складывается партийное руководство этим участком идеологического фронта? Практика позволяет выделить следующие основные звенья:

забота о политической направленности, последовательной идейно-тематической линии и актуальности выступлений прессы, повышении ее информационной насыщенности и действенности, о содержательности и оперативности информационных программ республиканского телевидения и радио, сис-

тематическое изучение в ЦК Компартии республики, в обкомах, горкомах, райкомах партии работы средств массовой информации, обогащение их опыта, принятие соответствующих партийных документов;

четкая координация деятельности, развитие и совершенствование творческого взаимодействия различных органов прессы в целях усиления идеологического обеспечения выполнения решений и установок партии;

активное использование средств массовой информации как важного условия гласности в деятельности партийных, советских и общественных органов, расширения информации “снизу”, вовлечения в обсуждение насущных проблем широких слоев трудящихся;

работа по укреплению, я бы сказал, здоровой, нормальной атмосферы в редакционных коллективах, повышению престижа и авторитета журналистской профессии.

В ЦК Компартии Азербайджана обстоятельно рассматриваются перспективные планы работы республиканских газет, журналов, телевидения, радио, издательств, которые утверждаются Секретариатом ЦК. Большую пользу приносят практикуемые отделом пропаганды и агитации тематические летучки руководителей средств массовой информации, заслушивание отчетов редакторов районных газет с участием секретарей партийных комитетов этих районов, аналитические обзоры публикаций на зональных оперативных совещаниях. Руководители Гостелерадио, “Азеринформа”, редакторы республиканских газет постоянно приглашаются на заседания Бюро ЦК.

— В духовной и общественной жизни Азербайджана свое место занимают передачи как республиканского, так и Центрального телевидения и радиовещания. Как вы определяете значение программ ЦТ и Всесоюзного радио?

— В Азербайджане функционируют три телевизионных канала. Первую общесоюзную программу смотрят у своих экра-

нов 82,5 процента населения; республиканская программа охватывает 98,8 процента, а вторая общесоюзная — 32 процента. Главная передача ЦТ — программа “Время” транслируется в республике по всем трем каналам. Она не только привлекает наиболее число телезрителей, но и является ориентиром при формировании остальных общественно-политических передач.

У радиослушателей большой интерес вызывает ежедневная программа Всесоюзного радио “Время, события, люди”, особенно в последнее время, когда программы стали строиться на материалах с мест, так как именно в республиках, краях, областях решается успех всей работы страны.

На промышленных предприятиях, стройках, в совхозах и колхозах живо обсуждаются материалы таких программ, как “Выездная редакция”, “Ускорение — девиз пятилетки”, “Решения XXVII съезда КПСС — в практические дела”, “Забота о людях”, “Категория совести” и другие.

Огромное влияние оказывают передачи ЦТ, по которым мы учимся вести идеологическую борьбу по новому: раскованнее, смелее, эмоциональнее. В этом плане трудно переоценить значение телемостов, которые ведет Владимир Познер, передачи Генриха Боровика, программу “12-й этаж”...

Коэффициент полезного действия той или иной передачи позволяют определять социологические исследования, которые проводят специализированные службы ЦК КП Азербайджана и Гостелерадио республики. Они показывают, что, к сожалению, такого уровня воздействия не достигли развлекательные программы, в том числе некоторые литературные и музыкальные, столь важные для эстетического развития населения.

— Приближается 70-летье Великого Октября. Рамиз Энверович, какую работу в этой связи проводит партийная организация республики? Какую помощь ей могут оказать ТВ и радио?

— 70-летье Великого Октября — крупное событие для нашей страны, всего прогрессивного человечества. Думаю, юбилейный год сыграет очень важную роль и в реализации наших планов социально-экономического прогресса. Работы здесь непочатый край.

Надо сказать, что азербайджанская партийная организация начала работу по перестройке с себя, со своей деятельности, пересмотрев методы и стиль в русле сегодняшних требований партии, повысив требовательность, помогая усилить влияние низовых звеньев партии на все стороны жизни трудовых коллективов. Мы уже задействовали новые экономические методы управления. Теперь предстоит проверить их в деле, шире внедрять в жизнь.

Естественно, эта знаменательная дата, как сказал член Политбюро ЦК КПСС, секретарь ЦК Е.К.Лигачев, придаст новый накал всемирной идейной полемике и политическим страстям, вновь столкнет между собой доводы “за” и “против” социализма. В центре внимания будет и то, чего наша страна добилась за эти годы, как она сейчас решает свои проблемы. И тут мы надеемся на помощь и поддержку теле- и радиожурналистов, на их умное, страстное, талантливое слово о правде жизни во всем ее многообразии, с борьбой старого и нового, созидательным пафосом.

Должен сказать, что уже начата подготовка таких программ. На экране и в эфире появилась целая серия репортажей о социалистическом соревновании трудящихся республики за достойную встречу 70-летия Великого Октября.

Продолжается создание телевизионной и радиолетописки дружбы и братства советских народов. Недавно прозвучали передачи, рассказывающие об участии азербайджанских строителей и специалистов в ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС, традиционном шефстве нашей республики над тружениками Архангельской области, об азербайджанцах —

строителях Когалыма, о плодотворном сотрудничестве нефтяников республики с нефтяниками Сибири.

Началась работа над созданием полнометражного телевизионного фильма “Советский Азербайджан”, посвященного 70-летию Октября.

В самых разнообразных формах готовится республика к выходам на Центральное телевидение и Всесоюзное радио: в программах “Время”, “Маяк”, в циклах “Ускорение”, “Сельский час”, “Мир и молодежь”.

В заключение хочется напомнить, что главную задачу своей культурной политики партия видит в том, чтобы открыть самый широкий простор для выявления способностей людей, сделать их жизнь духовно богатой, многогранной. Все это и составляет суть помыслов и действий наших теле- радиожурналистов.

*Журнал “Телевидение—Радиовещание”,
Москва, 1987 год, № 2.*

“AYPARA” QƏZETİNƏ MÜSAHİBƏ

— Üç ildən artıq bir müddətdir ki, Siz respublikanın fəal siyasi həyatından kənara çəkilmisiniz. Susmağa vəd vermişdiniz, yoxsa...

— Birincisi, bildiyiniz kimi, mən öz xoşuma kənara çəkilməmişdim. Məkrli yollarla mənə yarlıq yapışdıraraq vəzifədən kənarlaşdırmışdılar. İkincisi də, heç bir vəd verməmişdim. Sadəcə olaraq, istəmədim ki, hər hansı sözüm, yaxud hərəkətimlə siyasət-bazların əlinə dəstəvuz verəm. Lakin bütün bu müddət ərzində mən respublikamızda gedən hadisələrin inkişafını diqqətlə izləmişəm. Güman edirəm ki, cəmiyyətdə baş verənlərdən heç kəsin kənarda qalmaq hüququ yoxdur. Hərəkət öz bacardığı qədər respublikamızda milli sazişin bərpasına kömək etməlidir.

— Azərbaycanın siyasi vəziyyəti necə qiymətləndirirsiniz?

— Vəziyyət böhran həddindədir. Və biz görək özümüzü onunla aldatmayaq ki, hər şey haçansa öz-özünə düzələcəkdir. Belə fikirləşmək sadələşmədir. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, respublikamızda hakimiyyət böhranı ölkədəki əyintilərlə sıx bağlıdır, getdikcə dərinləşmiş və nəhayət hər yerdə olduğu kimi, bizdə də sistemli xarakter almışdır. Bunu hamının başa düşməsi, milli razılığın və birliyin bərpası üçün əlindən gələni əsirgənməməsi vacibdir. Bunsuz dövlət müstəqilliyi yolunda duran məsələləri həll etmək olmaz. Gələcəyə baxmaq, qarşılıqlı küsgünlüyü və iradələri, siyasi ambisiyaları bir tərəfə qoymaq lazımdır.

Respublikamız son dərəcə ağır bir şəraitdədir. Onu yalnız bütün tərəflərin razılaşdırılmış fəaliyyəti xilas edə bilər. Cəmiyyətdə təmsil olunan bütün siyasi qüvvələr bir əsas prinsipi rəhbər götürməlidirlər — o da respublikanın mənafevidir. Bunun üçünə qarşılıqlı güzəştlərə

və kompromislərə gedə bilmək lazımdır, çünki güzəştə və kompromissiz heç bir ağıllı və tədbirli siyasət ola bilməz.

— **Açıq, indi birlikdən danışmaq dəbdir. Hamı “birlik-birlik” deyir, amma heç kəs bu birliyə necə nail olmaq barədə danışmır.**

— Raziyam. Bəlkə də tam milli birlik — utopiyadır. Amma tarixin səhifələrində çoxlu nümunələr var: xalq qarşından gələn bəd-bəxtlikdən yalnız xalqın özü xilas edə bilib. Ona görə də hər birlik deyinin niyyətinə baxmaq lazımdır ki, o bu söz altında nəyi nəzərdə tutur. Mənim fikrimcə, milli birlik anlayışının müxtəlif cür təfsirlərini özündə cəmləşdirən yeganə göstərici — həqiqi milli mənafe məsələsi olmalıdır. Bu həqiqəti dərk etmək üçün nəinki yanar ürək, həm də müdriklik, dərin dövlət təfəkkürü, konyuktur tələbləri strateji məqsəd və mənafeərdən ayıra bilmək bacarığı vacibdir.

— **Elə isə mən bir məsələyə toxunmaq istəyirəm. Yadımdadır. 1988-ci ildə “Sosialistiçeskaya industriya” qəzeti yazmışdı ki, Siz Mərkəzi Komitənin katibi kimi, respublikanın bir regionunda əsasən alimlərin, başqa bir regionda isə mədəniyyət xadimlərin yetişməsi barədə fikri təsdiqləmişiniz. Bu gün dediyiniz milli birlik barədə sözlərinizi həmin fikirlə necə uyğunlaşdırmaq olar?**

— Xatırladığınız məqalə o zaman rəhbərlikdə dəyişiklik aparmaq məqsədi ilə hazırlanmış saysız-hesabsız avantüralardan biri idi. Mənim adımla bağlasalar da, belə bir fakt yox idi və ola da bilməzdi. Nəzərdə tutulan hər iki regiondan çoxlu alim də çıxmışdır, ədəbiyyat və incəsənət xadimi, mədəniyyət işçisi də. Yeri gəlmişkən, həmin qəzetin əməkdaşları ilə görüşümüz o zaman MK-da elm və təhsil müəssisələri şöbəsinin müdiri işləyən — Ağdam rayonunun yetirməsi R.Ə.Əliyevin iştirakı ilə olmuşdu. Elə bu faktın özü çox şeyi deyir... Mən o vaxtlar da bildirdim ki, bu avantura məlum bir qrup adamın məqsədlərinə xidmət edir. xalqı çaşdırmaq yolu ilə parçalamaq, siyasi rəhbərliyin bəzi üzvlərini “ləkələmək” siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırmaq istəyirdilər ki,

özlərinin çoxdankı şəxsi planlarını həyata keçirməyə yol açsınlar. Bu planların bəzi detalları mənə yaxşı məlumdur. Ancaq indi bunun vaxtı deyil. Belə iş metodu, yeni deyil və təəssüf ki, siyasətdə tez-tez istifadə edilir. Məni düzgün başa düşün, mən heç də 70—80-ci illərdə respublika rəhbərliyində səhvlərin və çatışmazlıqların olduğunu inkar etmək fikrində deyiləm. Bu başqa bir söhbətin mövzusudur. Amma kim nə deyir desin, “parçala və hökm sür” prinsipi yalnız Ə.Vəzirovun hakimiyyətə gəlişi ilə partiya—dövlət siyasətinin aşkar və məqsədyönlü prinsipinə çevrildi. Bunu sübut etmək üçün xeyli faktlar da var. Sanki o adamın ağı yalnız buna çatırdı. O təkcə öz ətrafına yığdığı adamların deyil, həm də və başlıcası milli respublikalarda siyasətini həmin imperiya prinsipinə əsaslanaraq həyata keçirən mərkəzin tapşırıqlarını nümunəvi şəkildə icra edən bir şəxs idi.

— **Bu yerdə belə bir sualı verməmək olmur: axı Siz özünüz də dediyiniz imperiya mərkəzinə xidmət edən vəzifələrdə işləmişiniz?**

— DFVK çevrilişindən sonra mətbuatda belə bir informasiya verilmişdi ki, Sov. İKP MK-nın yerlərdə gizli məlumat toplayan və öz yoldaşlarını “satan” etibarlı adamları var imiş. Belə bir siyahı MK-nın putç üzvləri ilə əlaqəsini yoxlayan zaman üzə çıxıb. Mən əminəm ki, bu siyahıda Azərbaycanda həmin funksiyanı yerinə yetirən adamların da adı var. Sizin sualınıza cavab olaraq mən tam arxayınlıqla demək istərdim: tapılan siyahıdakı adamları müəyyənləşdirib xalqa bildirmək lazımdır. Qoy xalq bilsin ki, kim kimdir və hansı məzhəbə qulluq edib.

— **Heydər Əliyev və Ayaz Mütəllibov münasibətləri, bir də onların fəaliyyətləri barədə nə deyərdiniz?**

— Bu saat, cəmiyyətdə güclü qarşıdurma şərait olduğu bir zamanda belə məsələləri araşdırmağın yeri deyil.

— **Hər halda. Siz fikrinizi deyiniz...**

— Mənim fikrimcə, hər hansı bir siyasi xadimin fəaliyyətini qiymətləndirərkən həmişə konkret-tarixi şəraiti, dövrün xarakteri-

ni, ictimai sistemin səciyyəsinə nəzərə almaq lazımdır. Əlbəttə, şəxsi keyfiyyətlər faktoru hər zaman özünü büruzə verir, lakin onun özü də belə ətraf mühitin, insanın formalaşdığı cəmiyyətin nəticəsi olaraq qalır. Mən belə hesab edirəm ki, Əliyev də, Mütəllibov da bu torpağın övladlarıdır və zaman özü, xalq özü onların Azərbaycan tarixindəki yerini müəyyənləşdirəcəkdir. Bu gün onları bir-biri ilə toqquşdurmaqda marağı olan qüvvələr vardır. Bu cəhd ziyandan başqa bir şey gətirməyəcək. Hesab edirəm ki, tərəflər bir-birinə qarşı addım atmalıdır. Qüvvələri ona yönəltmək lazımdır ki, nəinki bu iki şəxs, həmçinin bütün digər siyasətçilər də əməkdaşlığın zəruriliyinə inansınlar. Bunun alternativini yoxdur. Bax, Azərbaycanı xaosdan xilas edə biləcək başlıca fəaliyyət istiqaməti bundan ibarətdir.

— Siz belə güman edirsiniz ki, A.Mütəllibov aydan-arı, sudan durudur və heç bir səhvə yol vermir?

— Niyə ki?.. Mən belə güman etmirəm; o — səhvlərdən xali deyil. Əminəm ki, o özü də heç belə düşünmür. Onun səhvləri barədə demokratik mətbuat həmişə yazıb. Əlbəttə, öz siyasi opponentlərinə əsas verməmək üçün, o elə ilk gündənə görək özündən əvvəlki rəhbərliyin siyasətindən qəti surətdə aralanaydı. 1990-cı il yanvar hadisələrinin istintaqını nəzərə götürüb, onu axıra çatdıraydı. Partiya-dövlət nomenklaturasının tərkibini kökündən dəyişəydi. Dünən qüvvə sayılana bu gün arxalanmaq düzgün deyil. Mən məhz köhnə partiya-dövlət nomenklaturasını və onların arxasında dayananları nəzərdə tuturam. Məlum məsələdir ki, onlar öz mövqelərini öldürmək istəməyərək, cəmiyyəti daha çox parçalamağa, regionlara bölməyə, onlar kimi düşünməyən adamlara şər atmağa, Prezidenti dövrəyə alıb səhv məlumatlar ötürməyə hər zaman hazırdırlar. Kimin hansı məzhəbə qulluq etdiyini ayırd etmək lazımdır. Gözümüzün qabağında cəmiyyətdə tozu progressiv qüvvələr yetişir. Qorbaçovun da səhvi ondan ibarət oldu ki, o həqiqi olanı maskalanmışdan gec ayıra bildi və uduzdu. Bu hamı üçün yaxşı dərstdir. Zamanın nəbzini tuta bilmək — böyük sərəvərdir.

Kadr siyasəti də konseptual baxımdan yeni münasibət tələb edirdi. Görək Prezidentin ətrafında təmiz, əxlaqlı və azad düşün-

cəli intellektuallar, kifayət qədər həyat təcrübəsi olan adamlar toplansın. İndiki şəraitdə heç bir dövlət xadimi müstəqil beyin mərkəzinin köməyi olmadan öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilməz. Lakin bütün bunlarla yanaşı, mənə, prinsipial cəhətdən tamam yeni hakimiyyət və idarəçilik aparatı yaradılmalıdır. Bunsuz böhran vəziyyətindən çıxmaq çox çətin olar. Siyasət və idarəetmə sferaları bir-birindən ayrılmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə bürokratiya neytrallaşdırılmalıdır, demokratik proseslərə geniş şərait yaradılmalıdır. Mütəllibov respublikanın prezidenti kimi parlamentlə birlikdə məhz bu istiqamətdə yorulmadan iş aparmalıdır. Bizdə yeni idarəetmə strukturları üçün kifayət qədər müasir tipli kadrlar var. Elə respublikanın ictimai-siyasi meydanına çıxmış demokratik hərəkatın özündə çoxlu istedadlı adamlar, xüsusən də gənclər var.

Siyasət aləmində cəsarətlə dialoqa getmək, ictimai hərəkatlarla və müxtəlif partiyalarla birgə respublikamızın müəkkəb, ziddiyyətli problemlərinin həlli yollarını axtarmaq lazımdır. Bu, nəhayət ümumi qüvvələrlə dövlət müstəqilliyimizin vacib şərti olan — milli inkişaf konsepsiyasını hazırlamağa kömək edərdi. Bugünkü bələdçimizin çoxu belə bir konsepsiyanın olmamasından irəli gəlir. Söhbət məqsədyönlü milli şüurun formalaşdırılmasından gedir.

Bütün deyilənlərlə yanaşı, hər halda Prezident kimi A.Mütəllibovun gördüyü işləri tam inkar etmək insafsızlıq olardı. Bir insan kimi onun təmkinli olmağı mənə xoş gəlir. Bu keyfiyyətlər müasir müəkkəb şəraitdə rəhbər üçün də çox mühümdür.

— Parlamentimizin tərkibinə din xadimlərinin seçilməsinə necə baxırsınız?

— Normal. Parlamentdə dindar əhəlinin mənafeyini də kimə müdafiə etməlidir. Dövlətin məsciddən, dinin məktəbdən ayrı olması heç də o demək deyil ki, ruhanilər qanunvericilik orqanlarına yaxın düşə bilməzlər. Amma burada təhlükəli cəhət başqadır. Din görək dövlət siyasətinə qarışmaya. Din siyasəti qarışan zaman cəmiyyət üçün bələdçilər törənə bilər. Buna dair müasir tarixdə misallar kifayət qədərdir.

— **Ölkədə baş vermiş çevriliş cəhdinə necə baxırsınız?**

— Şübhəsiz, bu Qorbaçovun konstitusiyaya zidd yolla hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması demək idi. İndi Rusiya rəhbərliyi və parlamenti qələbənin eyforiyası altındadırlar. Hələ dünənə qədər özlərini demokrat kimi göstərənləri bu gün birdən-birə tanımaq olmur. İmperiya əhval-ruhiyyələrinə yenə də rast gəlirik. Rusiya rəhbərliyi ittifaq əhəmiyyətli qərarlar verir, ölkənin kadr məsələlərini həll edir. Bu çox təhlükəlidir. Mərkəzin funksiyalarının indi də Rusiyanın əlinə keçməsinə imkan vermək olmaz.

Bir də putç imperiyanın dağılmasını sürətləndirmişdir. Belə bir şəraitdə görünür İttifaq ideyasına daha radikal yanaşmaq lazımdır.

— **KP MK-nın keçmiş katibi kimi, Kommunist Partiyasının bugünkü aqibəti Sizə necə təsir edir?**

— Əgər partiyanın Proqramına baxsaq, o doğrudan da qarşısına çox alicənab məqsədlər qoymuşdu. Həm də başqa bir partiya yox idi ki, bizim seçmək imkanımız olsun. Lakin mənim təcrübəm artıqca başa düşürdüm ki, ideallarla təcrübə uyğun gəlmir. Nəyisə dəyişmək isə bir adamın işi deyildi, çünki söhbət nizamlanmış imperiya partiya-dövlət strukturlarından gedirdi. Respublikaların kompartiyaları formal olaraq milli adlanırdı. Faktiki olaraq isə onlar Sov. İKP-nin davamı idilər. Bütün bunları başa düşərək çalışırdım ki, öz iş sferamda əlavə bir ədalətsizlik mərtəbəsi yaranmasın. Əlbəttə, mənim fəaliyyətimə bir yerdə işlədiyimiz adamlar daha obyektiv qiymət verə bilər. O ki qaldı əsas olmayan ümumi sözsöhbətlərə, rəhbər işçilər barəsində o həmişə olur və olacaqdır. Bir də ki, axı, MK-nın katibi olsam da belə, bir çox rəhbərlər kimi mən də müstəqil hərəkət etmək imtiyazlarım yox idi. Biz hamımız Sov. İKP MK tərəfindən güclü nəzarət altında idik, eləcə də külli miqdarda rəqlamentlərlə, qərarlarla əhatələnmişdik və ələyagımız demək olar ki, bağlı idi. Qıraqdan baxan adama elə gələ bilər ki, bir halda ki, MK-nın katibidir, demək külli-ixtiyar sahibidir. Yox, əsla belə deyildi.

Mən iki-üç partiyalı sistemin tərəfdarıyam. Sivilizasiyalı cəmiyyət üçün bu daha optimal inkişaf yoludur.

— **Ağır da olsa, belə bir suala cavab verin: vəzifədən çıxdıqdan sonra ətrafınızdakı dost-taşılar dağılırdımı? Ümumiyyətlə, dost dediyiniz adamların mənəvi siması haqqında...**

— Bilirsinizmi, həyat çox müəkkəbdir. Taleyin sort döngələri nə həmişə hazır olmaq lazımdır. Rəhbərlərin böyür-başında həmişə hərlənməyə hazır olan adamlar var. Onların adlarını çəkmək istəməzdim... Belələri öz həqiqi simalarını çox böyük andlarla, ömrünün axırına kimi sadıq qalacaqları barədə vədlərlə ört-basdır edə bilirlər. İnsan təbiəti də elədir ki, tez kövrəlib vədlərə inanır. Sonra görürsən ki, necə asanlıqla and içirdilərsə və necə həvəslə sənə dünyanın qardaşım deyirdilərsə, bu gün cyni asanlıq və həvəslə də üz döndərilir. Bu əsl xəyanətdir. Nə etmək olar ki, təbiət insanları üçün belə simalar da nəzərdə tutub.

Satqınlığı görmək ağırdır. Gizlətmirəm, mən də belə ağır keçirdiyim dəqiqələr, günlər, aylar oldu. Keçmiş “dostlarım” arasında indi də müxtəlif vəzifələrdə və peşələrdə çalışan adamlar var. Əxlaqı düz olan adamlar üçün inandığı sirdaşın xəyanəti — faciə kimidir. Deyim ki, bu həm də yaşadığımız cəmiyyətin faciəsidir.

— **Nəhayət, belə bir sual: Azərbaycanada hadisələrin inkişafı barədə nə gümanlarınız var?**

— Bədbinliyə qapılmaq istəməzdim. Açıqına qalanda isə, camaat arasında hakimiyyətə olan inamı qaytarmaq çox çətin olacaqdır. Lakin hər şey bizim siyasətçilərdən asılıdır. Azərbaycanın gələcəyi — azadlıq və demokratiyadır. Bütün qüvvələr məhz bu istiqamətdə fəaliyyət göstərməlidir. Özü də ağıllı şəkildə, ətrafda baş verən proseslərə nəzər salaraq, tarixin dərsələrini unutmayaraq...

— **Bizim suallar bu qədər.**

— Öz ürək sözlərimi demək üçün mənə şərait yaratdığınıza görə bütün redaksiya kollektivinizə təşəkkürümü bildirirəm. Sağ olun.

*“Aypara” qəzeti,
27 sentyabr 1991-ci il*

“НЕПОПУЛЯРНЫЕ МЫСЛИ И ПРАВДА ЖИЗНИ”

Соглашение о Содружестве Независимых Государств, подписанное в Алма-Ате 21 декабря с.г. одиннадцатью независимыми государствами, положило конец существованию СССР, и одновременно открыло новую страницу в истории бывших союзных республик. Резко изменился политический климат. Граждане государств — членов Содружества обрели определенные надежды на скорый выход из глубокого кризиса. Вряд ли “отцы” перестройки ожидали подобного исхода событий.

Советский Союз начал распадаться задолго до августовского путча. Однако его агония затянулась благодаря усилиям М.Горбачева, который пытался вдохнуть в него новую жизнь. Он недооценивал глубину недоверия к центру, преобладавшего в республиках, жил в услужливом окружении своих помощников грезами, что все перемелется что республики “одумаются”, поймут, что без центра им не выжить...

А вместе с тем растерянность и неспособность органов власти и управления, охвативший страну экономический хаос, резкое падение жизненного уровня населения, межнациональные конфликты, усиливающееся противостояние политических сил, активизация мафиозных групп и рост преступности увеличивали социальную напряженность в обществе. И в этих условиях вместо того, чтобы пойти на коренное его обновление, скорейшее осуществление радикальных экономических и политических реформ, центр, используя потенциал военно-коммунистической системы, пытался во что бы то ни стало сохранить власть в форме обновленного Союза.

В этом беда и одновременно личная трагедия Горбачева. Для сохранения империи в жертву была принесена даже правящая партия — КПСС. Хотя каждому мало-мальски грамотному человеку было ясно, что нельзя разрушить большевизм, не разрушив империю, ибо сама большевистская идея о “единстве народов” была задумана основателями партии во имя сохранения той же партии, только в новом ее обличье.

Большевизм не выдержал испытания временем, он исчерпал себя. Народы, выбирая между империей и свободой, выбрали свободу. Бывшие союзные республики объявили свою независимость, приняли соответствующие законодательные акты. Уже началась полоса признания их на международном уровне. Но важно не захлебнуться в эйфории независимости, а умно, искусно распределяя силы, преодолевать встречающиеся на пути рифы, двигаться вперед. Ведь людям, кроме “хлеба и зрелища”, нужны еще историческая перспектива, ясное понимание того, что обещает день грядущий.

Сегодня в Азербайджане наступило время осмысления ситуации. Выдвигаются полярные суждения относительно Содружества Независимых Государств: от резко отрицательного до осторожно-положительного. В разноголосице плюрализма мнений можно услышать и такое: “Это новая политическая игра, очередной обман центра, попытка реанимировать советскую тоталитарную империю”. Я против торопливости и крайностей в оценках. Они никогда не были союзниками в политике. Глубокая взвешенность и высокая ответственность требуются не только от политиков, но и от каждого члена общества. Республика переживает один из поворотных этапов в своей истории. Именно поэтому надо преодолеть личные амбиции, среди множества явлений уметь вычленив отвечающие подлинным национальным интересам.

Конституционный Акт “О государственной независимости Азербайджанской Республики” от 18 октября 1991 года — это

несомненная победа нашего народа. Но, восстановив национальный суверенитет, Азербайджан не может стоять в стороне от бурных политических процессов в мире. Создание Содружества Независимых Государств — часть этих процессов. Участие в Содружестве — это поистине исторический шанс осуществления идеи национального возрождения. Содружество — более свободная форма ассоциации, чем федерация или конфедерация. Решающее слово здесь принадлежит не какому-то центру, сверхреспубликанской власти, а входящим в него государствам. Принципиальное отличие содружества в том, что оно предполагает добровольность присоединения к нему и свободу выхода из него, неприкосновенность сложившихся границ между бывшими союзными республиками.

Создание Содружества может помочь решить многие национальные проблемы, в том числе предотвратить этническую и пограничную вражду, экономическое неравенство, национальный эгоизм: “Чем хуже соседу — тем лучше мне”.

Судя по содержанию Декларации, Содружество является прообразом того союза, к которому сейчас стремятся страны Западной Европы. Недавняя же встреча Европейского совета глав государств и правительств 12 стран дает много поучительного для бывших субъектов Союза ССР. Можно сказать, что она стала важным пунктом в объединении Европы, дала новый импульс экономической и военно-политической интеграции. По существу, в истории Европы начинается новый этап развития. Главы государств и правительств “12-ти” заложили юридические основы для создания федеральных структур новой Европы, расширения прерогатив наднациональных институтов. Такое решение позволит ЕС добиться, как считают его участники, беспрецедентной за всю историю Европы интеграции, проводить единую внешнюю и военную политику, перейти к общей валюте и созданию единой обороны. Как видим, идет процесс эволюции сообщества к союзу. Во имя все-

европейских целей страны ЕС пошли даже на то, чтобы отказаться от части своего суверенитета в важнейших областях. Выражая удовлетворение достигнутыми соглашениями на встрече ЕС, королева Нидерландов Беатрикс шутя заявила: “Чтобы ускорить переход на эку (общеевропейская денежная единица), я готова даже пожертвовать своей головой на наших гульденах”.

В 1992 году начнутся переговоры о приеме в ЕС новых членов — Австрии и Швейцарии. Среди кандидатов — Финляндия, Норвегия, Турция, Польша, Чехословакия, Венгрия, Кипр и Мальта. В мире формируется новая геополитическая структура. И вот факт, который вчера еще был бы сенсацией: Б.Ельцин обратился с пожеланием в Совет североатлантического сотрудничества о возможном вступлении в перспективе России в НАТО.

Разве все это не говорит в пользу того, что Азербайджан, если он хочет войти в мировое сообщество как самостоятельное государство, обеспечить своим гражданам мир, спокойствие и процветание, должен не отставать от этого всемирного процесса? Нельзя обрывать связи, которые питают его организм, обеспечивают жизненными силами. Участие в формировании общеевропейского и евразийского рынка — мощный стимул экономического развития. Если Украина — самая крупная страна Европы, обладающая значительным экономическим и людским потенциалом, при всем ее непримиримом отношении к возрождению союзных структур, эта ревностная защитница своей независимости — входит в Содружество, то Азербайджану, как говорят, сам Бог велел. На мой взгляд, Содружество поможет расширить границы политических связей, успешно войти в пределы нового экономического пространства. Опора на потенциал Содружества позволит ускорить вступление республики в международные институты. Словом, это — переходный этап в нашем развитии на пути к подлинной самостоятельности.

Участие Азербайджана в Содружестве Независимых Государств в качестве учредителя означает появление благоприятных условий для реализации множества задач. Во-первых, это поможет добиться самостоятельности. Во-вторых, — “смягчит” социальные потрясения, которых практически невозможно будет избежать в одиночку, “гармонизироваться” с либерализацией цен в России, на Украине и в других республиках. В-третьих, это убедит мировую общественность в том, что народ Азербайджана борется за свободу и независимость не во имя самоизоляции, а для строительства открытого демократического общества, готового для сотрудничества со всеми государствами на принципах равноправия и взаимной выгоды. Кроме того, это жизненно необходимо для обеспечения общей стабильности, постепенного выхода из карабахского кризиса, поддержания экономической жизни.

Сможет ли Азербайджан в ближайшие 10-15 лет выжить, полагаясь только на собственные силы или эпизодическую помощь других стран? Вряд ли. Никому в мире его сегодняшняя промышленная продукция не нужна. Независимость, в том числе и экономическая, требует также напряженного труда. Азербайджан достаточно долго был сырьевым придатком. Чтобы преодолеть это состояние, надо будет переводить промышленность на современную технологию, переориентировать экономику на новых партнеров, создавать новые экономические структуры, производить продукцию на уровне мировых стандартов. А для этого потребуются годы. Ведь надо еще найти средства, чтобы накормить людей, одеть и обуть их, дать тепло и работу. Не будет всего этого — народ не потерпит, сметет все. А кто может дать гарантию, что всего этого не будет, что буря социальных недовольств не сметет и нас? При галопирующем росте цен увеличить еще и число безработных, которое давно перевалило за полмиллиона — игра в популизм опасна.

Уповать же только на нефть и хлопок — более чем недальновидно. В США уже многие годы законсервированы высокодебитные нефтяные скважины, оставлены потомкам. На территории бывшего Союза ССР запасы нефти рассчитаны на 150 лет. В Азербайджане при нынешней технологии добычи и переработки — еще меньше. Так неужели мы будем выкачивать до капли нефть, думая только о себе, не заботясь о будущем, о новых поколениях граждан республики? Да и хлопок, виноград — эти важные, очень ценные статьи торговли — не решают все жизненные проблемы республики. В условиях, когда она стала на путь самостоятельного развития, требуется умная, взвешенная политика, в том числе и хозяйственная экономическая, требуется время для создания новой инфраструктуры экономики. Нekomпетентность в экономике — это исток поражений в политике, почва для нестабильности в обществе.

Неумно было бы защищать советский тоталитарный режим с его имперскими амбициями. Однако критическое осмысление нашего прошлого должно быть конструктивным, помогать строительству новой жизни, остеречь от повторения ошибок. Нельзя допускать того, чтобы изверившийся народ бросился вослед Азербайджанскому варианту Жириновского, любому другому самозваному лидеру, эксплуатирующему национальную идею. Не будем забывать, что именно народ поддерживает огонь в своем очаге, хранит спасительную инерцию маятника жизни.

Логика исторического развития настоятельно требует необходимости “опуститься на землю”, не поддаваться искушению и эмоциям. Можно сильно поплатиться за разрушение того, что еще может вдохнуть в нашу жизнь спасительный кислород, не построив предварительно для нее новую основу. Важно только не спешить, осознать, что путь этот нелегкий.

К счастью, это начали понимать многие из тех, кто еще вчера выступал с непримиримых позиций, не допускал даже мысли о

каких-то соглашениях. Но время берет свое. Сегодня с трибуны парламента, в публичных выступлениях, с экрана телевидения у них проскальзывают уже иные, более реалистичные нотки. Власть, политика, наряду со многими качествами, требуют также осмотрительности, мудрости и ответственности.

Азербайджанская Республика в поисках самоутверждения, только в начале пути созидания нового общества. И мы не можем позволить себе роскошь допустить еще одну ошибку, проявить поспешность в выборе направления развития. Нужны взвешенные решения и осторожные шаги.

*“Бакинский рабочий”,
25 декабря 1991*

“СИНДРОМ ТОТАЛИТАРИЗМА И ОБРЕТЕНИЕ ДЕМОКРАТИИ”

*Новая истина больше всего
страдает от старой ошибки.*

И.Гете.

Азербайджан переживает переломный период своей истории. Провозгласив государственную независимость, он становится на самостоятельный путь, прокладывает свой курс к мировому сообществу народов и государств. Но это только начало пути. Для переустройства функционирующего последние 62 года в Азербайджане этатрактического строя предстоит еще создать свою модель нового общества, сформировать его экономическую и политическую основы.

Первейшим условием этой задачи является демонтаж всех структур тоталитарной системы и создание институтов демократии, полное обеспечение политической свободы, восстановление национальных прав народа, его демократическое воспитание, активное приобщение к общечеловеческим ценностям. Словом, надо создавать фундамент государства суверенной нации граждан, который вобрал бы в себя все лучшее, что накоплено современными цивилизованными странами.

Переход от тоталитаризма к демократии не обещает легких побед. Он не устанавливается декретами. Это путь достаточно длительных и драматичных эволюций общества. В этот период возможны проявления исподволь зреющих социальных противоречий и конфликтов. Но избежать социальных конфликтов возможно, если иметь ясное представление о политическом

содержании перехода от тоталитаризма к демократии. Многие предполагают, что демократия — это нечто единое, целое. Тогда как это соединение различных, нередко противостоящих политических сил, но единых в своем стремлении к достижению такого уровня социального развития, который втягивал бы в орбиту общественно-политической жизни широкие слои населения. Это установление подлинного политического плюрализма. В условиях перехода к демократии в центре политических споров и дискуссий должны стоять не идеологические доктрины, а стремление повысить гибкость и эффективность всех структур управления, поиск наиболее оптимальных путей, направленных на то, чтобы перевернуть пирамиду власти с ног на голову, то есть поставить общество над государством.

Как этого достичь, как добиться обновления общества, реализации экономических и социальных реформ? Будет ли вновь ставка сделана на “классовую борьбу”, возродится ли органическое неприятие оппонентов или же восторжествует политика диалога, гармонизации интересов политических группировок, здоровая конкуренция социальных программ? Именно от выбора форм и методов достижения цели демократизации общества во многом зависит будущее нашей республики, возможности нации к самовыражению и к самообновлению.

Посттоталитарная демократическая власть — это еще хрупкая структура, она напоминает еще неокрепший подростковый организм. Даже если она реализует прогрессивные реформы, она не всегда бывает устойчивой и последовательной. Ее неуверенность и шаткость положения как бы закономерно отражаются на качестве самой демократии, которая хоть уже и не приемлет политического однообразия и единоначалия, но еще и не свободна от рудиментов тоталитаризма.

Почему же так стоек синдром тоталитаризма? Будучи беспомощными перед развалом старых структур управления, ростом социального-экономического кризиса, не умея создавать

соответствующие духу демократии и гражданского общества институты, элементы новой власти нередко вынуждены обращаться к прежним методам управления обществом и экономикой. С точки зрения политической, подобные метаморфозы объясняются недостатком власти на местах, сопротивлением старой номенклатуры, бюрократическим саботажем. Такую картину мы наблюдаем практически во всех республиках бывшего СССР. В той или иной мере она характерна и для Азербайджана.

Так, опыт авторитарно-бюрократического управления на фоне отсутствия демократических традиций, навыков самоуправления и добровольного исполнения законов подчас надеется ореолом позитива.

Существует и другой фактор, мешающий утвердиться демократии. Он связан с внутренним расколом нашего общества, как отражением имперского принципа “разделяй и властвуй”.

Пока что перемены коснулись лишь форм организации политических сил, они способствовали возникновению новых общественных формирований и течений, но новации все еще слабо укореняются в системе общественных, внутри и международных отношений, в психологию, в образ мыслей и поведение людей.

И вот обнаруживается, что самое сложное — это реформировать тоталитарную политическую систему, “плановую экономику”, что подтверждается всем ходом идущих ныне в странах СНГ процессов. Поэтому наиболее эффективное средство выхода из кризисной ситуации многим по-прежнему видится в разделении общества на “наших” и “не наших”, в “охоте на ведьм”, что приводит в практической политике к сдерживанию формирования институтов правового государства. Как видим, образ “врага” — это духовно-психологическая примета не только тоталитарной системы. При переходе к свободному рынку и демократии спрос на подобные негативные клише не-

редко даже возрастает, так как они могут быть использованы в конкурентной борьбе на экономическом пространстве для достижения определенных целей — в политике.

Например, в Прибалтике, когда демократы, придя к власти, не смогли ничего серьезного сделать в экономике, на первый план выдвинулись националистические фракции неформальных движений, готовые искать и находить виновников неудач среди представителей других народов или среди коммунистов. В Чехо-Словакии и Венгрии пошли еще дальше, приняв неконституционный закон о люстрациях (проверка на благонадежность). Закономерность такова — когда главный политический противник падает, то начинаются распри внутри самих движений, неоднородных по составу, объединяющих различные фракции.

Именно внутренняя несбалансированность общедемократического движения в Азербайджане не позволила конструктивно решить конфликт в Нагорном Карабахе. Решение проблемы затягивается не только по причине ее сложности, но также потому, что не был создан механизм, который гармонизировал бы интересы властных структур и неоднородной оппозиции, отличающейся разноликим составом.

Одним из важных элементов сведения к общему знаменателю всего спектра интересов политических сил может быть правительство доверия. Однако и оно не сможет выполнить свои задачи, если не будет использован компромисс как важнейший принцип политической борьбы.

Гражданским долгом демократов, входящих во властные структуры, является поиск политических средств развязок противоречий и конфликтов, а не расширение только своих властных полномочий, что рано или поздно может привести к узурпации власти. Исходным принципом демократии должна стать реализация конституционных законов, формирование парламентских рычагов власти для тех, кто придет им на смену.

Иначе говоря, социальное назначение демократов не в том, чтобы только самим прийти к власти, а в том, чтобы найти механизм ее стабильного функционирования, а значит — ее конституционного ограничения и рассредоточения. Но не все демократы с этим согласны, так как часть их считает, что если уйдем “мы”, то придут “они”. Во многом конфронтационное мышление связано с тем, что демократы считают, что любая оппозиция может быть только тоталитарной. А ведь в каждом цивилизованном обществе есть демократическое большинство и не менее демократическое меньшинство. И это — главная гарантия того, что у людей существует право достойного выбора. И если не создавать демократическую оппозицию, то политическую инициативу могут перехватить силы, исповедующие авторитаризм. Следовательно, демократы просто обязаны быть заинтересованы в наличии противоборствующих демократических коалиций. Ведь основная вина коммунистов, как, политической силы, перед обществом и историей в том, что они монополизировали власть, лишили граждан права выбора, порвав тем самым обратную связь между обществом и властью. Современные демократы не должны повторить ошибок “большевизма”.

То, что мы стремимся построить демократическое общество, понимают все. Но мало кто знает, каким образом этого можно достичь. Советское общество, как политическое образование, было “уникальным” явлением в мировой истории, и оно успело достаточно резко деформировать сознание, психологию и мышление людей. Избавиться от “советского наследия” в духовной и материальной сферах в одночасье при всех наших благих намерениях — иллюзия. В сложившейся ситуации самая разумная форма демократических преобразований — это постепенная, эволюционная, без крови и бессмысленных жертв. Но освобождение от традиций советской империи, переход к независимости и одновременно к демократии, утверждение принципов демократии требуют времени.

Демократизация общества должна подталкиваться снизу, быть внутренней потребностью самого общества, делом всего народа. У нас же обновление общества инициировалось сверху. Уже в этом сказывалась неистребимая привычка к методам тоталитаризма. Скажем, в нашем азербайджанском варианте демократизации практически вся правящая партийно-государственная и хозяйственная верхушка сохранила свою власть. На плечах этой номенклатуры общество вынуждено было ворваться в формирующееся демократическое пространство. Но “хозяевами” этого пространства стала именно номенклатура.

В то же время события последних недель, которые были в центре внимания мировой общественности, — я имею в виду отставку Президента Азербайджана, показали, что место взаимной нетерпимости, конфронтационной психологии в структурах власти постепенно занимают традиции общенародного обсуждения важнейших проблем общества. Смена власти, пожалуй, впервые в посткоммунистической истории республик бывшего Союза прошла бескровно.

Существует ли другой путь от тоталитаризма к демократии, чем тот, который мы наблюдаем практически во всех странах СНГ? Думаю, что существует. Пример послевоенной Италии и Греции, даже Испании, избавившейся от режима Франко, говорит о том, что имеется более конструктивный путь движения общества в сторону демократии. Он предполагает избавление от наследия тоталитаризма в политике и экономике, через эффективные рыночные отношения, активную интеграцию в мировую систему. Наши демократы вышли из тоталитарного общества и, естественно, несут на себе его черты. Важно понять, демократия не утверждается кем-то сверху. Она складывается всей совокупностью конкретно-исторических условий путем взаимодействия определенных социальных сил. Политика, выражающая интересы демократии, должна это учитывать. Глав-

ная же опасность, подстерегающая демократов, — ограниченность исторического мышления. Как тоталитаризм фетишизировал свою историческую уникальность, так и посттоталитарная демократия начинает отсчет исторического времени с самой себя.

Но как бы сложно ни было, надо преодолеть в себе большевистскую болезнь мессианства — мы, дескать, и только мы, носители идей свободы, счастья, братства, равенства... Известная формула тоталитаризма: “кто не с нами, тот против нас” — многие годы держала общество в страхе. Он и сегодня живет в обществе, не давая людям реализовать свой интеллектуальный потенциал. Чтобы двигаться вперед, необходимо избавиться от оков прошлого, от недоверия к обществу, в котором мы живем, трудимся, создаем. Но важно и другое — в движении не брать ни слишком влево, ни — чересчур вправо. Иначе мы вернемся туда, откуда начали свой путь.

*“Бакинский рабочий”,
27 марта 1992 года*

**HANSI DAHA TƏHLÜKƏLİDİR:
“XRİSTİAN-SLAVYAN BİRLİYİ”,
YOXSA “İSLAM HƏMRƏYLİYİ”**

Qarabağın Dağlıq hissəsində, Alma-Atada və Fərqanədəki məlum hadisələrdən sonra mərkəzin kütləvi məlumat vasitələri onlara siyasi don geydirib birtərəfli, çox vaxt isə qərəzli mövqedən qiymət verməyə başladılar. Bu münasibət keçmiş İttifaq mövcud olan vaxtlarda edilirdi. İndi İttifaq dağılmışdır. “Qardaşlıq ailəsində birləşən” respublikalar müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar. Bu öz hegemonluğundan əl çəkə bilməyən keçmiş mərkəzə xoş gəlmir. O, dişinə qədər ən yeni silahlarla silahlanmış “sülhsevər ordusunu” əvvəlcə Pribaltika respublikaları üzərinə yeritdi. Lakin öz müstəqilliyi uğrunda vuruşub-çarpanan xalqların mübarizəsinin qarşısını ala bilmədi. Keçmiş İttifaqın başqa xalqları da çoxdan azadlıqları bu işə qoşuldular.

İmperiyayı başqa formada saxlamaq naminə onun tərəfdarları Müstəqil Dövlətlər Birliyi — (MDB) yaratdılar. Lakin bu da imperiyanın qalıqlarını razı salmadı. Keçmiş İttifaqın müsəlman respublikaları dili bir, dini bir, ulu tarixi, keçmişi və taleyi bir, adəti və ənənəsi bir, həyat tərz, əxlaqi prinsipləri yaxın və oxşar müsəlman xalqlarına (Qərbdən imtina etməmək şərti ilə) üz tutdular. Şərq də, Qərb də onların müstəqilliyini tanıdı. Rəngini dəyişmiş mərkəz xalqların bu suverenliyinə və müstəqilliyinə qarşı bu dəfə də açıq formada, düşmən mövqeyindən hücum keçdi. O, atını səyirdib hərəsi bir tərəfə gedən müstəqil dövlətləri yenə də qovmağa, hədələməyə başladı. Bu hədələrdən müsəlman xalqlarına da “pay” düşdü. Güclü hərbi-texniki imkana (şübhəsiz ki, milli ucqarların pulu hesabına) malik olan Moskva özünün radio-televiziya şirkətlərini də, kütləvi mətbuat orqanlarını da, dünyanın

hər yerinə səpələnmiş müxbir və siyasətçilərini də dağılmış imperiyanın müsəlman xalqlarına qarşı yönəlmişlər, qərəzli, açıq millətçilik mövqeyindən çıxışlar təşkil edirlər. Əsas mövzular isə “İslam fundamentalizmi və ekstremizmi təhlükəsi”, “İslamın dirçəlişi”, “İran İslam inqilabının dünya və keçmiş ittifaqın müsəlman xalqlarına ideya-siyasi təsiri” və sairidir.

Azərbaycan, Orta Asiya respublikaları və Qazaxıstanın iqtisadi-siyasi müstəqilliyinə qarşı son zamanlar çox qərəzliklə və açıq düşmən mövqeyindən yazanların hamısından bir qəzet məqaləsində ohatəli bəhs etmək müşkül işdir. Həç olmasa onların bəzilərini nəzərdən keçirək. daha çox canfəşanlıq edən erməni mənşəli, ermənipərəst Y.Losotodan başlayaq.

“Komsomolskaya pravda” iki nömrəsində (17—18 dekabr, 1991) Y.Losotoya xeyli yer vermişdir. O, ermənilərin problemlərindən bəhs edir: Moskvaya, Soçiyə, Mineralniy-Vodiyə, Omska, Novosibirskə biletlər alıb getməyin çətinliyindən, Yerevan küçələrinin nətəmizliyindən, öz qohumlarının şam işığında oturmalarından danışır, üç aylarla məşğul olan verilməməsindən, benzinin, yağın, şəxsi məşinlərin bahalıqından gileylənir.

Ermənilərin dərdini bu qədər çəkdiyiniz bəs deyilmi? Bəyən Rusiyanın mərkəzində (hələ ucqarları demirik) problemləri yoxdur?

Məlum olur ki, Ermənistanın problemlərini sadalasa da, Losotonu daha çox narahat edən, şübhəsiz, başqa məsələdir. Keçmiş rus imperiyasının və indiki “slavyan-xristian birliyinin” ermənilərə dost münasibətini yada salan Losoto deyir: *“Rusiya həmişə erməniləri məhv olmaqdan xilas etmişdir. Lakin həmin Rusiya ağınabozuna baxmadan, son nəticəsini düşünmədən, onların (ermənilərin R.M., H.H.) öz mövqelərini nəzərə almadan sərhədlərini dəyişdirmişdir. Mən bunu haqsızlıq yada salmaq naminə demirəm. Bunu mən ona görə deyirəm ki, Rusiya özünün Qafqazdakı rolunu yada salsın. O, erməniləri qonşulardan xilas etmişdir, — bəli bu həqiqətdir... Bunu mən mənşəyimin Rusiyadan və Ermənistanı olduğuna görə... etiraf etmək hüququna malikəm.”*

Əvvəla Rusiyanın Qafqazda, Baltik dənizi, Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinə də çıxmaq iddialarının qəsbkarlıqla qurtaran son nəticələri tarixə yaxşı bəllidir. İkincisi, Losotonun ata-anasının

(bəlkə də baba-nənəsinin) hansının erməni mənşəli olmaları bizi o qədər də maraqlandırmır. Bizi maraqlandıran müəllifin ermənilərə torpaqlarında sığınacaq verib, onlara qayğı göstərən qonşulara açıq düşmənçəsinə və qərəzli mövqeyidir.

Losoto ermənilər üçün ən qorxulu düşmən “müsəlman dünyasını” hesab edir. Həyəcan təbili çalaraq yazır: *“Ermənistan özü hər şeyi Moskvaya nisbətən daha yaxşı görür. Ermənistanın özündən onu hər tərəfdən bürüyən müsəlman dünyasının püskürüb dirçəlməsi aydın görünür. Çeçendəki hadisələr ilk partlayışdır. Moldavılar ruminlarla olduğu kimi, Azərbaycan da özünün Türkiyə ilə qan qohumluğunu yaxşı dərk edir. Görək ki, tatarların Qara və Aralıq dənizinə qədər keçdiyi yol da unudulmamışdır. Şimal imperiyası dağılır, cənub bərpa olunacaqmı?”*

Adlarını çəkdiyi hadisələrə münasibətdə tarixi yaddaşına şübhə etmədiyimiz Losoto yaxşı olardı həmin “şimal imperiyası”nın “şərq siyasəti” ilə bağlı olan başqa tarixi həqiqəti də yada salaydı. Losotonun qəsdən unuttuğu və yaddaşından çıxardığı başqa bir tarixi həqiqət də vardır: həmin rus çarlarının və imperatorlarının qəsbkarlıq yolu ilə yaratmış olduqları “şimal imperiyası” Qara, Aralıq və Baltik dənizi sahillərinə çıxmaq üçün bu yerlərin neçə-neçə böyük-küçük xalqları və dövlətləri ilə neçə dəfə döyüşmüş, neçə dəfə vuruşmuş, qanlar axıtmış, onları talan etmişdir.

Məqalədə “slavyan-xristian birliyi”ni əsas tutaraq “erməni-rus” münasibətlərindən, Yerevan—Moskva sövdələşməsindən, onların iqtisadi-siyasi və mədəni sahələrdəki əlaqələrindən də xüsusi bəhs olunur. Lakin bu da qərəzliliklə, başqa suveren xalqların milli-iqtisadi mənafeələrinə zidd formada edilir. Bu qərəzli münasibətlər isə xalqlar və dövlətlər arasında onsuz da təhlükəli həddə çatmış, milli münasibətləri daha da gərginləşdirir, qarşıdurmanı kəskinləşdirir. Dünənə qədər tam müstəqillikdən ağzı dolusu danışan erməni millətçiləri (Paruyr Ayrikyanı yada salaq) bu gün yenə də “böyük qardaşla” öz dini və mənafe birliklərini yada salıb yenidən suveren dövlətlər daxilində “vahid ordu” yaratmağa da can atırlar.

Losoto yazır: *“Ermənistan sanki ayrılmışdır və ikiillik Rusiyadan yapışmışdır. Medal yeno başqa üzünə çevrilmişdir. Rusiyaya bu lazımdır? Lazımdır. Bu, Yaxın Şərqdə bizim ən möhkəm cəbbə-*

xanamızdır. Əgər biz buraları tərk edirikse, başqaları ayaq basacaqlar. Bizo ayrılmaz lazımdır, qalan mövqelərimizi necə qoruyub saxlamaq haqda da fikirleşmək lazımdır”.

Hegemonluq və dünya ağalığı iddiasına düşmək, onların yolu ilə getmək istəməyən xalqları daim təzyiq altında saxlamaq üçün belə bir “birliyə” və “həmrəyliyə” çağırışın şərhə ehtiyacı varmı? Bizcə yoxdur.

Losoto erməni-rus iqtisadi əməkdaşlığı məsələlərindən danışarkən burada da neft lampası yandıran, işıqsız və istiliksiz qalan, maaş ala bilməyən, yağı, əti, unitazı baha olan bir xalqın iqtisadi problemlərindən söhbət açsa da, daha çox siyasi oyunbazlıq edir. Təbii-coğrafi şəraiti baxımından iqtisadi vəziyyəti hamıya yaxşı bəlli olan Ermənistanı elə təqdim edir ki, guya hamının çörək ağacıdır. Losoto burada da qoşunları yaddan çıxarmır: *“Rusiyanın Ermənistanla ərazi yaxınlığı yoxdur. Buraya yüklər Azərbaycan-dan, ya da Gürcüstandan gətirilir. Azərbaycan buraxmır, Gürcüstan isə qarət edir”.*

Məqalədən öyrənirik ki, Rusiya və keçmiş İttifaq sənayesi doğrudan da, Ermənistandan asılı imiş. Losotonun fikrincə guya təkcə “Monopolist mövqeli” kauçuk zavodunun işləməməsi, “bütün ölkə təyyarəquraşdırma müəssisələrinin yarısının dayanmasına səbəb olmuşsa”, Stepanavan kommutator zavodunun dayanması isə “bütün ölkə telefon stansiyalarının sıradan çıxmasına səbəb olmuşdur”.

Losotonu əslində məsələnin siyasi tərəfi daha çox düşündürür, narahat edir: *“Ermənistanın blokadası təkcə onun özünün blokadası deyildir, bu bütün ölkə sənayesinin əsas hissəsinin blokadası deməkdir”.*

Görünür, Losoto unudur ki, “bütün ölkə” yoxdur. Məsələ bunda deyildir. Məsələ ondadır ki, Losotonun “vətənpərvərliklə”, bir az da millətçiliklə yazdığı bu məsələlərin özünün daha dərin siyasi kökləri vardır. Bu da onların öz aralarındakı din birliyidir, xristian ermənilərin “xristian-slavyan” ruslarla tarixi yaxınlıqları, tarixi birlikləridir.

Bu gün də özlərinin keçmiş tarixi-dini birliklərini yada salıb slavyan-xristian Rusiyası və xristian-erməni millətçiləri xalqımıza

qarşı ara verməyən təxribatı və açıq düşmənçiliyi davam etdirirlər. Rusiya hələ də özünün keçmiş imperiya hüquqlarından istifadə edib suverenliyimizi tanımaq istəməyib (Azərbaycan Respublikasının suverenliyini 90-a yaxın dövlət tanımışdır), bizi həmişə olduğu kimi yenə də iqtisadi-hərbi blokada ilə hədələyir. Onlarla həmrəy olan qatı millətçi Aram Ter-Arutunyan kimiləri isə “1992-ci ildə müsəlmanlara qarşı başqa dinlərə sitayiş edən ölkələrin mübarizəsinin güclənməsindən” danışib torpaqlarımızın qarət olunması hesabına dövlət daxilində dövlət qurumu yaratmağa çalışırlar.

Açıq millətçilik mövqeyindən çıxış edən Yelena Bonner-Əlixanyan isə üzünü Rusiya ziyahlarına tutub deyir: “Biz rus ziyahları Ermənistan barədə düşünməliyik. Nə üçün bu üç il ərzində biz bir tərəfi (yəni Azərbaycandı — *R.M., H.H.*) incik salmaqdan çəkinirik? Axı niyə siz qorxursunuz? Mən ki qorxmuram. Ermənistanı arxa durmamaqla biz bütün rusiyalıları bada vermiş oluruq. Çünki Rusiyanın yeganə qardaşı Ermənistandır”. Bonner Əlixanyanın təlaşı əbəsdir. Çünki Ermənistanın da “yeganə qardaşı” Rusiyadır. Milli-irqi məsələlər üzrə mütəxəssis və Rusiya prezidentinin köməkçisi, hakim xristian-slavyan ideologiya havadarı Starovoytova ermənilərlə doğmalıqdan danışır: “Mən həmişə özümün erməni dostlarıma deyirəm: Rusiya Pribaltika respublikalarına ana öz ögey balasına bəslədiyi münasibəti bəsləyir. Ermənistanı isə öz doğma uşağı kimi baxır”.

Nahaq and-aman edir bonner-əlixanyanlar və starovoytovalar erməni mənşəli losotolar və ermənipərəst nuykinlər. Biz də həmin slavyan-xristian rusların xristian ermənilərin “yeganə qardaşı” (Bonner—Əlixanyan) və ermənilərin isə rusların “doğma balası” (Starovoytova) olmasını yaxşı bilirik. Biz onu da yaxşı bilirik ki, “bu torpaqlara (Azərbaycan torpaqlarına — *R.M., H.H.*) erməniləri ruslar gətirdiklərinə görə” həmin ruslar da “öz əhdlərinə vəfə qılıb ermənilərə əllərindən gələn köməyi edirlər” (Nuykin). Sual olunur: nəyə görə? Erməni mənşəli Losoto cavab verir: Ermənistan Rusiya üçün “Yaxın Şərqdə möhkəm bir cəbbəxanadır”.

Belə olmasaydı Rusiya prezidenti öz hərbi nazirinin iştirakı ilə Ermənistan rəhbəri ilə bağlı qapı arxasında danışqlar aparıb söv-

doləşməzdi; bu belə olmasaydı həmin Rusiya ana yurdumuz Qarabağda ermənilərin “möhkəm cəbbəxanasına” çevrilən və hər cür kütləvi qırğın silahlarına malik olan 366-cı hərbi birləşmənin silahlı qüvvələrini xalqımızın iradəsi əleyhinə çevrilib Xankəndində saxlamazdı; belə olmasaydı həmin qəsbkar ordunun yaxından iştirakı ilə Şuşada, Malıbəylidə, Xocalıda və başqa torpaqlarımızda minlərlə dinc əhalinin görünməmiş amansızlıqla kütləvi qırğını da təşkil edilə bilməzdi. Bu, doğrudan da belədir.

Slavyanlardan — ukraynalılardan, beloruslardan, çexlərdən, polyaklardan, xristian — lüteran Pribaltika respublikalarından, islam dininə sitayiş edən bir sıra müsəlman xalqlarından əli çıxdığına görədir ki, Rusiya da indi ermənilərdən bərk-bərk yapışmışdır.

Rusiya öz hakim mövqeyini yenə də saxlamaq üçün müstəqil dövlətləri dilə tutub, çox vaxt da onlara hədə-qorxu gəlib Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaratmışdır. O, bu “birlikdə” hamıdan əvvəl “doğma balası” ermənilərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq haqda saziş imzaladı, sonra isə başqa xalqlarla, cəmi zamanda öz “slavyan qardaşları” ilə müxtəlif sahələrdəki ixtilafları (ucqarlarda rusdilli əhalinin mənafeyi, ərəzi iddiaları, hərbi texnikanın kimə mənsubluğu, hərbi-dəniz donanması problemləri və s.) yada saldı.

Rusiyanın böyük vəzifəli şəxslərinin, bonnerlərin, əlixanyanların və starovoytovaların əsaslandırılmış və müasir siyasi mübarizə meydanına atmış olduqları bu “slavyan-xristian birliyi”nin tarixi kökləri vardır. Onun əsası XIX əsrdə qoyulub. XX əsrin əvvəllərində isə rus milli burjuaziyasının, sosial-demokratiyasının, kadetlərinin, eserlərinin, bolşeviklərinin və kommunistlərinin hər cür ideoloji-siyasi partiya və qruplarının yanında onlara “sadiq” erməni millətçi-daşnak milli birləşmələrinin, siyasi ideoloji qruplaşmalarının nümayəndələri göründü.

Spandaryan, Şaumyan, Mikoyan və başqa erməni millətçilərdən başlamış üzü bu yana rus imperiyasının xarici siyasətinə və milli ucqarlarda apardığı qəsbkarlıq işlərinə rəvac verən Petrosyans, İsrailyan, Aqanbeyan, Brutens, Sitaryan və s. kimi ermənilər olmuşlar. Təkcə Mikoyan 60 ilə yaxın bir dövr ərzində slavyan-xristian rus imperiyasının daxilində və xaricdə iqtisadi-siyasi və milli siyasətini tənzip edən bir şəxs idi. Özünü qafqazlı

(gürcüstanlı) kimi qələmə verən həmin Mikoyan eyni vaxtda Stalın dost ola-ola Stalinin cənazəsini mavzoleydən çıxaran Xruşşovun da dostu, Xruşşovun özünün siyasi məhvini hazırlayan Brejnevın da dostu və yaxın adamı olmuşdur. Əcəb hər şərəitə alışmaq keyfiyyətidir! Həmi ilə işləyib təkə hakimiyyətdə olanlarla “dost” olmaq bacarığıdır! Xruşşov devrilib siyasət səhnəsindən çıxarkən, onu Krimdən vəzifədən getmək üçün “dostu” Mikoyan yanına salıb gətirdisə, Qorbaçov devrilmək təhlükəsi qarşısında qalanda onu da Krimdən ailənin “dostu” Şahnazarov müşayiət etdi. Bu, həmin Georgi Xorenoviçdir ki, hələ 60-cı illərdə Andropovun “sədaqətli” köməkçisi olmuş, Andropov baş katib olanda isə başqa erməni həmvətənləri kimi “ölkənin demokratikləşdirilməsi haqda” ona “ağıllı” məsləhətlər vermişdir.

“Xristian-slavyan birliyi” ideoloji və siyasi konsepsiyasının adını çəkməyib “kütləvi fundamentalizm hərəkatından” və “islam ekstremizmindən” danışanlardan biri də jurnalist Vladimir Skosirevdir. O, İran islam inqilabı və fundamentalizminin keçmiş sovetlər ölkəsinin müsəlman xalqlarına ideya-siyasi təsirindən danışarkən özünün bir sıra moskvalı ideya havadarlarından fərqli yol seçmişdir. Bu öz işini özgə əli ilə görmək yoludur. Belə ki, o “İslam inqilabı. Onu SSRİ-yə ixrac edə bilərlərmi?” (“İzvestiya”, 9 oktyabr 1991) sərlövhəli məqaləsindəki sualına Qərb ideologiyası havadarlarının (özü biganə qalmamaq şərti ilə) dili ilə cavab verir. Nə olar, Skosirevin istinad etdiyi və etmədiyi Qərb müəlliflərinə və mənbələrinə biz də nəzər yetirib onların hansı ideoloji-siyasi baxımdan, nə münasibətlə deyildiyini yada salaq.

Skosirevin müraciət edib iqtibas gətirdiyi müəllif Amerika sovetoloqu L.Eyrondur. Eyron deyir: “Bəli bir təsəvvür yaranır ki, hadisələrin sonrakı inkişafı İranın təcrübəsini təkrar edəcəkdir: kütləvi fundamentalizm hərəkatı meydana çıxacaq... Moskva üzərində labüd qələbədən sonra, ola bilsin, ruslaşmış Qazaxıstandan başqa, bir sıra fundamentalizm ənənəli müsəlman dövləti yaransın”.

Eyron heç kimin bostanına qərəzliklə daş atmamışdır. Çünki heç kim müsəlman Şərqi, xüsusilə də İranda baş verən dini meyilli sosial-siyasi dəyişikliklərin başqa xalqlar üçün ideya-siyasi təsirini də, müsəlman və qeyri-müsəlman xalqların keçmiş mərkə-

zin amirliyindən tam azad olunmasına çalışmaları faktını da və nəhayət suveren Qazaxıstan respublikasının indiki milli-etnik tərkibinin demokratik mənzərəsinin real vəziyyətini də inkar etmir. Biz də Eyron kimi o fikirdəyik ki, milli uçqarlarda acınacaqlı mənzərəni keçmiş imperiya və onun yerlərdəki mərkəzpərəst canişinləri yaratmışlar.

Sovetoloqu Eyron da tarixi həqiqəti bir daha yada salır.

Bir-iki tarixi həqiqəti biz də Skosirevin yadına salaq.

Bəli bir tarixi həqiqəti Eyronun başqa “Nyu-York tayms” qəzeti yada salır. 1990-cı ilin yanvar ayında qəzet “müsəlman-azərbaycanlılarla erməni-xristianlar arasındakı ixtilafdan” danışır və “müsəlman əhalinin Sovet İttifaqı həyatındakı mövqeyini” xüsusi qeyd edir. Qəzet daha sonra Skosirevi qorxuya salan “müsəlman əhalisinin artımı” əmilindən bəhs edərək yazır: “291 mln. əhalisi olan ölkənin 51,6 milyonu və yaxud da 17,7 faizini azərbaycanlılar, tatarlar, qazaxlar, taciklər, qırğızlar, özbəklər və türkmənlər təşkil edir”. Amerika siyahıyaalma bürosunun məlumatına görə 2050-ci ildə təkə bu 7 müsəlman ölkəsi xalqlarının sayı 125,5 milyona çatacaqdır.

Qərbin obyektiv fikrinə qərəzliklə yanaşan Skosirevə cavab üçün başqa bir sosioloji misal da çəkək. Qərb siyasətçisi Pol Conson keçmiş İttifaqın müsəlman xalqlarına qərəzli və açıq düşmən münasibətini bəli bir müqayisə ilə izah edir: “1945-ci ildən 1970-ci ilə kimi Sovet Orta Asiya respublikalarından başqa bütün müsəlman dünyası özünün siyasi müstəqilliyini bərpa etmişdir”.

Sən demə, dünənə qədər hər sözünə açıq qərəzliklə baxdığımız və “irticaçı burjuva ideologiyası” adlandırdığımız Qərbin bu inkare-dilməz faktları Skosirev kimilərini “islam fundamentalizmi təhlükəsini” uydurmağa vadar etmişdir.

Başları keçmiş sovetlər ölkəsinin müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi həyatlarında baş verən dəyişikliklərə qarışan, onlarda “islam fundamentalizminin dirçəlişini” ideya bayrağına çevirən keçmiş imperiyanın əli qələm tutan, ixtiyarında mərkəzin nüfuzlu təbliğat vasitələri olan jurnalist-canışinləri özlərinin ictimai-siyasi həyatlarında çoxdan güclənməkdə olan prosesi — millətçi “slavyan-xristian birliyini” və “xristian-provoslav fundamentalizmini” gör-

mək istəmərlər. Halbuki son zamanlar adları çəkilən dini-siyasi təfəkkür tərzli baxışlar sistemi özünü həmişəkindən daha açıq formada göstərir.

Qəribədir, keçmiş İttifaqın milli ucqarlarında müstəqillik uğrunda mübarizlər — şəhidlər “fanatik millətçi-ekstremistlər” adlandırılır, “xilaskar ordu” tərəfindən onların kütləvi qırğını təşkil edilir. Həmin yolla gedən Mərkəz əhalisinin xalq hərəkətinə, “milli oyanış” və “dirçəliş” deyilir, onların şəhidləri isə “milli qəhrəman” olur, onlara neçə gün mətəm saxlanılır.

Keçmiş İttifaqın mərkəzindəki millətçi rəhbərləri Alma-Atadakı, Tbilisidəki, Bakıdakı, Vilnüsdəki, Düşənbədəki... hadisələrə açıq millətçilik mövqeyindən yanaşmış, ona qərəzliklə qiymət vermişlər. Skosirevdən sual edək: Ucqarlarda, yoxsa Mərkəzdə baş verən siyasi hadisələrdə açıq millətçilik, “dini fundamentalizm” və “millətçi şovinizm” təhlükəsi daha güclüdür? Qoy öz vicdanı qarşısında bir qədər düşünsün, ədalətli cavab axtarsın.

Skosirevin qərəzli mülahizələri toruna televiziya və bir sıra mətbuat orqanları da düşür. O yazır: *“Son vaxtlar televiziya və mətbuat Tacikistanda və Özbəkistanda baş verən hadisələrlə əlaqədar tez-tez təkrar edir: Ola bilsin ki, Orta Asiya respublikaları İranın yolu ilə gedəcəklər. Bu yolun necə bir yol olduğunu yada salmaq çətin deyildir. Əvvəlcə İran inqilabı sarsıntılar yaratmış, ölkəni çalxalamışdır, sonra da zahid bir qoca hakimiyyətə əslində tam sahib olmuş, Qərbə lənət yağdırmış və VII əsrdə Məhəmməd peyğəmbərin zamanəsində hökm sürmüş adət-ononələri təsbit etmişdir. Xomeyninin dövründə İran fundamentalistlərin idarə etdiyi bir dövlət idi.”*

Adları çəkilən müsəlman ölkələrində baş verən hadisələri mətbuatın, radio və televiziyanın adına çıxsa da, əslində elə tarixi yaddaşı pis olmayan Skosirevin özü də bu fikirdədir. Doğrudan da, imperiya dağıldıqdan sonra suverenlik qazanmış müsəlman xalqlarının milli dirçəliş, iqtisadi-siyasi müstəqilliyi məsələləri hamıdan çox yenə də hakimiyyət iddiasından əl çəkməyən Mərkəzin xristian fundamentalizmi və slavyan şovinizmi təbliğ edən ideologiya havadarlarının narahatlığına səbəb olur.

İran “fundamentalizminin” və İran islam inqilabının müsəlman xalqlara ideya təsirindən danışan Skosirev özünün şovinst mövqeyi və milli-ərazi təəssübkeşliyi baxımından çıxış edərək islam dünyasının müqəddəs ziyarətgahlarının yerləşdiyi Səudiyyə Ərəbistanına da əl atır. O, açıq gileylənir: Dünənə qədər “müsəlman səcdəgahının mühafizəçisi” olan, neft hesabına “dollarla dolu dibsiz sandıq” yaradan Səudiyyə Ərəbistanı “bacardığı hər yerdə Sovet təsirinə qarşı çıxırdı”.

Skosirev özünün açıq millətçilik təbliğatında iranlıların azərbaycanlılara münasibətini də yaddan çıxarmamışdır. Jurnalist bu işdə də qərəzçilik mövqeyində durur. O, məsələni elə təqdim edir ki, guya İran inqilabının ideya rəhbəri Xomeyni özü xalqlarımız arasındakı son vaxtlar yaradılan yaxınlıq münasibətlərindən istifadə edib “islam dinini bizə qəbul etdirmək” və “Quranın təlimlərini mənimsəyib, onları... kommunist gerçəkliyinin cybəcərliyini islah etmək üçün tətbiq etməyi məsləhət bilirdi”. Bizcə, imam Xomeyni müsəlman xalqlarını yenidən müsəlman etmək fikrinə düşmüşdür. Hər halda biz azərbaycanlılar bunu hiss etməmişik. Xristianların müsəlmanlaşdırılması da böyük ayotollanın əsas məqsədi olmamışdır. O ki, qaldı Quranın və islamın prinsip və qanunlarının cəmiyyətdəki qüsurlar və cybəcərliyin aradan qaldırılmasındakı faydasına, burada da elə bir qəbahət yoxdur. Çünki Qurani-Kərim ulu tarixli çox-çox xalqların bənzərsiz mədəniyyət tarixidir, onların ictimai-siyasi həyatlarını tənzim edən, xalqların əxlaq normalarını qaydaya salan yazılı tarixi abidədir. Belə bir ədəb-əxlaq kitabının doğrudan da “kommunist cəmiyyətinin cybəcərliklərini” islah etməkdə də köməyi az olmazdı. Burada moskvalı müəllifi qane etməyən nədir?

Adını nə qoyurlar-qoysunlar həqiqətə ondan ibarətdir ki, keçmiş Mərkəzin maddə ilə qazanılan bütün müsəlman xalqlarının qarşısalmaz milli oyanışından, milli özünəqayıdışından lərzəyə düşmüşlər.

Qeyd etdiyimiz kimi bu qanuni prosesin qarşısını almaq üçün keçmiş İttifaqın hegmonluq siyasətini indi başqa formada davam etdirməyə çalışan Rusiya rəhbərləri dini don geydirilmiş “slavyan-xristian birliyi” kimi açıq millətçi, dini-siyasi formalardan istifadə

edirlər. Keçmiş İttifaqın müsəlman xalqları isə dini bir, tarixi, taleyi, adət-ənənəsi bir olan müsəlman xalqlara (xristian-pravoslav Qərbdən də imtina etməyən) üz tutub, onlarla iqtisadi və mədəni sahələrdə olaqələr yaratmağa çalışırlar.

Bu gün Rusiyada müxtəlif qüvvələr hegemonluq prinsiplərindən ol çökmək istəmirlər. Ona görə də son vaxtlar “islam fundamentalizmindən”, “islam ekstremizmindən” daha çox danışmağa başlamışlar. Axı nədir onların çox qorxduğu, hamını da qorxuzduğu, əslində mövcud olmayan bu “islam fundamentalizmi” təhlükəsi?

Əvvəlcədən deyək ki, onun nə dini-siyasi, nə də ideoloji mahiyyəti doğru dərk olunmur və bu sadəcə olaraq, qərəzliklə uydurulmuş siyasi oyundur. Əvvəla, fundamental dini-tarixi ənənələrə qayıtmaq təkcə Şərqi işi, müsəlman milli əməli deyildir. Bu, uzaq keçmişdən xristian ictimai-siyasi və dini fəlsəfi fikrində də geniş yayılmışdır. Onlar özlərinin milli fundamental ənənələri təhlükəsindən qorxmurlar, müsəlman xalqlarının tarixi şəraitinin yaratmış olduğu bu tarixi gerçəklik əmilindən lərzəyə düşmüşlər.

Hamını “islam fundamentalizmi təhlükəsi” ilə qorxudan Skosirev kimilər nədənsə öz tarixi keçmişlərinə nəzər salmaq istəmirlər. Öz tarixi keçmişlərinə yaxşı nəzər salmış olsalar görürlər ki, “protestant dini fundamentalizmi” uzaq keçmişdən başlayaraq rus ictimai və dini-siyasi fikrində daha güclü ideya təsirinə malik olmuşdur. XX yüzilliyin başlanğıcında protestant dini-fəlsəfi təliminin ortodoks qolu kimi meydana çıxmış, indi də dünyanın bir çox yerlərində bu dini cərəyana sitayiş edən xalqlara güclü ideya təsiri göstərmişdir. Onlar xristianlığın ilkin dini-siyasi təlimlərini dəyişməz sanıb, onun liberallaşdırılması, müasirləşdirilməsi və yeni demokratik prinsiplərə yaxınlaşması əleyhinə çıxan, əvvəllər xristian və protestant dini-fəlsəfəsindən, sonralar isə onun lüteranlıq və kalvinizm kimi dini-fəlsəfi məktəblərinin ideya əsasını təşkil edən “xristian-protestant dini fundamentalizmindən” danışmırlar.

70 ildən artıq bir dövr ərzində ilahi təlimləri və şəriət qanunlarını, dini... inkar edən elmi-materialist fəlsəfi təlim və hakim kommunist ideologiyası iflasa uğradıqdan sonra müsəlman xalqları da yaxın zamana kimi zorla qadağan olunub itirilmiş milli-dini, öz

ulu tarixinə uyğun gələn saf ənənələrinə qayıtmağa can atırlar. Müsəlman xalqlarının ilkin fundamental ənənələrinə və prinsiplərinə qayıtmaq cəhdlərinə, bu ənənələrin məqsəd və qayələrinə aid bir-iki tarixi misal.

Vaxtilə İranın şahlıq taxtında oturan Xosrov Pərviz (591—628) “islamın təbliğ etdiyi azadlıq, bərabərlik və ədalət haqqındakı ideya və prinsiplərə qayıtmağı” təbliğ edirdi; ilkin fundamental dini prinsip və ənənələrə qayıtmağa çalışanlar heç bir siyasət bilmədən əsaslı Əli İbn Əbu Talib (656—661) tərəfindən qoyulan “ideal islam dövləti” prinsiplərinə qayıtmaq istəyirdilər; onlar eyni zamanda 727—757-ci illərin Əbu Müslüm dövrünün “sosial bərabərliyi” prinsiplərinə qayıtmaq istəyirdilər. İndi oyanmaqda olan müsəlman xalqları da bu ənənələrə qayıtmağa çalışırlar. bu da səbəbsiz deyildir. Etiraf edək ki, müəyyən tarixi şəraitdə, ayrı-ayrı şəxslər, dini-siyasi qruplar, hətta ruhanilərin müəyyən hissəsiindən öz sinfi-sosial və şəxsi mənafeləri naminə istifadə etmişlər. bu da, şübhəsiz, dini haradasa öz ilkin və fundamental ənənələrindən, prinsiplərindən uzaqlaşdırmışdır. Qərbin, eləcə də Şərqi din və fəlsəfə tarixində buna aid misallar vardır.

Xristianlar və başqa dinə etiqad edənlərin də özləri bu yolla getmişlər. Lakin onlar nədənsə təkcə müsəlman xalqlarının islam dini ətrafında səs-küy salıb, mahiyyəti doğru dərk olunmayan, “islam fundamentalizmi” təhlükəsindən geniş bəhs edirlər.

Müsəlman xalqları sadəcə olaraq din ətrafında uydurulan, onun özəli fundamental prinsiplərinə yabançı olan hər cür ideoloji konsepsiyaların, dini-siyasi təlim və doktrinaların, müxtəlif “izm”lərin uzaq keçmişdə son dərəcə müqəddəs sayılan dinin xalq arasında nüfuzdan salındığını görürək onu ulu keçmişin ilkin fundamental ənənələrinə və dini-ilahi prinsiplərinə qaytarmağa çalışmışlar. İslam dininin özəli tarixi qaynaqlarına və prinsiplərinə qayıtmaq ideyasını təbliğ edənlər pravoslav fundamentalistlərdən fərqli olaraq heç bir vaxt bu işdə siyasət axtarmamışlar.

İmperiyaların keçmiş müstəsna hüquq prinsipləri ilə indi də yasağa çalışan Rusiya özünün ideoloji-siyasi təxribatının ideya-siyasi əsasını təşkil edən “xristian pravoslav fundamentalizmini” sanki müasir ideoloji, dini-siyasi mübarizənin ehtiyatda olan for-

ması kimi saxlayıb, “islam fundamentalizmi”nə, “islam ekstremizmi”nə və “müsəlmanların milli dirçəlişi”nə qarşı özlərinin “slavyan-xristian birliyi” kimi zərərli siyasi doktrinasını əsaslandırmışdır.

Şərq ölkələrində müxbirlik edib dağılmış ittifaqın müsəlman əhalisinin həyatlarında baş verən, ictimai-siyasi və sosial dəyişikliklərə qərəzli münasibət bəsləyənlərdən biri də A.Şumilindir. Onun son dərəcə qərəzli yazısında (“Komsomolskaya pravda”, 14 yanvar, 1992) yeni inkişaf yoluna qədəm qoyan, müstəqillik qazanan müsəlman respublikalarının qarşılarına çıxan “problemlər” narahat edir. Şumilin belə bir ideoloji-siyasi doktrinanı əsaslandırır ki, guya “*SSRİ dağıldıqdan sonra onun keçmiş Orta Asiya respublikaları sanki yalnız qalmışlar və onların gələcək inkişafı yolundakı imkanları olduqca məhdudlaşmışdır*”. Lakin Şumilini narahat edən əslində təkcə bu deyildir. Onu narahat edən özünün dediyi kimi “*vaxt keçdikcə Türkiyənin keçmiş sovet Asiya respublikalarına yeni “böyük qardaş” olması imkanının daha çox artması qorxusu*”dur. Onun fikrincə, gələcəkdə “böyük qardaş” olmaq ehtimalı Türkiyə hökumətinin keçmiş “böyük qardaş”ın slavyan Rusiyasının işlərinə də maneçilik törədə bilər. Şumilin Türkiyənin müsəlman xalqlar üçün yeni “böyük qardaş” olmasına etirazını belə izah edir: “*Orta Asiya respublikalarını Türkiyənin, İranın və Pakistanın üzvü olduqları İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil etməklə onların tədricən keçmiş slavyan dostlarından ayırmaq fikrindədirlər*”. Azərbaycan Respublikası da bu təşkilata ilk qəbul olunanlardandır. Deməli, Şumilinin müsəlman xalqlarının halına yanmasının səbəbi onların “keçmiş slavyan dostlarından” ayrılması qorxusudur.

Losotoların, skosirevlərin, şumilinlərin ana vətənlərinin imperiyaya daxil olan xalqlarını qanı-malı bahasına yaratdığı keçmiş ittifaqın oynadığı rolu Londonun “Economist” jurnalı yaxşı açıqlayır: “70 il ərzində dəmir pərdə Türkiyə əhalisini onların Şərqdəki məsləkdaşlarından ayrı salmışdır. Onların (türklərin — R.M., H.H.) Qərbdən başqa yaxınlıq edəcəyi yerləri qalmamışdı”. Jurnalın yazdığına görə, Türkiyə aralarında çoxlu ümumi və oxşar cəhətlər olan keçmiş imperiyanın altı müsəlman respublikasına indi açıq bazara çıxmaqda və demokratiyanı inkişaf etdirməkdə

yardım göstərməyə başlamışdır. Bu da ki, adları çökələn və çökilməyən imperiya havadarlarına xoş gəlmir.

Şumilin müsəlman xalqlarının sünni və şiəlik kimi ilkin dini cərəyan və təriqətlərini də yada salır, bundan da özünün şovinst, milli-dini siyasətini həyata keçirmək üçün istifadə edir. Elə ona görə də o, Azərbaycan, Orta Asiya respublikaları və Qazaxıstana münasibətdə İranla Türkiyə arasında ədavət yaratmağa çalışır. Bizcə, Şumilin bu yolla böyük imperiya yaradan Pyotrun “Vəsiyyətləri”ni yada salıb indi onlara əməl etmək istəyir. O, yazır: “*Görünür, Ankara ilə Tehranın Orta Asiyanı öz təsirləri altına salmaq uğrunda mübarizələrində mənafələr ciddi şəkildə ayrılır*”. Onun məqsədi keçmiş ittifaqın müsəlman xalqlarını müstəqil inkişaf yolundan yayındırmaq, müsəlman xalqları arasındakı birliyi şübhə altına almağa çalışmaqdır.

Dünənə kimi imperiya siyasəti aparan, xalqların milli, iqtisadi-siyasi suverenliyini hər vasitə ilə boğan Rusiya indi öz mövqeyini itirdikdən sonra adını başqalarına qoymaq istəyir. Görün Şumilin nə yazır: “*Şərq ölkələrinin yoxsul təbəqələri həmişə ən radikal, hətta ekstremist islama meyli göstərmişlər. Tehran öz planlarının öhdəsindən gələrsə, ola bilsin Asiya da keçmiş İran imperiyası ərazisi hüduqlarında İranın təsir dairəsi zonası yaradılsın*”.

Şumilin bilməmiş deyildir ki, Rusiyanın işğalçılıq mahiyyəti daşıyan “Şərq siyasəti” olmuş və bölünmüş dünyanın yenidən bölünməsi uğrunda həmin qüdrətli İran imperiyası ilə həm mübarizə aparmış, həm də sövdələşmişdir.

Şumilin Türkiyəni də yaddan çıxarmır: “*Dil baxımından bu rəqəbdə Türkiyənin mövqeyi daha nüfuzludur. Çünki türk dili qrupuna daxil olanlar Özbəkistanda, Qazaxıstandan, Azərbaycanda, Türkmənistanda, Qırğızistanda və Rusiya Federasiyasının müsəlmanlar yaşayan vilayətlərində daha çoxdur. İranın fəaliyyət dairəsi isə əsasən Tacikistanla, Osetiya ilə, kürdlər və iranlılar yaşayan vilayətlərlə məhdudlaşır. Ancaq şiəliyə etiqad etdiyinə görə İran Azərbaycanla “qardaşlaşmaq” imkanına malikdir*”.

Olduqca təhlükəli və açıq düşmən mövqedən söylənilən mülahizədir. Əvvəla, İranla Azərbaycanın “qardaşlaşması” təkcə hansısa dinə və dini təriqətə etiqad edilməsi ilə bağlı deyil. İlk dəfə 1805-ci ildə

Kürəkçayda, 1813-cü ildə Gülistanda, 1828-ci ildə isə Türkmənçayda rus— İran sövdələşməsi sayəsində Azərbaycan torpağı və xalqı iki hissəyə bölündü. Əsas amil budur. O ki qaldı məsələnin dini tərəfinə, keçmiş imperiyanın müsəlman əhalisi heç bir vaxt öz daxili və xarici siyasətini, xalqlar və dövlətlərarası münasibətini təkcə dini prinsiplər əsasında qurmamışlar. Onları birləşdirən etiqad etdikləri islam dini prinsiplərindən də daha çox aralarındakı qarşılıqlı əməkdaşlıq, bir-birinin daxili işlərinə müdaxilə etməmək prinsipləridir. Onları birləşdirən və yaxınlaşdıran bir də dil birliyidir, yaxın qan qohumluğu münasibətləri, eyni adət-ənənədir.

“Slavyan-xristian birliyi” doktrinasını əsas tutub müsəlman xalqların suverenliyinə ağız büzönlərdən biri də İ.Şişkadır (“Komsomolskaya pravda”, 4 dekabr, 1991).

O, Pribaltika respublikalarının Şərqdən daha çox Qərbə yön çevirmələrindən danışsın, Qazaxıstana qərəzli münasibətini də gizlətmir, onun ümumbəşəri və humanist ənənələrinə hörmətsizlik edir, bununla da açıq slavyan-xristian hegemonluğu, millətçiliyi nümayiş etdirir. Onun fikrincə, təkcə bir amil — rusdilli əhalinin çoxluğu Qazaxıstan Respublikası rəhbərlərinə Rusiyaya münasibətdə müxalifətdə durmağa imkan vermir.

Şişka digər Orta Asiya respublikaları arasında hansısa zidd mövqelərdən, müəmmalı siyasi qarşıdurmadan bəhs edir. O, Qırğızıstan Respublikası rəhbərlərinin “liberal-demokratik kursunun” “Özbəkistan, Tacikistan və Türkmənistan rəhbərlərinin daha konservativ mövqelərinə uyğun gəlmədiyini” söyləyir.

Şişkanı narahat edən təkcə islam dini və müsəlman problemi deyildir. Onu narahat edən eyni zamanda “slavyan-xristian birliyini” “təşkil edən” Ukrayna və Belarusun da itirilməsidir.

Ukrayna kimi qüdrətli bir məmləkətin itirilməsi Şişkanı hər şeydən daha çox narahat edir: *“Əgər Pribaltika respublikalarından çoxdan ol üzüb, onların “xaric” olması faktı ilə razılaşbsa, üç yüz ildən artıq Rusiya imperiyasının, sonralar isə SSRİ-nin tərkibində olan Ukrayna dövlətinin öz müstəqilliyinə can atması bir qədər ağırılarla keçəcəkdir”*. “Bir qədər” yox, böyük ağırılarla keçəcəkdir, çünki rus şovinistlərinin təbliğ etdiyi “slavyan-xristian birliyi” ideoloji-siyasi doktrinasının mahiyyətini Ukrayna xalqı yaxşı anlamışdır.

Hələlik slavyan Rusiyası ilə slavyan Ukraynası arasında qarşıdurma milli məsələ, Qara dəniz donanmasının və bir para torpaqların kimə məxsus olması məsələsi ətrafında gedir.

Ukrayna milli parlamentinin deputatı İvan Draq doğru deyir: “Boris Yeltsin və rus demokratları daim rus əhalisinin mənafehinin qorunmasından danışır. Biz də öz ukraynalılarımıza hər cür qayğı göstərəcəyik. Onların sayı təkcə Müstəqil Dövlətlər Birliyində 7 milyondan çoxdur”, “bizim vəzifəmiz, özümüzü bir xalq, bir millət kimi saxlamaqdır”.

İ.Draq yazır: “Biz hesab edirik ki, ərazilər dəyişilməzdir. Ukrayna heç kimə, nə beloruslara, nə polyaklara, nə də ruslara qarşı ərazi iddiası aparmır. Amma Rusiya parlamentinin bir sıra deputatları Krıma qarşı ərazi iddiası ilə çıxış edirlər. Biz də eyni iddia ilə çıxış etsək nə olar?” Müdrik sualdır. Cavabı isə belədir: Rusiyanın bu gün üçün uydurmuş olduğu “slavyan-xristian birliyi” dönüb həmin Rusiyanın özünə qarşı bölaya çevrilə bilər.

İdeoloji və siyasi platformasının ideya istiqaməti və mahiyyəti ilə tanış olduqdan sonra biz belə bir qənaətə gəlirik ki, keçmiş imperiyanın suverenlik qazanmış dövlətlərə qarşı elan etdiyi “xaç” yürüşü və açıq ideoloji təxribatı, istifadə etdiyi ideoloji, dini-siyasi mahiyyətli oyunbazlığa baxmayaraq iflasa uğrayır.

Paylarına düşən illər qədər aldadılan, daim təzyiq altında saxlanılan “kiçik qardaşlar” onlara qarşı təhlükənin haradan və kimlər tərəfindən olduğunu gec də olsa anlamışlar. Bizcə, onlar bir daha aldanmayacaqlar.

“Ülfət” qəzeti,
28 mart, 2, 11 aprel 1992-ci il

Qeyd: məqalə filosof elmləri namizədi Həsən Həsənovla birlikdə yazılmışdır.

ПРОШЛОЕ В КОНТЕКСТЕ БУДУЩЕГО

Звенела некогда в Стране Советов чекающая фраза: “Кадры решают все!” Но жила и другая, как бы оспаривая ее, снижая ее архиреволюционный пафос, иезуитски папаческая формулировка: “Незаменимых людей нет”. Вот так мы и жили, подчиняясь маятниковым переходам от одного общественного и гражданского состояния к другому. То воспевали героев, то гноили их в лагерях, то венчали лаврами, то увечили несправедливым судом, то сотворяли кумиров, то сокрушали их, сбрасывая с пьедесталов и с кресел.

Не затухла борьба фракций и групп и в партийных верхах. Конечно, она со временем утрачивала истребительный, жестокий характер, но судьбы впаавших в немилость и опалу ломала круто. Ломалась и судьба страны. Кажется, самая большая наша беда в том, что мы нарушали преемственность во всем, в том числе и в кадровой политике.

Немало за последние годы, отмеченные кризисными явлениями, было отставок руководителей разного ранга в Азербайджане. Синдром “истефа” и поныне потрясает наше общество. Первая волна массовых отставок прокатилась после прихода к власти ставленника Москвы А.Везирова (впоследствии, кстати, она смела и его самого). За ней последовали и другие. Какова же судьба бывших функционеров, среди которых немало профессиональных политиков? Чем они занимаются сегодня, каким им видится собственное прошлое в контексте будущего? Об этом и о многом другом беседа нашего корреспондента с бывшим секретарем ЦК КП Азербайджана, а ныне заведующим отделом центра научной информации по общественным наукам АН республики Рамизом Мехтиевым.

Первый вопрос, обращенный к собеседнику, ретроспективного характера:

— Чем была вызвана ваша отставка в 1988 г.? Что это — очередной уход “по собственному желанию” или были другие причины?

— Если быть откровенным, то причины в другом. Мой уход с поста — отражение политической борьбы, которая всегда шла в партийных верхах и очередной пик активности которой

пришелся на 1985 г. В этой борьбе были задействованы как видимые, так и скрытые силы. Причем в дискредитации некоторых руководящих работников, которых надо было сместить в первую очередь, им усердно помогали функционеры из состава самого ЦК КП Азербайджана, его бюро. Наиболее открыто я стал все это ощущать уже в начале 1988 г.

Меня тоже пытались, скомпрометировать (об этом, кстати мне сообщил в конфиденциальной беседе один из тех, кто получил такой “заказ”). Этого не удалось, сделать. Хотя я не считаю, что у меня не было недостатков и ошибок в работе, и что в идеологической сфере, которую, как тогда принято было говорить, я курировал, все было благополучно, не существовало никаких проблем и противоречий. Были! Но ведь зачастую эти противоречия носили объективный характер, вызванный несовершенством и бесчеловечностью самой системы “развитого социализма”, жестко регламентирующей всю нашу жизнь, в том числе и духовные процессы в обществе.

И вот такой парадокс — Везиров предлагает мне перейти на дипломатическую работу! Спрашивается, если человек чем-то запятнан, может ли он работать на дипломатическом поприще, где, как известно, нужна безукоризненная анкета? ...Почему я сегодня не “за бугром”? Предложение о “почетной ссылке” оказалось просто маневром. Везиров прибег к “дипломатии”, чтобы устранить меня от должности.

— Но разве нельзя было сделать это проще: скажем, снять с поста без всяких объяснений или с какой-нибудь стандартной негативной формулировкой?

— Нет, он был не из решительных! Кроме того, времена были уже не те. Так просто отодвинуть человека было бы “недемократично”.

...Да, время было действительно удивительное, если не сказать парадоксальное. Еще действовала инерция командно-бюрократической системы, по традициям которой “первое ли-

цо” по своему усмотрению распоряжалось судьбой кадров: самолично набирало команду, вербуя приверженцев. Не обязательно из достойных, критерием отбора была личная преданность партийному бонзе “выдвиженца”. Но уже пробивались и ростки демократических преобразований. Скажем, Везирова по имперской традиции направила в республику Москва, а сам он уже вдохновенно имитировал подобие демократического обсуждения и выдвижения кадров. Но при Везирове многие даже полезные начинания выглядели как пародия или фарс...

— И вы смирились с тем, что вас, как сами говорите, “отодвинули”?

— Нет, внутренне я не смирился. Но я хорошо знал, на что способен режим. Да и потом, политика — это не сфера “донкихотства”. Силы были неравны. Я буквально затылком ощущал дыхание “ангелов-хранителей” из “компетентных органов”. Кроме того, к этому времени республика уже была втянута в конфликт с Арменией. В этих условиях выглядели бы аморально личные претензии. Поэтому я предпочел уйти в тень и не мешать никому. Я ушел из политики, но зато вернулся в науку.

— А сейчас — нет ли у вас желания вернуться в политику?

— В условиях, когда республика ввергнута в глубокий политический и экономический кризис, а самое главное, когда события в нагорной части Карабаха приобрели характер национальной трагедии, мы все так или иначе вовлечены в политику. Разве можно спокойно наблюдать, как из-за ошибок и политических амбиций прежнего руководства обострилось противостояние в обществе?

— Вы не опасаетесь, что ваше возможное возвращение в большую политику будет расцениваться как реставрация прежней власти?

— Думаю, это не так. Разве сегодня республикой руководят не “бывшие”? Все мы вышли из прошлого. Политиков надо оценивать по их практическим делам, а не по ярлыкам, которые изобретают для них оппоненты.

В прошлом, которое мы так самозабвенно топчем, было немало нравственно чистых и честных людей, демократов по духу. Их надо возвращать на практическую работу в интересах самого же общества. Демократы просто обязаны восстановить справедливость по отношению к ним. Правда, есть и другие, которые прекрасно чувствуют себя при любой власти. Это флюгеры, беспринципные политиканы. Вот эти — конечно же, люди “прошлого”. В том смысле, что они устарели, что они являются носителями регресса. К сожалению, многие из них по-прежнему, на командных должностях, многие обзавелись депутатскими мандатами. Однако звание депутата применительно к ним скорее является охранным титулом, нежели оценкой политических, моральных и деловых качеств.

— Словом, состав нашего парламента не представляет все слои народа и не выражает его интересы — так вас надо понимать?

— А разве это не видно по результатам его работы? Разве парламент не несет ответственности за то, что происходит в республике? Наш парламент — порождение авторитарного режима. Это по-прежнему послушное и покорное большинство. И пусть нас не смущают вспыхивающие время от времени жаростные перепалки между депутатами. Это — не от избытка демократии, а от политического бескультурья... За полтора года своей деятельности парламент так и не перестроился. Крушение империи озадачило многих. Кого-то привело в растерянность, но кажется, мало кого заставило мобилизоваться. Надо перестраиваться, морально, психологически, интеллектуально и политически. Готов ли наш депутатский корпус к этому?..

Для нашего продвижения вперед нужен новый квалифицированный, демократическим путем избранный парламент, отражающий широкий спектр взглядов, интересов, программ основных партий и общественных организаций.

— **Как вы оцениваете политическую ситуацию в республике?**

— Как кризисную. Политическая нестабильность в обществе, экономический спад, массовое обнищание населения, узаконенность коррупции и спекуляции, криминальный беспредел — вот что характеризует сегодняшнюю ситуацию.

А причина всего этого кроется, на мой взгляд, в отсутствии авторитета властных структур, некомпетентности, коррумпированности институтов управления обществом.

— **Вы можете назвать конкретные факты?**

— Я думаю, их у каждого из нас предостаточно. И дело даже не в фактах, а в явлении. Взгляните, коррупция захлестнула общество. Но хоть один работник за последние 3-4 года понес за это наказание? Я такого не слышал. Разве это не говорит о круговой поруке, о коррумпированности общества?

Я не призываю к возврату в прошлое. Но общество не может нормально функционировать, если часть его открыто покупается и продается, а другая — столь же открыто подвергается дискриминации, если оно не обладает действенным механизмом контроля. Эксперимент с институтом президентской власти показал, что из цепи власти выпадет как раз звено контроля за исполнением.

— **Кстати, об институте президентской власти. Вы считаете, что он не оправдывает себя?**

— Я считаю, что он был учрежден несвоевременно. Вначале нужно было создать надежный, абсолютно легитимированный и конституционный механизм президентского правления, и уж по-

том проводить выборы. Вспомним, и выборы-то у нас тогда были безальтернативными. Власть должна функционировать нормально независимо от того, кто в данный момент ею надсеен.

— **В последнее время в связи с противостоянием в обществе, кризисом власти все чаще произносится имя Гейдара Алиева в том контексте, что как политик он в состоянии предотвратить социальную катастрофу. Характерно, что об этом говорят и те, кого нельзя причислить к его явным сторонникам. Вы разделяете мнение, что сегодня нам нужна “сильная рука”?**

— Я против “сильной руки”, но за сильную власть и крепкую дисциплину. Дело не в авторитарности, а в авторитете этой личности. Так вот, выражая личное мнение, я скажу — авторитет у Алиева в республике есть.

— **Но сможет ли он помочь приостановить разрушительный процесс, консолидировать нацию и вывести республику из кризиса?**

— Ситуация гораздо сложнее, чем можно себе представить. Сегодня без альянса, консолидации и взаимодействия политических сил трудно рассчитывать на национальное возрождение. И кто-то должен взять на себя роль своеобразного политического “диспетчера”. Предпринимая попытки стабилизировать ситуацию, надо исходить из того, что никто в мире не будет воспринимать нас всерьез, если мы не создадим стабильное правительство народного доверия, национального согласия, возглавляемое профессиональным и опытным политиком.

Что касается Алиева, то, что бы ни говорили его оппоненты — это, без сомнения, незаурядная личность, крупный государственный деятель, обладающий качествами лидера. А политика — это гонка за лидером. Трудная, изнурительная обстановка в нагорной части Карабаха, обострением, но сулящая победу! Правда, бывает, кто-то сходит с дистанции... Полагаю,

было бы естественным гармонизировать деятельность политиков новой формации мудростью, опытом и дальновидностью представителей старшего поколения.

— Как по-вашему, если Алиев вернется в Баку, не приведет ли это к конфронтации с его оппонентами? А их у него немало — мы должны признать это. Как и то, что Алиев не был свободен от ошибок, от пороков системы и режима, при которых жил.

— Видите ли, исчерпывающий ответ на этот вопрос может дать только сам Алиев. Но элементарная логика подсказывает, что эти опасения, скорее всего, излишни. Крупный политик должен быть выше личных обид. В нашей ситуации важнее оправдать ожидания людей — то есть с достоинством вывести республику, на каком бы посту он ни находился, из этой бессмысленной войны, обеспечить народу покой и благополучие. А что касается ошибок — хороший политик извлекает уроки из прошлого. Но мы должны признать и другое: по отношению к Алиеву была допущена несправедливость... Цели центра были понятны с самого начала: в сфере политического и государственного руководства в СССР представителю Азербайджана был отведен предел, выше которого он не имел права подниматься. Гейдар Алиев же «нарушил» правила игры. Его убрали, чтобы легче было манипулировать из Кремля Азербайджаном. К тому же в его устранении кровно было заинтересовано и могущественное армянское лобби, которое уже начало разыгрывать «карабахскую карту».

— Конфликт в нагорной части Карабаха стал испытанием уже не для одного лидера республики. К сожалению, пока еще никто его выдержал его с честью. Неужели мы обречены вечно решать этот кровавый конфликт?..

— Я бы не предавался унынию и пессимизму, говоря о конфликте в Карабахе. В сознании мировой общественности про-

исходит перелом. Запад постепенно отходит от стереотипов, навязанных ему дашнакскими кругами. Резко изменились политические оценки конфликта в нагорной части Карабаха, особенно после геноцида в Ходжалы.

Важно и дальше совершенствоваться, расширять внешнюю политическую деятельность, но важно и крепить свой тыл, создавать мобильную современную армию. Ведь именно просчеты властей в управлении государством, и в частности, в разрешении конфликта, проникновение представителей мафиозных групп во властные структуры и другие негативные явления привели республику к плачевному состоянию.

Однако прошлое, так и не стало уроком. И сегодня, вступив в войну, мы живем не по законам военного времени, а по условиям политических игр; опять кто-то попытается удержаться у власти, заполучить министерские портфели...

Пока сам народ, вся общественность не разберутся, кто истинный патриот, порядочный политик и дельный работник, а кто эксплуатирует национальные чувства людей в своих корыстных интересах и амбициозных целях, не быть миру в нашем доме. Народ часто был игрушкой в руках политиков. Помоему, это имеет место и сейчас.

— Ваше отношение к вхождению Азербайджана в СНГ?

— Спектр интересов государств, которые входят в СНГ, очень широк, во многом они не совпадают. Кроме того, некоторые руководители России не отказались от имперской политики. Поэтому СНГ все время будут раздирать споры и конфликты.

Наиболее реальными, с моей точки зрения, мне представляются прямые двусторонние связи. Так как они позволяют строить сотрудничество на взаимовыгодной, паритетной и справедливой основе. Исходя именно из этого принципа, надо заключить договор с Россией, которая была и остается нашим великим северным соседом. Да и с другими государствами необходимы многогранные контакты.

— Что вы скажете о Председателе Верховного Совета Азербайджана Ягубе Мамедове как о политике и новом лидере?

— Знаю его не по рассказам... Мамедов не будет повторять ошибки своих предшественников. Человек он трезвый, рассудительный, и не станет раскачивать лодку в штормовую погоду. Он вышел из народа, знает его проблемы, не предаст его интересов. В силу же своей профессии гуманен, но мы все смогли убедиться, что в критических ситуациях он может быть твердым и решительным.

Впрочем, время покажет, насколько реальной будет его политика по урегулированию конфликта между Арменией и Азербайджаном, политика консолидации общества. Но, конечно, многое будет зависеть и от его окружения, от его команды. А в конечном счете, и от общества.

*“Бакинский рабочий”,
7 апреля 1992 года*

ЭТОТ ТЯЖКИЙ ПУТЬ К ДЕМОКРАТИИ

I

Общественные инициативы и идеи всегда подталкивали ход истории. Особенно велико их значение сегодня, когда решается судьба нынешнего и будущего поколений, когда закладывается новый фундамент дальнейшего развития азербайджанской нации.

Нет необходимости доказывать, что развал прежней системы, ее демонтаж — историческая закономерность. Судьба прежней системы была предрешена. И пусть никакая оппозиция не тешит себя мыслью, что именно она разрушила эту систему. Оппозиция лишь добила ее.

Главный удар по ней нанесен новым витком научно-технического прогресса. Компьютеризация, современные технологии, международное разделение труда, интернациональные усилия по предотвращению экологической катастрофы потребовали демократизации всей общественной жизни, свободы личности и нации, независимости государств. Эта была лавина, и, вызвав ее сход, многие даже не предполагали, что она сметет всех без разбора.

Однако крушение тоталитарной системы — не только благо, но и драма. Ибо крутой поворот в истории любого народа несет не только возрождение нации, но и страдания, мучительную переоценку ценностей, кровь невинных людей... Она пролилась на улицах Баку, и по сей день льется в горах Карабаха.

Проблема не в том, надо ли было освобождаться народу Азербайджана от кабалы советской империи, а в правильном осмыслении путей и форм достижения национального суверенитета. Как наиболее безболезненно обеспечить эволюционный путь перехода к качественно новым цивилизованным ценностям, к самостоятельному государственному развитию? Отвечая на этот вопрос, мы должны учитывать, что переход к новым формам организации общества — это его внутренняя потребность, объективный ход исторического развития. Общественная же задача, ставящая вопрос: как осуществить этот переход? — есть субъективная сторона процесса.

Судьба никогда не баловала Азербайджан. Растерзанный, расколотый, но гордый, он всякий раз находил в себе силы, чтобы не упасть на колени, сохранить свою самобытность и историческую самооценку. Серьезные испытания переживает Азербайджан сегодня. Нарастает волна внешних нападков и внутренней конфронтации. Амбиции отдельных политиков, которые способны больше разрушать, чем созидать, отвлекают внимание людей, физические, нравственные и интеллектуальные силы общества от насущных проблем. Но как бы трудно ни было, задачи государственности, которые выдвигаются самим ходом исторического развития Азербайджана, надо глубоко осмыслить и решать.

Вопрос о будущем независимого Азербайджана, его государственности соединяет в себе две проблемы — будучи самостоятельными, они в то же время взаимосвязаны.

Прежде всего, важно уметь видеть общие тенденции мирового развития, в каком направлении движется общечеловеческая цивилизация, какую форму государственности предпочитают цивилизованные народы. Аксиоматичность того, что мир движется в сторону рационального общества с приоритетом личности над государством и нацией, не оставляет сомнений. Общество может оказаться на обочине истории, если не

осознает подлинную суть общечеловеческого прогресса, если окажется во власти региональных, расовых и других предрассудков, если творческие личности не найдут полноценного применения своим способностям.

Идея о рациональном обществе постепенно овладевает сознанием людей на всем земном шаре, что отвечает научным воззрениям на современный эволюционизм. Процессы, идущие в цивилизованных странах, подтверждают тот факт, что открытое гражданское общество с либеральной, социально ориентированной экономикой и мировым разделением труда становится необходимым этапом развития цивилизации.

Поиск собственного пути к рациональному обществу, возможности азербайджанского народа вписаться в общемировой процесс составляет второй слой проблемы. Очевидно, что в условиях отсутствия демократических традиций найти такой путь намного сложнее, чем сформулировать философские основы мирового развития. Это новое общество должно учитывать особенности истории и культуры народа, его традиции и характер. И чтобы осуществить такой исторический поворот, необходимо включить энергетический потенциал нации. Без его запуска все разговоры об открытом гражданском обществе и самостоятельном государственном развитии останутся лишь благим пожеланием.

Создание гражданского общества возможно в правовом государстве, в котором человек внутренне свободен, проникнут уважением к личности, к своей истории, культуре, своему народу, в стране, в которой умеют ценить и уважать историю и культуру других народов. Наше государство многонационально. Это — наш огромный потенциал, источник, питающий жизненную энергию нации. Поэтому надо с полным пониманием и уважением относиться к тем, кто хочет сохранить свою индивидуальность, свою культуру, язык, религию, помогать возрождению их духовности.

Предстоит значительно поднять качество жизни, резко улучшить среду обитания нации, каждого человека — материальную, духовную, природную. Утверждение открытого, гражданского общества не достигается директивами или указами, не исчерпывается оно и созданием рыночных отношений.

Рациональное общество не является системой стандартов. В каждой стране оно имеет (должно иметь!) свои особенности и оттенки. Взять США, Европу и Японию — три центра промышленной и технологической революции. Все, что происходит в этих регионах мира, вовсе не повторяет друг друга, а имеет свои специфические, только им присущие характерные черты.

И мы, создавая в Азербайджане рациональное общество, должны исходить из своей специфики исторического, духовно-нравственного, политического развития, природно-географических условий. В нем должна найти отражение творческая энергия народа, который еще не полностью раскрепощен внутренне.

Создание системы взглядов на открытое гражданское общество, на консолидацию нации вокруг идеи национальной государственности, сплочение людей вокруг разумного реформаторства, национального согласия являются важнейшими задачами нашей интеллигенции. Как бы сложно ни было, работу эту надо выполнять.

Важно, чтобы, пробиваясь к берегу свободы и самостоятельного существования, не ввергнуть нацию в стихию безвластия, дикого рынка и всеобщей нищеты. Процессы, идущие в Азербайджане последние четыре с лишним года, подтверждают старую истину, что история всегда готовит сюрпризы тогда, когда мы хотим видеть в реально происходящем нечто фатальное, почас не замечая альтернативы. Эти нигилистические построения поддерживаются политическими, экономическими и социальными трудностями, с которыми мы столкнулись се-

годня. Однако зададимся вопросом: случайны ли они? На мой взгляд, нет.

Было бы наивно предполагать, что, обретя государственную независимость, мы чуть ли не на следующий день должны создать общество, которое гармонирует с нашими национальными идеями и чаяниями. Хотим мы того или нет, нам не избежать социальных потрясений. Их не избежало ни одно государство, избравшее путь свободы, демократии и рыночной экономики.

Вся драма этого нового исторического витка в том, что он наложился на наши негативные условия, усугубляющиеся агрессией со стороны Армении. Сложный характер процессов коренится и в отсутствии необходимого опыта и традиций государственного самоуправления, что затрудняет преобразование всей системы общественных институтов. Учесть надо и то, что политические движения преодолели пик своего развития, а политические партии находятся в зародышевом состоянии.

Следовательно, все наши пожелания по созданию независимого государства повиснут в воздухе, если не сформируем стабильную, сильную власть. Только при ее наличии можно говорить о правах личности, о гражданском обществе, его демократическом устройстве. Истекшие месяцы нашего независимого существования свидетельствуют, что какими бы хорошими ни были законы, они остаются на бумаге, если нет четко функционирующих властных структур, реализующих эти законы. Общество беременно властью, но никак не может ее родить. А это опасно и для будущего ребенка, и для вынашивающего его общества.

Речь — вовсе не о диктатуре. Но без легитимной, авторитетной, сильной государственной власти, построенной на конституционной основе, невозможно обеспечить стабильное развитие общества. При этом надо иметь в виду, что и в отдельно взятой стране должны обязательно прослеживаться

общие тенденции, присущие всем развитым и успешно развивающимся странам. Ибо, при всем разнообразии условий, в которых живут народы, ряд принципов организации и распределения власти приобретает универсальный характер.

Если говорить об особенностях сегодняшнего Азербайджана, то в наших непростых условиях консолидирующую функцию в обществе, скажем, кроме коалиционного правительства, мог бы выполнить Государственный консультативный совет, состоящий из лидеров зарегистрированных партий и движений, представителей профсоюзов, деятелей науки и культуры, руководителей крупных предприятий, деловых людей. Совет мог бы выполнить роль совещательного органа, рекомендации которого по актуальным вопросам внутренней и внешней политики, социально-экономической жизни республики вносились бы на рассмотрение Президента, правительства и парламента республики. Азербайджану надо найти институт национального согласия и гражданского мира, иметь свой национально-государственный символ власти, который был бы выше борьбы партий и политических сил. Его главным назначением было бы объединение нации, сохранение ее традиций и менталитета.

При всем нашем нынешнем нигилистическом отношении к партиям мы должны признать: без партий, являющихся важнейшим элементом общества, без партийной поддержки никакая государственная власть не способна выполнять свои функции. Каждая из партий, будучи фракцией общей идеологии национальной государственности, должна будет разрабатывать свою программу достижения государственной независимости, социально-экономического развития нации обеспечения народу достойного места в мировом сообществе.

Наличие политических партий, выражающих подлинные национальные интересы, но идущих к цели разными путями, позволит им сотрудничать в деле объединения людей вокруг идеи экономического и духовного возрождения народа, созда-

ния процветающего цивилизованного государства. У нас одна из главных причин кризиса власти заключалась именно в отсутствии партийной опоры. Сама жизнь, потребности общества в стабильности требуют фундаментальных перемен в политической системе, создания новой модели общественного и государственного устройства.

Оппозиция считает, что главное — это взять власть. Когда же ее бастионы взяты, то выявляется, что главное начинается после... Характерный же недостаток всех политических движений в том, что если ничего радикального сделать в экономике, в сфере социальной защиты населения не удастся, то на первый план выдвигаются радикальные фракции этих движений, готовые искать и находить виновников неудач в отдельных людях, чаще всего — в своих оппонентах. Все это — своеобразное прикрытие откровенной борьбы за сохранение власти.

Уроки стран Восточной Европы показывают, что широкие демократические движения, сокрушив тоталитарный режим, должны трансформироваться в общественно-политические формирования, как это происходит с “Гражданским форумом” в ЧСФР, или же уступить свое место политическим партиям с четким уставом и программой социального действия, отражающей цели и задачи подлинной демократии. Дело в том, что эти массовые политические движения объединяют в себе разные политические течения, которые привержены разным формам борьбы и разным интересам. Именно поэтому, когда главный политический противник низвергнут, то начинаются распри внутри самих движений.

Первоочередной задачей государственных структур и новых партий является создание основ плюрализма, политического сотрудничества. Система партнерства требует определения оригинальных форм организационного представительства интересов, в том числе в выборных органах, создания общественных ин-

ституты и ценностных ориентаций. Словом, речь идет о наборе элементов, из которых и складывается любое гражданское общество и правовое государство, в котором доминирующим элементом является общенациональное согласие.

Имеются объективные причины того, что партии никак не могут сформироваться в политическую силу. Это во многом зависит от состояния рыночно-хозяйственных отношений, которые образуют условия для становления социальной структуры общества, являются опорой новых, демократически ориентированных партий. Справедливость сказанного подтверждается и тем, что ни одна партия в республике пока не смогла заинтересовать своей концепцией и программой общественного и государственного устройства массовые движения, широкие слои населения. Дело в том, что рабочие, крестьяне, интеллигенция, зарождающийся новый слой предпринимателей, другие социальные слои общества находятся на перепутье и в массе занимают выжидательную позицию. Другая же значительная часть людей просто устала от бесплодной борьбы, перестала верить своим политическим кумирам, а потому занята своими повседневными заботами. Вывести их из состояния политической инертности, казалось бы, должны новые партии. Но они сами не обладают достаточным зарядом энергии и опыта. Неспособны направить общественное настроение в созидательное русло и гуманитарно-идеологические органы, которые, как и другие государственные структуры, полностью парализованы.

Поэтому-то сегодня люди связывают свои социальные ожидания не с новыми партиями, а с личностями, с теми, кто берет на себя ответственность за духовно-национальное возрождение народа, вывод республики из всеобщего кризиса. Какими бы иллюзорными сегодня эти надежды ни были, люди идут за такими политиками. Такое развитие событий таит в себе и опасные последствия, хотя нельзя ис-

ключать и возможность временного успеха. Он будет связан с тем, что “сильный президент”, поддерживаемый демократическими слоями населения и опираясь на личный авторитет, ускорит процесс демократизации общества, проведение экономических и социальных реформ, создаст условия для созидательной деятельности партий и политических движений. Все это, конечно, отвечало бы жизненным интересам Азербайджана, позволило бы ему приблизиться к стандартам европейской демократической цивилизации. Но уповать нужно все-таки не на “героическую личность”, а на создание надежного правового и демократического механизма общественного управления.

II

Начинается новый этап истории Азербайджана. И возникает жгучая потребность заглянуть хоть немного вперед. Это — зов инстинкта самосохранения, выражение общественной тревоги перед неизведанным. Чем точнее будет прогноз, тем прямее и легче будет путь, ведущий народ к национальной и государственной независимости, к процветанию.

Несмотря на всю сложность происходящих политических событий, главной остается необходимость глубокого осмысления нашего экономического развития, создания экономического организма, обеспечивающего наше самостоятельное существование и развитие.

К сожалению, обстоятельства складываются таким образом, что вопреки целесообразности использования принципа международного разделения труда нам придется организовывать многие производства, создавать многие циклы, в которых раньше нужды не было, налаживать новые партнерские связи. Потребуется огромные капиталовложения для обновления техники и технологии, переориентации старых заводов.

Тут не только возможны, но и необходимы многовариантные решения, альтернативные проекты. И все они должны обсуждаться и приниматься демократично, компетентно, с применением самых современных научных методик.

Прошли те времена, когда многое в жизни государства определялось интуицией, талантом, волевыми качествами одного человека. При важности всех этих качеств сегодня для управления государством требуется коллективный ум группы талантливых политиков, профессионалов своего дела. Нужны непрерывная аналитическая и экспертная деятельность, системы накопления и систематизации информации, независимые от тех, кто олицетворяет государственную власть.

Есть ли у нас объективные предпосылки и субъективная готовность работать коллегиально, одной “командой”, есть ли совпадение базовых ценностей, исповедуемых лидером, с насущными интересами общества? К сожалению, нет. И это еще раз доказала попытка Муталибова реставрировать свой режим.

Паразитируя на всеобщем кризисе, бедственном положении трудящихся, экс-президент с группой приверженцев пытался придать своим антиконституционным действиям легитимный характер, выставить себя поборником демократии и государственной независимости. Однако весь сценарий подготовки и возвращения к власти, содержание речи Муталибова на сессии Верховного Совета республики 14 мая, его первые указы как нельзя лучше отражают подлинные намерения внутренних и внешних авторов этого неудавшегося политического спектакля.

Даже попытки мужей, представляющих цвет нашей юриспруденции, оправдать эти действия, как это было продемонстрировано вечером того же дня по республиканскому телевидению, не должны вводить нас в заблуждение. События 15 мая, когда народ, возглавляемый объединенными силами патриотов свободы, независимости и демократии, поднялся против сепаратистов и политических авантюристов, оставляют мало на-

дежд тем, кто цепляется за власть ради своих корыстных целей, поступаясь при этом национальными интересами.

И все же нельзя обольщаться победой. Все, что достигнуто демократическими силами 15 мая, — это лишь первые шаги на пути социального прогресса.

Процесс обретения государственной независимости и демократизации общества не терпит медлительности. Нельзя запаздывать с выработкой и осуществлением законов, обеспечивающих формирование правового государства и гражданского общества. Демократия должна иметь адекватную систему жизнедеятельности, в которую входит и кадровая преемственность, гармоничная взаимосвязь руководителей новой формации и прежней кадровой элиты, действенный механизм, ограждающий общество от амбиций и волюнтаризма политиков, от непредсказуемости исторического выбора. Если не будет активного законодательного творчества и построений на Конституции реальной внутренней и внешней политики, вполне возможно, что через некоторое время мы вновь столкнемся с обострением политического и экономического кризиса.

Основанием для таких опасений является и то, что по сей день мы так и не имеем концепции решения карабахской проблемы. Надо сказать, что этот фактор становится серьезным испытанием для тех, кто находится у власти.

Главное в решении этой задачи — найти в связке ключей пужный. Сегодня уже ясно: ошибки прежних подходов в решении проблемы в нагорной части Карабаха и в приграничных районах с Арменией заключались в том, что она, эта проблема, рассматривалась как региональный конфликт, только как территориальный спор между Азербайджаном и Арменией, переросший в силу определенных обстоятельств в необъявленную войну. Именно поэтому все рассуждения о решении этого вопроса основываются на двух признаках: первый — наличие

военного превосходства; второй — политический, двусторонний переговорный путь.

Такой подход несет в себе упрощение проблемы. На мой взгляд, наши политики и политологи должны подходить к конфликту с иных концептуальных позиций. Необходимо глубже вникнуть в его природу, рассматривать агрессивные устремления Армении через призму расстановок геополитических сил в мире. Все, что говорится в средствах массовой информации, с различных трибун об этом конфликте, — это то, что лежит на поверхности, это лишь комбинация фактов, одобренных эмоциональным восприятием. Поэтому сегодня очень важно своевременно уловить момент поворота истории. Наши прошлые лидеры оказались неспособными к этому. Познанию реальных процессов мешали в равной степени и их политические амбиции, и марионеточная зависимость сознания от политики центра. При этом лидеры старой формации намеренно игнорировали реальности жизни, специфику национальных регионов, в которых их поставили управлять, а новые — пока не могли их познать. Поэтому государственный подход к государственным делам требует знания не только новых правил игры, но и опыта практической работы в структурах власти “старых профессионалов”.

А реальность такова: наш кавказский регион на исходе XX века стал одним из узлов мировой истории. Здесь, как и в ряде точек земного шара, проходит историческая линия баланса мировых сил, цивилизационных рубежей. Оценивается их значение пока еще по обветшалым стереотипам. Так, Запад, например, рассматривает Армению как посетительницу европейских ценностей, как форпост христианской цивилизации (иначе зачем наемникам из западных стран, Балтии восвать на стороне Армении в верхнем Карабахе?), а с точки зрения Востока Азербайджан входит в сферу цивилизации ислама. В итоге и Азербайджан, и Армения (если не политиканствовать)

приносятся в жертву сочиненной “истории” во имя сохранения восточной или западной цивилизации.

Следовательно, если рассматривать конфликт между Азербайджаном и Арменией с указанных позиций, то Карабах — это тот сложный узел, концы которого находятся в руках двух мировых сил. И уповать в этой ситуации только на военную силу или открытое вмешательство какой-либо третьей стороны — значит спровоцировать глобальную войну, последствия которой могут оказаться фатальными для всего мира.

Представляется более целесообразным рассматривать конфликт и пути его решения в трех аспектах: внутреннем, региональном и глобальном.

Под внутренним аспектом понимается состояние атмосферы социально-политической, общественно-духовной и экономической жизни республики. Эта атмосфера, как мы знаем, пока не способствует мобилизации людских, экономических, политических, интеллектуальных и др. возможностей для защиты границ Азербайджана. Многое в перспективе будет зависеть от способности интеллектуального слоя населения, политизированной части народа вникать и “входить” в реальные процессы в обществе, от качеств наших лидеров, позиции политических движений и партий.

Конечно, в числе указанных факторов важнейшим является и формирование современной мобильной национальной армии. Обязательно должен быть достигнут военный паритет с Арменией. Прежде всего он необходим для того, чтобы вернуть захваченные земли, решить вопрос статуса армян в верхнем Карабахе, азербайджанцев в местах исконного проживания в Армении. Будет паритет — будет консенсус и мир, нет — нам не миновать постоянных претензий наших соседей, провокаций, в том числе и военных.

Суть второго аспекта вытекает из того, что в условиях обретения народами Кавказа своей национальной и государствен-

ной независимости складываются реальные предпосылки для формирования такой межгосударственной политики, которая отвечает национальным интересам всех без исключения народов этого региона. Все они связаны между собой общностью территории, истории, многими элементами традиций и обычаев, активным взаимовлиянием культуры, не говоря уже о многовековых хозяйственно-экономических отношениях, узах, родственных и семейных связях и т.д.

Это тот общий мощный фундамент, который позволяет не отдаляться друг от друга, не враждовать между собой, а объединить усилия для своего экономического, политического и духовного прогресса. Моделью такого объединения могло бы быть общекавказское сообщество. Сохраняя национальную и государственную независимость, территориальную целостность, народы Кавказа могли бы выработать такой механизм, который бы обеспечивал мирное решение всех спорных вопросов, взаимовыгодное хозяйственно-экономическое и торговое сотрудничество, способствовал бы развитию культурных взаимоотношений. Положения договора о сообществе ни в коем случае не должны ограничивать самостоятельность внешнеэкономической и внешнеполитической деятельности его субъектов.

В результате создания "общего кавказского дома" выиграют все его участники. Он может стать домом мира и согласия, регионом экономического благополучия и социальной солидарности. Создание его не означает, что будут игнорироваться интересы нации. Напротив, они получают новый импульс для развития и взаимного обогащения. В идее "общего дома" народов Кавказа содержится один из реальных путей выхода из конфликта между Азербайджаном и Арменией, Грузией и Южной Осетией и Абхазией, Ингушетией и Северной Осетией, а также все возможных новых кризисов в будущем.

И наконец, третий аспект, связанный с активным выходом Азербайджана на международную арену, его динамичной

внешнеполитической деятельностью. Молодая азербайджанская дипломатия, проводя внешнеполитическую концепцию, разъясняя мировой общественности с трибун международных организаций наши позиции в карабахском вопросе, должна помнить, что кризисное явление, обрушившееся на республику, изолированность от внешнего мира на протяжении многих десятилетий, национальный имидж, во многом сформированный благодаря мощной армянской диаспоре, ставят перед нами нелегкие задачи.

Определяя концепцию собственного пути развития, мы непременно должны исходить из той реальности, что мировое сообщество далеко не безразлично к тому, какими ценностями будут наполнены национальная независимость и процесс государственного возрождения Азербайджана. Иначе говоря, какую модель общественно-государственного устройства мы намерены создать у себя, каковы наши внешнеполитические ориентиры и приоритеты. Цивилизованный мир ждет от нас ясности в этих сходных позициях. Именно этим будет определяться отношение к нам международных организаций, в том числе ООН, Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе и др. Словом, выход из кризиса видится в дальнейшей интеграции республики в мировую систему.

Если сегодня среди политических оппонентов и существует согласие, то оно связано с возведением в ранг главной политической цели духовно-национального и государственного возрождения Азербайджана, обретением нами государственной независимости. Это положение декларируется в программах всех партий и движений. Однако при попытке реализации этой главной политической цели консенсус между политиками прерывается, начинаются расхождения, перерастающие в противостояние. Наиболее рельефно это ощущается в вопросах определения путей достижения государственной независимости, разработки концепции внешней политики Азербайджана.

События 14 мая 1992 года свидетельствуют о том, что определенные круги в обществе, некоторые представители старой номенклатуры по-прежнему связывают судьбу Азербайджана только с Россией, забывая при этом, что односторонняя ориентированность государств всегда имеет для них негативные последствия. В то же время они с подозрением относятся к исламскому государству Иран и светской Турции. Заигрывая с государственными деятелями наших южных соседей, бывшие руководители Азербайджана мало что сделали для формирования внешнеполитической концепции, учитывающей качественные перемены в расстановке сил в мире сегодня, а также радикальные изменения в социально-политическом самочувствии нации.

Эшелон новой политической власти должен быть свободным от идеологических догм, полагая целесообразным рассматривать демократию и предпринимательство как важнейшие принципы возрождения государственности Азербайджана. Наше приобщение к мировой системе для государств западной демократии будет иметь большую привлекательность в том случае, если в формирующемся качественно новом азербайджанском обществе они увидят характерную для нашего менталитета уникальность. Разумеется, мы должны иметь такую модель, в которой гармонически сочетаются принципы восточной и западной цивилизации.

Турция, можно сказать, нашла свою национально-государственную и экономическую модель. Не копировать ее во всех деталях, а искать и находить свою, наполненную собственными нормами и ценностями, должны и мы. Если эта линия будет доминирующей в процессе создания нового общества и правового государства, то мы обязательно станем свидетелями исторического поворота в судьбе нации. Ибо она создаст именно ту независимую основу для нашей внешней политики, которая, преодолевая идеологические препоны и ограничения, будет

ориентироваться на цивилизованные, демократические взаимоотношения как с соседями, так и государствами мирового сообщества в целом.

Находясь на стыке цивилизованных рубежей, будучи глубоко заинтересованным в упрочении своего места в мировом сообществе, устанавливая и развивая связи со странами Запада и Востока, своими близкими соседями Турцией и Ираном, имея приоритетные отношения с США и Европой, Азербайджан ни в коем случае не должен прерывать многочисленные нити своих отношений со странами СНГ. Особые отношения мы должны формировать с Россией. Русский народ ни при каких обстоятельствах не должен усомниться в созидательных устремлениях свободолюбивого азербайджанского народа, в его искренних чувствах дружбы, добрососедства и сотрудничества. Правительство — категория временная, вечным является народ. Мы допустим историческую ошибку, забыв эту истину. Как и ту, что учит: сбалансированная внешняя политика — один из столпов независимости и национальной государственности.

Десятилетиями мы жили в состоянии стабильности. И это создавало определенные иллюзии правильности избранного пути национального развития и государственного обустройства. Но сегодня все стало непредсказуемым. Рушатся идеологические и политические догмы, социальные ценности, во власти которых находился народ последние семь десятилетий. Однако не будем забывать, что прежняя стабильность укрупляла национальную и государственную несвободу, а нынешнее состояние неопределенности — это цена, уплаченная за независимость и суверенитет.

“Бакинский рабочий”.
19 и 20 июня 1992 года

РЕСПУБЛИКА: ПУТЬ В БУДУЩЕЕ

Редакция "Бакинского рабочего" открывает новую рубрику, под которой намерена публиковать беседы на самые злободневные политические темы, выражающие различные точки зрения. Предлагаем сегодня вниманию читателей беседу корреспондента газеты Ибрагима Шукурова с заведующим отделом Института общественно-политических исследований и информации Академии наук Азербайджана Рамизом Мехтиевым.

И.Ш. — Попытаемся охарактеризовать политическую ситуацию, сложившуюся в республике. Понимаю, как это трудно сделать: события долгое время не контролировались ни логикой истории, ни волей отдельных личностей, ни программами и действиями различных партий. Сейчас ситуация, кажется, стабилизируется, и больное общество вновь поднимается на ноги. Сегодня, когда политические бури несколько поутихли, можно попытаться с оптимальной степенью корректности ответить на вопрос, который долгое время ставил в тупик даже самых опытных и искушенных политиков Запада и Востока: что же происходит в Азербайджане?

Я полагаю, что по нашей республике прокатился первый вал постперестроечного становления нового общества и нового государства. Потом эта волна захлестнет все республики, всю территорию бывшего Союза. Мы в авангарде. Не знаю, хорошо это или плохо, но так было не раз в истории. Вспомним хотя бы последние ее отрезки: Азербайджан — наиболее развитый в "евразийской провинции" капиталистический оазис, первая коммуна, первое демократическое государство на

Востоке, позже, разумеется, — "форпост социализма(?) на Востоке"... Мы первыми стали строить суверенное демократическое государство со всеми полагающимися атрибутами государственности: парламент, валюта, армия, таможня и т.д. Первыми добились, как любят ныне говорить, обвального признания мировым сообществом. И оказались первыми, кому навязали войну.....

Не знаю насколько справедливы суждения об инертности как национальной черте тюрков-азербайджанцев (да и о турках не так давно судили по истеропливым и невозмутимым завсегдатаям кофесн, а Анкару крутые и динамичные американцы в шутку называли "Явашингтон"), насколько стереотипизированы, но нельзя не отдать должное "безумству храбрых", взявших на себя роль тарана и начавших методично разрушать цитадель империи. А ведь даже Украина, даже Казахстан, республики покрупнее и отчасти ядерные, менее энергично отторгаются от государства-монстра и проявляют больше фатализма в политике, явно дожидаясь, когда все само по себе рухнет, развалится и можно будет спокойно уйти.

Мы же в авангарде.... Мы идем на танки с голыми руками, мы беремся в одиночку уничтожить армянский фашизм, который также гнусен, как гитлеровский, но еще более опасен, потому что не распознан миром и до сих пор является не мишенью для обличений, а скорее кружкой для подаяния, в которую щедрым потоком льется "гуманитарная помощь", мы, еще не оправившись от анемии, вызванной физической и духовной нищетой перестройки, с головой бросаемся в омут капиталистических отношений...

Причина остроты кризиса, переживаемого Азербайджаном, на мой взгляд, еще и в том, что для общества скрыты смыслы этапов его движения. Действительно, откуда мы вышли? Из социализма? Но пусть кто-нибудь докажет, это это так! Или что такое была перестройка, которая оканчательно сбила всех с тол-

ку, завертела, закрутила разрушительным вихрем и, перепутав все ориентиры, электрически смешав все идеологии, учения, термины, оставила народы и республики на плюралистическом распутье, которое все отчетливее приобретает вид лабиринта.

Р.М. — Может быть, это даже путь никуда, хотя я так не считаю. Но этот путь необходимо было пройти. История распорядилась таким образом, и попробуйте тут что-нибудь изменить, переделать. А с другой стороны, иногда мне кажется, что мы еще легко избавились от гнета феодально-бюрократического социализма. Я оптимистично смотрю на наше нынешнее движение. Мне кажется, гарантом того, что мы в очередной раз “не влипнем в историю”, является сообщество государств, мировая цивилизация, в лоно которой мы, наконец, возвращаемся. Крах “идеологического общества” обозначил переход в экономическое общество. Я думаю, и связи, и равноправное сотрудничество с развитыми государствами в технических и гуманитарных областях спасет нас от очередного кровавого эксперимента, который может стать и последним или прекратиться ввиду... гибели объекта эксперимента.

Нет, мы, конечно, не сойдем с мировой арены. У нашего народа есть будущее. Но вот вопрос, на который нужно дать ответ сегодня. Какое общество мы хотим, должны и можем построить? Альтернативы между светским и теократическим государством для Азербайджана, конечно, надуманная. Светский характер государственного и политического устройства республики, думаю, ни у кого не вызывает сомнения. Но есть и другие альтернативы, разрешить которые не столь легко. Например, должны ли мы во всем ориентироваться на АДР, возводить в абсолют только ее наследие или искать другие модели развития? И что притягательнее для нас: мощный постиндустриальный Запад или впечатляющий прыжок маленьких “азиатских тигров” из феодализма в компьютерный век?

Вопросы непростые. Я уверен: в противодействии различных сил, движений сказывается разница в оценках потенциальных возможностей Азербайджана, определении программных целей, исходящих из специфической национальной роли, национальных приоритетов, национальной, если так можно выразиться, судьбы.

По-моему, одна из причин духовного кризиса в обществе — чрезмерная эксплуатация идеи национального возрождения, вольно или невольно подразумевающей регресс. Ведь что получалось? История влечет нас к новому состоянию, к новым обретениям, а лидеры искали достойную цель движения не в будущем, а позади себя, в прошлом. По их мнению, АДР является идеалом национального устройства, а посему нам ничего не надо придумывать, искать, а повернуть свое движение вспять.

Слов нет, АДР действительно обещала стать государством уникальным по экономической и духовной мощи, по этническому многообразию и геополитическому положению. Если бы не большевистская армада с севера, которая положила конец существованию Демократической Республики, она вписала бы немало ярких страниц в историю Азербайджана.

Однако АДР — это пройденный этап. Мы должны учитывать, что в мире многое изменилось, даже война с Арменией никогда не принимала столь страшные для нас формы. Раньше у нас хоть были союзники. Сегодня мы одиноки в борьбе с фашиствующим армянством. Исходя из внутренних причин и обстоятельств, из динамики постоянно меняющегося мира, мы должны изыскивать новую модель национальной государственности.

Я думаю, наиболее оптимальным было бы такое устройство общества, в котором отразились бы и современные достижения демократии, и специфические национальные традиции. Можно было бы повести речь о синтезе военно-демократи-

ческих институтов тюркских племен и развитых традиций городского самоуправления, синтезе западного индивидуализма с азиатскими принципами семейной иерархии, сочетании авторитета государственных структур и различного рода неформальных общественных советов, аксакалов, к примеру.

И.Ш. — Но ни одно общество на Востоке, основанное на самобытности вековых национальных традиций, не строится и не держится вне воли лидера, вне его авторитета. Но тогда возникает сомнение: нужен ли институт президентской власти там, где уместнее вести речь о возрождении авторитарности? Пусть даже модернизированный.

Р.М. — Авторитарность у нас награждается обычным знаком “минус”. Таков опыт пребывания в системе советского вожизма, культовой идеологии. Однако в моем понимании авторитарность на переломных этапах исторически оправдана и закономерна. Роль личности в истории невозможно опровергнуть, ее признавали даже самые заядлые материалисты.

И.Ш. — В появлении личности, которая может соответствовать запросам времени, есть и даже что-то мессианское, если не сказать мистическое. Она появляется всегда вовремя и не вовремя одновременно, — то есть в самый критический момент истории, чтобы выполнить свою миссию. Я хочу сказать, обстоятельства, должны востребовать личность, как это произошло с Гейдаром Алиевым; не правда ли?

Р.М. — Да, я тоже имею в виду его. И если помните, еще год назад в интервью, опубликованном в “Бакинском рабочем”, мы говорили о необходимости его возвращения в большую политику?

И.Ш. — Помню. Тогда эта тема была не очень популярной. Сегодня — иное дело. Даже явные оппоненты Гейдара Алиева пытаются завистельствовать свое почтение к нему. Что ни го-

ворите, авторитет личности держится не только на пылком обожании. Это чувство уместно, когда речь идет о “звездах”, в том числе и о “звездах” в политике. Лидер же заставляет любить даже насильно. Как бы гипнотизируя, убеждая своей внутренней силой — поэтому-то и говорят о харизме лидера. Кстати, заметили на одном из последних заседаний Милли Меджлиса, некоторые депутаты, как на сеансе Кашпировского, вдруг стали вращать головами? К чему бы это? Но это так, к слову.

Итак, Гейдар Алиев как политик, как лидер азербайджанского общества, чье имя известно во всем мире. Я бы не оставлял возвращение Гейдара Алиева как триумф после трагедии, как этап ренессанса в его политической жизни. Дело в том, что на мой взгляд он вообще не уходил из политики. Да, менялись должности, была она, конфликт в Кремле и неприятие официального Баку. Но политик такого масштаба, как Гейдар Алиев, всегда будет оказывать влияние на людей и события, где бы он ни находился.

Тяжело пережив бакинскую трагедию 1990 года, он возвращается на Родину. Конечно, маленькая Нахичевань для него тесна, но посмотрите — в короткое время он становится одним из авторитетных политических деятелей в регионе, в который помимо окраинной Нахичевани входят такие крупные государства, как Иран, Турция. К Г.Алиеву учащаются визиты представителей крупных западных государств. Дело доходит до того, что официальный Баку не выдерживает и брюзжит по поводу контактов главы нахичеванского меджлиса с зарубежными делегациями.

И вот в этой связи об известном клише, которое использовали недоброжелатели Гейдара Алиева, клише о “лидерах старой и новой формации”. Это клише призвано было априори убедить в неизбежности конфликтов между “отцами” и “детьми” в политике, провести резкую, непреходимую черту между прошлым и настоящим, подчеркнуть непримиримость различных идеологических систем и ценностей, антагонизм между коммунистами (“якобы?”) и демократами (“псевдо?”).

Однако, мне кажется, что конфликт поколений, — вещь надуманная, есть смысл говорить об универсальности качества лидера, который способен в зависимости от изменившихся обстоятельств к внутренней “перестройке”. Не горбачевской пародии на нее, а гармоничной, пластичной, не контрастирующей со сложившимся миром вещей, понятий, границ (в широком смысле слова) эволюции.

Кстати, хотелось бы попутно поговорить еще об одной банальности, милой сердцу наших политических резонеров: “революции — это мол, плохо, а эволюции — дескать, хорошо”. Так ли это на самом деле? Может ли природа, общество, мысль развиваться без скачков, обновляющих генетический код самой истории? Что тут первично, какова причинно-следственная связь во взаимодействии этих феноменов? Не является ли революция последней стадией развития, предшествующей эволюционному процессу?

Р.М. — Мне понятна ваша мысль. А так как сегодня время задавать вопросы, иногда даже самые наивные, я тоже не удержусь от вопросов. Что мы сегодня имеем как субъекты собственной независимости? Что построили? Вопрос касается и духовных ценностей народа, и той культурно-экологической среды, в которой он обитает. Если бы не война, мне, например, не оказалось бы крамольной следующая мысль: предшествующие десятилетия были периодом кардинальной ломки и мы на пороге эволюционного перехода в новое состояние общества.

Вернемся к Гейдару Алиеву. К его реформам (хотите, назовите их перестройкой), которые он начал в республике в 70-х годах. Нет нужды объяснять, что в тех условиях реформирование социализма было не только абсолютно невозможно, но и квалифицировалось бы по законам общества как преступление. Единственная легитимная и легальная власть в тоталитарном супергосударстве, которая могла бы взять на себя риск и ответственность за начало преобразований, была компартия.

Гейдар Алиев, воздав “богу богово, а кесарю кесарево”, то есть, адаптировав к своей реформаторской деятельности господствующую идеологию, ее лозунги и пафос, по существу повел Азербайджан по пути достаточно последовательного и в то же время динамичного обновления.

Каковы итоги реформирования, проведенного Гейдаром Алиевым? Все они перед нашими глазами, ибо мы все или были участниками этого обновления или испытали на себе его влияние. Но перечислим вкратце главные итоги. Превращение Азербайджана из сырьевого придатка в индустриальную республику с развитой инфраструктурой. Интенсификация сельского хозяйства, широкая интеграция с республиками Союза и зарубежными странами, формирование научного потенциала, подготовка квалифицированных управленцев. Помните сколько студентов направлялось на учебу в Москву, Ленинград, Киев?

И.Ш. — Помню. В 1976 году, когда я был студентом МГУ, в университете было от силы пять-шесть азербайджанцев, в 1979 году, когда я учился здесь в аспирантуре, МГУ напоминал филиал Азербайджанского университета...

Р.М. — Да, но вернемся к сути реформ. Разве не важно, что уже в то время закладывался военный потенциал Азербайджана: школа имени Нахичеванского, модернизация военных училищ, “оборонка”? Реформы — это и капитальное строительство, и благоустройство сел. Именно в то время разительно начал меняться облик азербайджанской деревни. Пожалуй, впервые после революции здесь стали появляться добротные двухэтажные особняки, богатые подворья. У многих крестьян появились современная бытовая техника, машины...

Многое удалось сделать в области культуры... В обществе утверждались нормы справедливости. Это было время требовательное, но и милосердное.

Для меня важными элементами системы обновления общества являются и усилия Гейдара Алиева, направленные на

расширение границ суверенности Азербайджана. Вспомним хотя бы включение в текст Конституции республики пункта о том, что азербайджанский язык является государственным языком. В то время, когда всерьез поговаривали о появлении новой общности — “советский народ”, сделать это было не просто. И, конечно, борьба с коррупцией...

И.Ш. — Вот зло, которое наряду с армянской агрессией может погубить и нашу государственность, и наш суверенитет, и нашу ментальность! Гейдар Алиев беспощадно боролся с коррупционерами. Однако, увы, коррупция как явление до сих пор не побеждена.

Р.М. — В этой связи вот о чем: мы бы погрешили против истины, если бы оценили реформы 70-х как сплошной триумф. Были, конечно, издержки. Но они отражение не личности автора реформ, а особенностей той эпохи, той системы, которая неохотно шла на слом даже самых архаичных своих элементов. Повторяю, для меня очевидно: если бы не армянская агрессия, основы динамизма, заложенные реформами 70-х, дали бы Азербайджану уникальной исторический шанс. Правда, тут нужно сказать и о другой причине кризиса. К сожалению, преемники Г.Алиева не обладали тем уровнем государственного мышления, который требовался для продолжения процесса обновления республики.

И.Ш. — Агрессия ... Карабахский кризис... У нас почему-то в последнее время больше говорят о том — конституционна или не конституционна передача Председателю Верховного Совета республики Гейдару Алиеву президентских полномочий, чем об угрозе эскалации войны, расширения границ оккупации. А ведь кризис власти у нас всегда провоцировался поражениями на карабахском фронте. Именно отсюда хитроумные армяне торпедируют кресла руководителей в Баку, детонируют взрывы народного недовольства. Не потому президент лишился власти,

что удалился в Келски (наш Форос!), а потому, что народ устал от поражений на войне, которая стала продолжением политики. Не очень честной по отношению к нему, народу.

Р.М. — В Карабахе решается сегодня судьба Азербайджана и каждого из нас. Конечно, армяне, зная незаурядные способности Гейдара Алиева, будут делать все, чтобы дестабилизировать обстановку в регионе, нагнать новую волну беженцев, сорвать мирные переговоры... Приемы известные. Что им можно противопоставить? Собственно, Гейдар Алиев в своих выступлениях изложил программу действий — это формирование боеспособной армии, укрепление демократических завоеваний, вывод экономики из кризиса, создание стабильных правовых и властных структур, и главное — консолидация, единство, сложение сил нации.....

Необходимость достижения всего этого, конечно, была очевидна и для прежнего руководства. Но тем и отличается профессиональный политик от дилетанта, что он не только знает, что нужно сделать в экстремальной ситуации, но и как сделать, и при этом берет на себя всю ответственность за принятые решения.

Вместе с тем ситуация в Азербайджане будет определяться не только карабахским, но и другими факторами. Одним из главных козырей в битве за Азербайджан по-прежнему остаются нефть, вообще — уникальные природные богатства земли. Сделают они наше общество, наконец, процветающим или навлекут новую беду? Это тоже зависит от профессионализма и здравомыслия в политике. И я не сомневаюсь в том, что сегодня эти качества, наконец, обретают свое реальное гражданское и прагматическое значение и становятся определяющей линией формирования нового азербайджанского общества.

“Бакинский рабочий”.
1 июля 1993 года

АЗЕРБАЙДЖАН: ПУТИ РАЗВИТИЯ

В последние годы в массовое сознание активно внедряется формула: “национальное возрождение Азербайджана”. Намерения и цели благородны и актуальны, но что следует в данном случае понимать под национальным возрождением? Былое величие государства Атабеков или империи Шаха Исмаила? Феодальные раздоры вплоть до первой четверти XIX века? Может быть, возврат к Азербайджану до мая 1918 г.?

Не будем лукавить, многие ценности Азербайджанской Демократической Республики — это тоже пройденный этап в отечественной истории. Сегодня мир иной, он ставит перед человечеством качественно иные задачи. Нынешнее поколение политиков, отдавая должное интеллигентности, гуманности лидеров АДР, должно смотреть вперед, учитывая характер эпохи. Однако, к сожалению, в общественной мысли образовался вакуум, и мы пока не находим научно обоснованного, политически оправданного и экономически целесообразного ответа на вопросы, поставленные самой историей.

Вместе с тем, скажем прямо: формула “национальное возрождение Азербайджана” — очередной миф, в чем-то сродни мифам прошлого. Чтобы проектировать будущее, новым политикам следует всмотреться в минувшее. На мой взгляд, Азербайджан нуждается не в возрождении, а в обновлении на основе сохранения и развития его самобытной культуры и традиций. Время дает нам шанс скорректировать направление его исторического развития, внести в него новые элементы, увязанные с духом народной жизни.

Обновленческие тенденции в Азербайджане имели место и раньше. Они были связаны с включенностью в состав России, для которой преодоление отставания от развитых стран Западной Европы являлось постоянной задачей. Сутью российской модернизации было создание мощного военно-промышленного комплекса, сильной армии и соответствующего аппарата управления. Такая форма модернизации сопровождалась усилением эксплуатации и угнетения народов, что подавляло импульсы общества к саморазвитию.

Азербайджан, занимая важное геополитическое положение в российской империи, не был в достаточной степени вовлечен в процесс модернизации, исключая Баку — один из пяти промышленных центров страны.

Модернизация в царской России не была органичной, т.е. связанной с внутренним развитием общества. Она представляла собой сочетание передового с архаичным, вершинных достижений науки и образования с массовой неграмотностью. Да и развитие капитализма в России протекало за счет не столько расширения внутреннего рынка, сколько милитаризации промышленности и государственной поддержки.

Индустриализация в послеоктябрьский период не изменила характера общества как традиционного. Индустриальная технология “работала” с самого начала более на укрепление государственной системы, нежели на улучшение благосостояния людей и развитие демократических институтов.

Безуспешными оказались в 50-х годах попытки решить проблему путем изменения структуры экономики, расширения социальных программ, попыток ускорения научно-технического прогресса. Хотя Хрущев в определенной мере и осуществил эти замыслы, однако несмотря на прорыв СССР в космос, достижения на некоторых направлениях промышленности и науки, все же подлинной модернизации не состоялось. Атмосфера всеобщего подъема, либерализации общества, которую

породила хрущевская “оттепель”, исчезли с началом брежневского правления.

Брежневский режим по своим социальным целям и внутренним импульсам разделял философию индустриализма. Однако построенные в это время ВАЗ, КамАЗ, БАМ, нефтехимические комплексы и другие промышленные гиганты, без изменения системы управления и производственных отношений, не могли дать того социально-экономического эффекта, который был в них заложен. Система пыталась найти способы самосохранения за счет торможения назревших перемен. Ориентация не на техническую и творческую элиту, а на партийно-государственную бюрократию, с ее все более обособляющимися интересами стала главным препятствием на пути прогресса.

Горбачевская перестройка явилась ответом на вызов времени, попыткой предотвратить разложение системы, преодолеть наметившееся военно-технологическое превосходство Запада над СССР, динамизировать процессы, обеспечивающие рост потребления благ. Но как показали вермя, личностный масштаб реформатора оказался мельче поставленных задач.

Главная причина провала горбачевского курса — это отсутствие программы развития, концепции научного управления обществом как ответа на проблемы советского общества 80—90-х годов.

План действия по реформированию общества, по сути, отсутствовал и у “демократов”, и национал-патриотов, если не считать за программу набор отживших и переживших идей, закутанных в модные одежды.

Азербайджан, будучи частью одной системы, вмещающей в единую, евразийскую цивилизацию, пережил перемены как момент своей судьбы. Распад державы открыл перед ним новые перспективы.

Возникает вопрос: каким будет новый путь? Чтобы дать адекватный ответ, следует предварительно решить задачу: ка-

ков характер азербайджанского общества? Каковы возможные пути его развития?

В Азербайджане есть предприятия и даже целые отрасли экономики и науки, которые соответствуют современному мировому уровню. В целом же, по показателям производства, урбанизации, характеру труда и технологии азербайджанское общество — индустриально-аграрное. По типу общественного сознания наше общество относится к традиционному. Это надо понимать в том смысле, что западный человек индивидуалистичен, его связи с разными структурами (семейными родственными, трудовыми, государственными) построены на материальном интересе. Евразийский человек ощущает себя частью целого, и эта связь держится преемственностью, традициями, авторитетом старших.

Сегодня в Азербайджане наблюдается обострение негативных явлений: обнищание народа, упадок нравов. Труд перестает быть главной ценностью, растет отчужденность между этносами. Имущественное расслоение достигает такого уровня, за которым — состояние “войны всех против всех” (Т.Гоббс). Трагическое воздействие на общество оказывает война, являющаяся апофеозом армянского национализма, который питает сепаратизм лидеров Нагорного Карабаха.

Словом, сегодня азербайджанское общество представляет собой механическое соединение элементов различных социальных слоев и групп. Природа азербайджанского общества, экономическое отставание от развитых государств, правовой беспредел, паралич власти и, как следствие, угроза фрагментации государства, стихия рынка, опасное усиление криминально-бюрократического капитала и установление диктатуры, то есть за фасадом демократии — демократуры — все это требует новой организации азербайджанского государства. Республика обладает достаточным потенциалом для реализации этой задачи. Но в последние годы этот потенциал заметно оскудел.

Чересчур рстивая “вестернизация” Азербайджана, внедряемая сверху “правлящей структурой фронта” справедливо вызвала у народа “реакцию отторжения”, как модернизации в принципе, несущей лишения и страдания, насильственную ломку строя народной жизни. Появилась реальная возможность консервативной революции и установления теократического режима и сопутствующий ему пагубный курс на самоизоляцию государства. При таком варианте развития событий на востребованную роль “отца нации” нашелся бы и “пророк” из азербайджанского захолустья. Надо ли говорить, что в этом случае о процветании Азербайджана не пришлось бы и мечтать.

Нельзя исключать и возможность раскола Азербайджана по этническому признаку по мере образования групп местных этнократов. В последнее время подобные деструктивные настроения активно подогреваются из-за рубежа, союзниками которых выступают некомпетентность в политике и безоглядность в стремлении различными псевдоновациями раздробить единое азербайджанское общество. Верховолядство и невежество в политике, продемонстрированное ушедшей властью, дорого обошлось республике. После 1988 года политических провалов было предостаточно.

Единый, суверенный, территориально целостный Азербайджан — наша высшая общая ценность, всех азербайджанцев, русских, лезгин, талышей, курдов, всех проживающих здесь народов. Так было! Так будет!

Однако бездумное вмешательство в логику развития — дело неблагодарное, если не авантюрное. Даже идеологическая триада “тюркизироваться, исламизироваться, модернизироваться” была извращена и использовалась лишь как лозунг, как риторически привлекательная формула.

НФА, как реаниматор умерших идей, еще не получил всеохватной оценки. Эта организация — типичный продукт разложения системы под воздействием изготовленного в головах зарубежных профессиональных идеологов и агентов влияния.

Высокие общечеловеческие идеи свободы и независимости, охватившие народные массы, были монополизированы группой из НФА. Очевидно, что система переживала кризис, который подыскал двоякому разрешению: 1) в рамках системы через реформаторские усилия и 2) путем разрушения, внесением иных целей и символов, несовместимых системно.

Реализовался второй вариант. В результате было нарушено правило гомеостаза — потеря равновесия между частями единого целого.

Непосредственным же толчком к возникновению Народного фронта явилась “карабахская проблема” — первое напоминание о выходе на арену политической борьбы национализма, в данном случае армянского.

Какие бы заслуги не приписывали фронту, не он нанес поражение существовавшей власти в Азербайджане. Утверждение о том, что прежняя система полностью исчерпала свой “ресурс” в Азербайджане — растиражированный миф.

Недееспособность власти, которая не смогла понять необходимости перемен, направить процессы в созидательное русло, ее беспринципность и безответственность — таковы истинная причины ухода ее с политической арены. Однако, “столкнув” компартию на обочину истории и практически израсходовав свои возможности, НФА быстро деградировал, что породило абсурдистские сюжеты в политической жизни и катастрофический развал управленческих структур. Его хватило лишь на то, чтобы разрушить систему.

Причина всего этого в том, что его руководство так и не смогло до конца усвоить объективные законы общественного развития, азы государственного управления и дипломатии. Функционеров НФА отличала смесь реакционности с провинциализмом. Отсюда — неспособность подняться до уровня государственного мышления и новых общенациональных задач.

Крайне пестрой была социальная база этого движения. Сегодня оно представлено небольшим слоем люмпенизированной части населения и коррумпированными выдвижениями. Они нередко используются лидерами Фронта в качестве “дубинки” для защиты своих узкоэгоистических корпоративных интересов.

Захват Фронтом власти стал началом его конца. История НФА, как выразителя настроения масс, фактически завершилась кровавой трагедией в Гяндже. Это логическое следствие той же невежественности и абсурдизма. Захват власти дал импульсы процессам разложения в недрах организации. С этого момента Фронт начинают раздирать внутренние противоречия, распри по идейным и вместе с тем карьерным вопросам, междоусобица лидеров разного калибра, “схватки под ковром” различных групп, почуявших запах наживы.

Определяющая причина катастрофы НФА — это отсутствие конкретной программы, отвечающей ожиданиям народа и выражающей подлинны цели и задачи обновления азербайджанского общества. Антикоммунизм — оголтелый, яростный был стержнем, вокруг которого сленились фронтисты и члены сект, именуемых партиями.

Поэтому, когда прежняя власть вынуждена была уступить свои позиции, когда общественное недовольство народных масс уже не на что было направить, в арсенале не оказалось того конструктивного идейно-политического багажа, который обеспечил бы строительство новой власти. А без этого никакая политическая конструкция долго держаться не сможет.

Нельзя требовать от Фронта того, чего он дать не может. Он не был нацелен на создание гражданского общества и правового государства, на согласие и единение народа. НФА действовал как штурмовая колонна и, придя к власти, вместе с водой выплеснул и младенца, усугубил экономический крах, вспугнул интеллигенцию, стал разрушать государственность.

Кто наследует ему? Вопрос злободневный и принципиальный. Сегодня рождается новая государственность. Нельзя согласиться с расхожим утверждением, что вся премудрость в слепом копировании образцов западноевропейской цивилизации. Власть должна быть созвучна исторически сложившемуся образу жизни народа, его политическим, правовым и нравственным ценностям.

Известно, что мир развитых стран переживает грандиозную социальную, экономическую, культурную и технологическую революцию, суть которой — переход к постиндустриальному обществу, где главными средствами производства становятся наука, культура и информация.

Сердцевиной этих преобразований является формирование “многомерного человека”, определяющего новый порядок развития системы, зиждущейся на новом общественном сознании и новых общественных отношениях. В этой системе складываются уже качественно другие условия для самовыражения свободной личности. Человек может, исходя из своих возможностей, сам выбирать между занятием бизнесом, предпринимательством и работой по найму, между различными способами развития и реализации своих способностей.

“Многомерный человек” постиндустриального общества не идентифицирует себя с определенной политической силой или партией. Вместе с парламентскими партиями в политике действуют и массовые движения, а представительная демократия дополняется прямой демократией, гражданским самоуправлением.

Грядущая постиндустриальная эра на Западе открывает путь к новому миропорядку в соответствии с особенностями социокультурных цивилизаций. Возникает вопрос: сможет ли Азербайджан занять достойное место в постиндустриальном миропорядке? Сможет ли он развивать производство промышленной продукции на уровне мировых эталонов, рационально ис-

пользовать уникальные природные условия для повышения уровня и качества жизни своих граждан? Вместе с тем даже на Западе постиндустриальное общество наличествует только отдельными элементами. У нас же только — техногенная цивилизация и перескочить ее невозможно.

Не питая иллюзий относительно быстрых фундаментальных перемен в Азербайджане, отметим, что достижение высшей ступени его обновления потребует немало времени. Основная трудность заключается в том, что в нем заинтересован пока лишь узкий слой азербайджанского общества. Это — незначительная часть научно-технической и гуманитарной интеллигенции, способная работать на уровне мировых стандартов; высококвалифицированные рабочие и инженерно-технический состав той части промышленности, которая в состоянии выпускать наукоемкую продукцию и интегрироваться в мировую экономику; часть высококвалифицированных рабочих гражданских отраслей, работников аграрного сектора, предпринимателей, представителей банковских кругов — выходцев из рядов научно-технической интеллигенции.

Поэтому нам представляется, что модернизация в Азербайджане должна носить очаговый характер. Ее центрами могли бы стать промышленные мегаполисы — Баку, Гянджа, Сумгаит, Мингечаур, Али-Байрамлы и др., где имеются социальные, экономические и технические предпосылки. Ряд промышленных центров целесообразно было бы создавать в проектируемых свободных экономических зонах.

Модернизация социально-экономической жизни системы должна сопровождаться созданием важнейшего ее элемента — новой управляющей элиты из числа лучших представителей масс, ориентирующейся на свразийские ценности. Она должна быть демократической, открытой новациям. Соответственно надо совершенствовать систему непрерывного образования,

приблизить ее к мировым требованиям, не утрачивая при этом национальных традиций.

Не будем забывать, что одна из грубых ошибок бывшей власти состояла в том, что своим реакционным романтизмом и прожектерством она оттолкнула от дела обновления общества некоррумпированную политическую, экономическую и интеллектуальную элиту.

Главную роль в процессе модернизации призвано сыграть государство. Химерические взгляды на государство в процессе обновления общества — удел утопистов из прошлого. В новом Азербайджане ему надлежит обеспечивать политические и правовые гарантии, создавать благоприятный психологический климат для хозяйственной деятельности, инициативы и предприимчивости, реализуя принцип: “санкционированную правовую свободу для сильных и защиты слабых”.

Модернизации Азербайджана необходима идеология, которая, будучи в условиях плюрализма господствующей, вобрала бы в себя принципы демократизма, патриотизма, народности, справедливости и равенства.

Общество без идеологии представить невозможно. Она — необходимое условие его жизнедеятельности. Лишь та идеология может утвердиться в сознании масс, стать регулятором социального поведения, которая соответствует их пониманию “хорошей жизни”.

Сегодня в обществе наличествуют и противоборствуют, главным образом, две идеологические “партии”. Первая — “либеральная” — предполагает перенести на азербайджанскую почву формы общественного устройства западной цивилизации, конкретно воплощающиеся (не без срывов) в турецкой модели. Вторая — “социалистическая” — предлагает остаться жить в прежней системе ценностей, выбраковывая отжившее и чуждое.

Основной ценностью, на которой зиждется либеральная идеология, является “свобода”. Приоритетная ценность социа-

листической идеологии — “равенство”. Сегодня отчетливо видно, на расширение рыночных отношений массовое сознание реагирует усилением приверженности к “равенству” и “справедливости” за счет разочарования в “свободе”. Симптомы такого разочарования заметны не только в Азербайджане, но и в государствах СНГ и Восточной Европы.

Отсюда вытекают по меньшей мере два вывода: первый — движение в сторону “свободной” рыночной экономики не может игнорировать сопротивления массового сознания — “социалистического!” — приверженного “равенству” и “справедливости”, отвечающего господствующему типу личности. Переход экономики на рыночные рельсы будет длительным и не очень комфортным, предполагающим “дозированное” введение экономических “свобод”, что позволит людям приспособляться, постепенно изменяя тем самым свои социальные качества и свою систему ценностей.

Второй вывод относится непосредственно к проблеме нравственно мировоззренческой адаптации общества к модернизации. Наиболее эффективная форма такой адаптации — разработка консолидирующей модели общественного устройства. Она позволила бы соединить различные идеологические ценности без вхождения в противоречие с нашей ментальностью. Свобода в согласии с равенством и справедливостью — вот та осознанная, но труднодостижимая формула, к признанию которой движется, несмотря на политические, психологические, культурные, этнические и другие различия, современное человечество. К ней идут сегодня и Запад, и Восток, идут из разных социокультурных пространств.

Для модернизации Азербайджана крайне важно сохранение и развитие экономических, культурных и человеческих связей с Россией и другими государствами СНГ, проведение взвешенной политики с Турцией и Ираном, ведущими странами Запада. Модернизация должна учитывать геополитическое по-

ложение республики, которая является нетъемлемой частью Евразии.

Модернизация должна осуществляться в условиях социально-экономической и политической стабилизации и иметь в виду гармоничную структурную перестройку экономики. Стабилизация предполагает: временное поддержание базовых отраслей экономики; приватизацию, реформы банковской системы и сферы денежного обращения, дальнейшее развитие и использование нефтехимической и электронной промышленности, восстановление и развитие приоритетных отраслей агрокультуры, которые должны стать со временем основным источником валютных поступлений; осмысленное привлечение иностранных инвестиций в наиболее перспективные отрасли экономики; разработку и начало реализации государственных программ в области науки, культуры и образования.

Политическую стабилизацию в республике могли бы обеспечить две силы. Во-первых, — это блок патриотических сил, объединяющий широкую коалицию партий, общественных и творческих организаций, готовых на определенное время отбросить разногласия и амбиции. Во-вторых, демократический профессиональный парламент.

Важно для национального согласия, чтобы каждый, кто заблуждался, нашел в себе мужество признать свои ошибки и включился бы в созидательную работу. Это необходимое условие гражданского согласия и предпосылка модернизации азербайджанского общества.

Задачи обновления Азербайджана сложны и требуют времени. Но они подъемны и реальны. Наш исторический оптимизм коренится в переменах, происходящих сегодня в обществе.

*“Бакинский рабочий”,
17 и 20 июля 1993 года*

TYRKÇYLYK TARIXİN GÖZY İLƏ, JAXUD MİLLİ İDEJA ƏSRLƏRİN QOVUŞUĞUNDA

Azərbaycanın tarixi müqəddəratı o dərəcədə qeyri - adidir ki, Azərbaycan "milli ideyası"nı araşdırırlar nəinki onun ayrı - ayrı üsurlərini birləşdirməkdə, hətta bu ideya haqqında real bir fenomen kimi ümumi təsəvvür yaratmaqda çətinlik çəkmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu, təkcə bizim "milli ideyamız" üçün səciyyəvi deyildir. Rus ictimai fikir tarixinin bilicilərindən biri olan M. Karpoviçin etirafı bu baxımdan səciyyəvidir. O yazır: "Mən "Rusiya ideyası"nın nə demək olduğunu ümumiyyətlə bilmirəm, necə ki, alman, amerikan, fransız, yaxud hər hansı digər milli ideyaya belə deyiləm. Mən müxtəlif rus ideyalarının mövcudluğundan xəbərdaram, məhz bu ideyaların məcmusu və qarşılıqlı təsiri rus ideyaları tarixinin məğzini təşkil edir" (bax: Karpoviç M. - Bir daha rus messiyaçılığı barədə. "Novı jurnal", 1958, № 54, səh. 277).

Ümumiyyətlə, "milli ideya" və onun müxtəlif təzahürləri ictimai fikir tarixinin real üsürüdür və onu qəbul etməmək mənəvi həyatımızdan bütöv bir mərhələni kənar etmək deməkdir.

Bu mövqə Azərbaycan "milli ideyası"na iki istiqamətdən tətbiq oluna bilər. Bir tərəfdən, "panturançılığın" müasir romantik ardıcılarının etdiyi kimi, "türkçülük", "türk - islam təfəkkürünü" və "azərbaycançılığı" millətçilik mənasında bir-birinə təxminən sinonim olan anlayışlar hesab etmək və onları müəyyən bir stereotip, qəlib kimi qiymətləndirmək mümkündür; elə bir stereotip ki, millətçilik ideyalarının əksəriyyəti kimi, həqiqətin bir hissəsini təşkil edir və əgər ondan müəyyən ehtiyatlıqla istifadə olunsay, Azərbaycanın intellektual fikir tarixini daha dərindən dərk etmək üçün fayda verə bilər.

Digər tərəfdən, əsrin əvvəlində olduğu kimi, türkəşdirilmiş mənada Azərbaycan "milli ideyasının" romantik ictimai təfəkkür sahə-

sindən pragmatik politologiya sahəsinə keçirilməsinə gətikcə daha çox meyl göstərilir. Pragmatik politologiya isə təfəkkür tariximizdən və Azərbaycan tarixindən keçmiş hadisələrinin indiki dövrə aid olunması və Azərbaycanın müasir tarixində proseslərin modelləşdirilməsi metodu kimi istifadə edir. Buna görə də Azərbaycan "milli ideyası" on azı üç istiqamətdə təhlil oluna bilər və olunmalıdır.

Birincisi, Azərbaycan "milli ideyası" tarixi reallığa uyğun olmayan, lakin ondan müəyyən dərəcədə bəhrələnmə və mənəvi qida alan metafizik realıq kimi qiymətləndirilməlidir. Bu baxımdan "milli ideya" (islam dünyaduyumu çərçivəsində prinsipcə mümkün olsa) müəyyən milli fəlsəfəyə əsaslanmalıdır.

İkincisi, Azərbaycan "milli ideyası" XX əsrin əvvəllərində publisistlərimizin, yazıçılarımızın, siyasi partiya və hərəkatların liderlərinin fikir və ideyalarına sirayət etmiş, habelə həmin dövrdə bəzi partiyaların başlıca ideyası olmuş müəyyən intellektual kompleks kimi qiymətləndirilə bilər.

Üçüncüsü, Azərbaycan "milli ideyası" "türkçülük" ideyasının sinonimi ola bilər; elə bir ideyanın ki, təkcə nəzəriyyədə deyil, həm də cəmiyyəti real şəkildə modernləşdirmək cəhdlərinin qarşısını almaqla əlaqədar siyasi praktikada tətbiq olunur. Nəticə etibarilə "türkçülük" və "azərbaycançılıq" kimi millətçilik forma kəsb edən Azərbaycan "milli ideyası" əngələ çevrilir və öz müstəqilliyini möhkəmləndirmək və sivilizasiyalı dünya birliyinə daxil olmaq yolunda addımlar atan Azərbaycanın bir dövlət kimi özü - özünü təcrid etməsinə səbəb ola bilər.

"Türk - islam" variantında Azərbaycanın "milli ideyasının" hərtərəfli təhlilinə varmadan, bu ideyanın üçüncü istiqamətini araşdırmaq və əsas diqqəti siyasi təhlilə verək. Hərçənd, aydındır ki, onu bu baxımdan nəzərdən keçirib ideya mənbələri ilə əlaqəsiz təhlil etmək mümkün deyildir.

Qabaqcadan deyək ki, "türkçülüyn" müasir ardıcılları bir çox cəhətdən əsl həqiqətdən uzaqlaşırırlar, hətta mən deyərdim ki, öz ideya sələflərinin fikirlərini təhrif edirlər. Həmişə olduğu kimi, elmdənkənar fikirlər bu dəfə də elmin hələ öz tədqiqini gözləyən sahələrinə nüfuz etməyə can atır.

Bununla belə, Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu vəzifələrinin yerinə yetirilməsinin səmərəliliyi xeyli dərəcədə "milli ideya"

probleminin, o cümlədən ondan irəli gələn amillərin, onun sosial - psixoloji mexanizmi, strukturu və funksiyalarının nəzəri - metodoloji cəhətdən araşdırılmasının səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Belə araşdırmanın aktuallığı həm də onunla bağlıdır ki, respublikanın dövlət müstəqilliyi qazanması ilə əlaqədar olaraq mətbuat səhifələrində bu problemə dair elə məqalələr dərc edilməkdədir ki, onların müəllifləri tarixçilik və elmilik prinsiplərinə heç də həmişə əməl etmir, bir sıra hallarda isə ötən illərin ideyalarını öz konyunktur xarakterli iddialarına kobudcasına uyğunlaşdırırlar.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, Azərbaycan "milli ideyası" ictimai şüurun elə bir sahəsidir ki, SSRİ şəraitində bu, türk separatçılığı, millətçilik və şovinizm toxumları səpən, hətta zərərli bir ideya kimi gözdən salınmışdı, ona görə də dərindən və hərtərəfli tədqiq olunmamışdır. Halbuki "milli ideya" özü sosial proseslərin çox güclü sürətləndiricisidir, xalqı yüksək amallara və qəhrəmanlığa ruhlandırma bilən mənəvi qüvvədir. XX əsrin əvvəlində görkəmli Azərbaycan maarifçisi və ictimai xadimi Əhməd bəy Ağayev millətçilik haqqında söhbət açaraq və ona "milli ideya", "milli özünüdərk" mənası verərək yazırdı ki, bu ideya tarixdə son dərəcə böyük igidliklərin mənbəyi olmuş və hələ də olacaqdır. Bu ideya olmasaydı, bir çox xalqlar yenə də yadellilərin zülmü altında inləyordilər, bu ideyanın sayəsində bir çox xalqlar ölverişli çıxış yolu tapacaqlar.¹

Azərbaycan "milli ideyası" başlanmış sosial - siyasi inkişaf və dəyişikliklər şəraitində milli davranış konsepsiyasıdır. Onun əsas funksional vəzifəsi müstəqil dövləti bərpa etmək, siyasi və sosial - iqtisadi həyatın yeni formalarının axtarışı prosesində ölkənin və tarixin vəhdətini qorumaqdır.

Azərbaycanın "milli ideyasının" təşəkkülü və formalaşması prosesini onun "panturançılıq" və "türkçülük" tarixi və ideya - nəzəri əlaqələrindən kənarda, ayrılıqda təhlil etmək mümkün deyildir. Bu ideya öz mənbəyini onlardan almışdır və biz həmin faktı inkar etsək, həqiqəti kobudcasına təhrif etmiş olarıq. Lakin həyatın özünün irəli sürdüyü problemin mahiyyəti həmin mənbələrdən daha çox, bu anlayışın ehtiva etdiyi məzmunundan, mənadan ibarətdir.

¹ Bax: Ə. B. Ağayev. Bizim millətçilər. "Kaspi" qəzeti, № 207, 25 sentyabr 1903.

Bununla əlaqədar meydana çıxmış nəzəri və praktiki məsələlər kompleksinin həllinə dair müxtəlif mövqelər və baxışlar vardır. Bu çox müəkkəb və incə mövzunun mahiyyətini real şəkildə əks etdirən mövqelərlə yanaşı, başlıca olaraq emosiyalara əsaslanan ifrat baxışlar da (dünya tarixində türk xalqları mədəniyyətinin düşünüb - daşınmadan, ümumtürk messianizmi həddinə qədər şişirdilməsi-nədək) mövcuddur.

Bu mövzuda yazan müəlliflər keçmişdən zəmanəmizə körpü salmaq iddiasında olsalar da, əslində tarixi təhrif edir, onu öz subyektiv ideya - siyasi iddiaları mövqeyindən təfsir edirlər. Yumurtarixi kontekstə etinasızlıq "azərbaycançılığın" təməli olan "panturançılıq" və "türkçülük" haqqında məqalələrin ciddi qüsuru-dur. Nəticədə isə "azərbaycançılıq", yəni bütövlükdə "milli ideya" haqqında cəmiyyətin indiyədək aydın təsəvvürü yoxdur. Bütöv halda götürülən bu ideyada milli dövlət konsepsiyası və Azərbaycanı yaşayan xalqların milli - mədəni inkişafı konsepsiyası çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Məqalələrdə "azərbaycançılıq" və "azərbaycanlılıq" anlayışları bir qayda olaraq cəvrişdirilir. Halbuki bunlar eyniyyət təşkil etmir.

"Azərbaycançılıq" anlayışı sosial - etnik tərkibi, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqları əhatə edir. "Azərbaycanlılıq" anlayışı isə çoxmillətli dövlətimizdə bir millətə üstünlük verir.

Azərbaycanda panturançılıq ideyasının həqiqi tarixi, onun əsas inkişaf mərhələləri, bu ideyanın mənasının ön mühüm siyasi mədəni izahı nədən ibarətdir?

Türk həmrəyliyi, türk - azərbaycanlı varlığı ideyası Azərbaycan türklərinin şüurunda dumanlı və yaygın şəkildə olsa da, qədimdən bəri mövcuddur. Lakin bütün tərkib hissələri (insanlar, təbiət) ilə birlikdə nadir sayılan bir məkanda özünün nadir xüsusiyyətlərə malik olduğunun dərk edilməsi, yəni azərbaycanlılıq şüuru M. F. Axundovun, H. B. Zərdabinin, M. Kazımbəyin, M. Ə. Topçubaşovun, M. A. Şaxtaxtinskiyin, daha əvvəl isə A. Bakıxanovun (1794 - 1847) xidmətləri ilə bağlıdır. Onlar Azərbaycanın nə demək olduğunu, özünəxəşliyi, etnosların və dövlətlərin qarşılıqlı əlaqələrində Azərbaycanın mövqeyini və yerini təhlil və izah etmişlər.

Dil və mədəniyyətlərinin ümumiliyi, tarixi müqəddəratlarının bir - birinə yaxınlığı, təsərrüfat və məişət tərzinin oxşarlığı - bütün bunların dərk edilməsi türk xalqlarının etnik şüurunun əsasını təşkil etmiş, bu da müsəlmançılıq şüuru ilə xeyli dərəcədə çulğışmışdır. Kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafı prosesində bu hiss tədricən burjuva dövrünün milli şüuruna çevrilmişdir. Həmin dövrdə, xüsusən Rusiya imperiyasının milli dəyərlərindən mənəvi qida alan "panslavizm", eləcə də "Avromərkəzcilik" ideyaları təhlükəsi qarşısında, habelə Avstriya - Macarıstan və Osmanlı imperiyalarının dağılmağa başlaması nəticəsində türk xalqlarının həmrəyliyi ideyası müxtəlif ideya - siyasi konsepsiyalar yaranması üçün ilk mənbə rolunu oynamışdır. Həmin konsepsiyalarda mənsəccə qohum olan türk xalqlarının keçdiyi tarixi inkişaf yolunun ümumiliyi haqqında müddəalar irəli sürülür, belə bir inam ifadə olunur ki, onların münasibətləri ön geniş qarşılıqlı yardıma və əməkdaşlığa əsaslanmalıdır.

Sözün qısa, "türkçülük" ideyasının yaranması tarixi zərurət - türk etnosunu məhv olmaq və dünyanın hakim millətlərindən biri kimi siyasi səhnədən çıxmaq təhlükəsindən qorumaq zərurəti ilə əlaqədər idi. Lakin "türkçülük" ideyası bir - birinə qarşı mübarizə aparan ideyalar aləminə "panturançılıq" kimi ümumi anlayış şəklində daxil olmuşdur ki, onun da məqsədi bütün türk xalqlarını bir dövlətdə birləşdirməkdən ibarət idi.

"Türkçülüyn" görkəmli ideoloqlarından biri olan Ziya Göyalt yazırdı ki, "turan", yaxud "turlar", yəni "türklər" sözü bütün türkləri əhatə edən birliyin adıdır. Deməli, "turan" sözündən bütün türk qəbilələrini birləşdirən Böyük Türküstan mənasında istifadə etmək olar... "Turan" bütün türklərin ümumi adıdır.

Bununla bərabər o yazırdı ki, Leninin kommunizmi və Məhəmmədin cənnəti kimi, "panturançılıq" da xəyaldır, utopiyadır. Bu, yüz milyon türkü bir millət halında birləşdirmək üçün coşğun bir ideya mənbəyidir. Turan ideyası olmasaydı, türkçülük belə sürətlə inkişaf edə bilməzdi.¹

¹ Bax: *Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları* (Azərb. dilində). — Bakı, "Maarif", 1991, səh. 38.

Müəllif daha sonra yazır ki, Turan keçmişdə, bəlkə də həm də gələcəkdə bütün türklərin böyük vətənidir. Turanlılar yalnız türkçə danışan xalqlardır.¹

Lakin zaman keçdikcə, XX əsrin birinci rübünün konkret tarixi şəraitində "panturançılıq" dünyagörüşündə başqa, yeni intonasiyalar səslənməyə başladı.

"Panturançılıq" yeni yarananda irqlərin tarixinə əsaslanırdı. Lakin, M. Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi, sonralar hərəkətin ən tanınmış rəhbərləri də bu qənaətə gəldilər ki, xalqın milli birliyi yalnız irqi kökün ümumiliyinə əsaslanmır, eyni bir irqi kökdən müxtəlif, müstəqil millətlər ayrılabilir.

Müəllif göstərir ki, hadisələrin gedişinə və düşüncələrdə baş verən bu təkamülə əsasən bu gün biz belə bir fakt təsbit edə bilərik ki, daha romantik, siyasi "panturançılıq" yoxdur, yalnız "türkçülük" var ki, o da ancaq real və konkret milli məqsədlər güdür.²

Qeyd etmək lazımdır ki, "panturançılıq" hərəkəti genişləniş siyasi fikrin məlum sisteminə çevrildikdə bu hərəkətdə iki əsas meyl təşəkkül tapmağa başlamışdı. Onların biri mərkəzcilərin romantik cərəyanı, digəri isə federalistlərin realist cərəyanı idi. Birinci cərəyanın nümayəndələri millətin irqi kökü nəzəriyyəsinin təsiri altında olduqları üçün ümumdünya türk dövləti yaradılmasını arzulayırdırlarsa, ikinci cərəyanın tərəfdarları milli şüurun oyanmasının real nəticələrini əhəmiyyətli hesab edirdilər. Realist cərəyan öz qarşısına ayrı - ayrı türk xalqlarının azad edilməsi və əlahiddə, müstəqil türk dövlətləri yaradılması kimi məqsədlər qoyurdu.

Bununla əlaqədar M.Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, heç vaxt konkret siyasi proqram forması almamış birinci cərəyan Azərbaycan türkçülərini çox da cəlb etməirdi. Bunun səbəbi tamamilə aydın idi - axı, orta əsr feodal cəmiyyətinin qalıqları üzərində yaranan yeni Azərbaycan cəmiyyətinin gətirdikə inkişaf edən demokratik strukturu şəraitində ona açıq - aşkar zidd meyilli hərəkət, əlbəttə ki, müvəffəqiyyət qazana bilməzdi.

¹ Bax: *Ziya Göyalt. Türkçülüyn əsasları* (Azərb. dilində). — Bakı, "Maarif", 1991, səh. 39.

² Bax: *M.Ə. Rəsulzadə. Panturançılıq haqqında*. — "Xəzər", 1990, № 7, səh. 80.

M. Ə. Rəsulzadə əlavə edir ki, həqiqətən, Azərbaycan siyasi xadimləri romantik panturançılığı real zəminə malik olmayan utopiya, xəyal hesab edərək, ona müxalif mövqə tuturdular. Onların fikrincə, Qafqaz xalqlarının konfederasiyası şüarı Azərbaycanın və bütün türk dünyasının zəruri və real mənafeyinə daha çox uyğun gəlirdi.¹

Panturançılıq maddi qüvvəyə çevrilmək üçün real zəminə malik deyildi. Panturançılıq ideyalarının bir çox ardıcılıarı birinci dünya müharibəsindən sonra bunu özləri də dərk etməyə başladılar. Ona görə də bu ideya tədricən "türkçülük" ideyasına çevrilməyə başladı. "Türkçülüyn" ideoloqları onu daha konkret və realist ideya hesab edirdilər.

"Türkçülük" nə deməkdir? Ziya Göyalp ona belə tərif verir: "Türkçülük türk millətini ucaltmaq deməkdir".²

O, həmin anlayışın strukturuna aşağıdakı üç ünsürü daxil edir:

1. Türkçülük.
2. Oğuzçuluq, yaxud türkmənçilik.
3. Turançılıq.³

Bu əsərdə Ziya Göyalp turançılığı türkçülüyn uzaq məqsədli ideali hesab edir. Onun fikrincə, yaxın dövr üçün real vəzifə müstəqil türk millətlərinin (tatarlar, özbəklər, qırğızlar) yaranması və oğuz qəbilələri (türklərin özü, şimali və cənubi azərbaycanlılar və türkmənlər) əsasında formalaşmış millətlərin mədəni birliyidir.

O, 1923-cü ildə yazırdı ki, bu gün türklərin, xüsusən oğuz türklərinin, yəni türkmənlərin mədəni birliyini təsəvvür etmək daha asandır. Türkiyə, Azərbaycan, İran və Xarəzm türkmənləri oğuz qəbilələrinə mənsubdurlar. Deməli, türkçülüyn ən yaxın ideali oğuz, yaxud türkmən birliyi olmalıdır. Bu birliyin məqsədi nədən ibarətdir? Siyasi birlikdən? həlölük yox. Gələcəyi indidən görmək mümkün deyildir. Bu günkü idealımız yalnız oğuzların mədəni birliyindən ibarətdir.⁴

Onun fikrincə, türkün ictimai şüurunun birinci şerti bundan ibarət olmalıdır: "milliyyətə türkəm, islama etiqad edirəm, Avropa mədəniyyətinə mənsubam"¹

Bu anlayışların bir - birinə uyğunlaşmasına baxmayaraq (Avropa mədəniyyəti xristianlığa, Şərqi mədəniyyəti isə islama əsaslanır, buna görə də onların arasında uyğunluq ola bilməz), hər halda bu fikir "türkçülük" ideoloqlarının dünyagörüşündə ciddi müsbət irəliləyiş yarandığını göstərirdi. "Türkçülük" - ideyası daha da inkişaf edərək nisbətən konkret forma kəsb etdi. M. Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar olaraq yazırdı ki, "türkçülük" anlayışını əməli siyasətə tətbiq edərək dəqiqləşdirmək üçün "Türk ocağı" hərəkatının konqresi 1927 - ci ildə keçirilən qurultayında nizamnamənin birinci bəndini dəyişərək, öz fəaliyyət dairəsini yalnız Türkiyə cümhuriyyətinin siyasi sərhədləri ilə məhdudlaşdırdı.

Ziya Göyalpın yetişdirməsi, İstanbul universitetinin professoru, o dövrdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatı olmuş Nəcməddin Sadiq qeyd edir ki, Ziya bəy mücərrəd "Turan" anlayışını işlədərkən konkret olaraq həmişə yalnız "türk Türkiyəsinə", yəni öz milli təməlini yaratmış Türkiyəni nəzərdə tuturdu.²

Gördüyümüz kimi, türkçülüyn ideoloqunun özü də ömrünün axırına yaxın öz baxışlarını kökündən dəyişdirərək, daha real mövqedə durmuş, panturançılıq və ümumtürk ideyasından milli ideyaya, milli dövlət quruculuğu ideyasına gəlib çıxmışdır.

Bütün bunlar əsas verir deyək ki, "ənənəvi" türkçülüyn ölkəmizdə ardıcılıarı həqiqəti təhrif edirlər. Onların ideya sələfləri panturançılıq məzmunu daşıyan "türkçülüyn" mənasızlığını və perspektivsizliyini vaxtında başa düşərək, bu ideyanın tətbiq dairəsinin özünə milli dövlətin məkanı ilə məhdudlaşdırmışlar.

XIX və XX əsrlərin həddində Azərbaycanın ziyalıları, onların ən yaxşı nümayəndələri (Ə. Ağayev, Y. Hacıbəyov, Ə. Hüseynzadə, C. Məmmədquluzadə, Ə. F. Nəmanzadə, N. Nərimanov, M. Rəsulzadə, M. Topçubaşov və başqaları) dərk edirdilər ki, cə-

¹ Bax: M.Ə.Rəsulzadə. Panturançılıq haqqında. — "Xəzər", 1990, № 7, səh. 78.

² Bax: Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları, səh. 31.

³ Jəfə orada, səh. 39.

⁴ Jəfə orada, səh. 37.

¹ Bax: Ziya Göyalp. Türkçülüyn əsasları, səh. 63.

² Səit M.Ə.Rəsulzadənin fikrinə əsaslanır. Bax: Panturançılıq haqqında. — "Xəzər", 1990, № 7, səh. 72.

miyyət öz inkişafını sürətləndirməlidir, onun qüvvəsi qabaqcıl millətlərin açdığı məcraya yönəldilməlidir. Onlar başa düşüldülər ki, tərəqqi yalnız xalqı oyatmaqla, prinsipə plüralist və prinsipə ictimai xarakterli elm və maarifi yaymaq yolu ilə nail olmaq mümkündür. Ziyalılar milli şüuru formalaşdırmaq üçün çox iş gördülər.

Azərbaycanda ictimai və milli şüuru oyatmış ilk "tokan" ictimai fikir tariximizi öyrənmək üçün şübhəsiz ki, müəyyən elmi və praktik maraq doğurur. Lakin başqa bir cəhəti də bilmək vacibdir. Azərbaycan xalqının "milli ideyası" M. A. Şahmurov tərəfindən (1891 - ci ildə) "azərbaycanlılar", "Azərbaycan dili", sonralar M. Ə. Rəsulzadə tərəfindən "Azərbaycan xalqı", "azərbaycanlılar" şəklində, açıq və özgün formada ifadə olunurdusa da, panturançılığın Ə. Hüseynzadə (o, 1889 -cu ildə Türkiyədə "Birlik və tərəqqi" partiyasının təsisçilərindən biri olmuşdur "panturançılıq ideyasının banisidir) və Ə. Ağayev kimi nüfuzlu xadimlərinin söyi ilə "türkçülük" Azərbaycan "milli ideyasının" əsas istiqamətinə çevrilmişdi. 1905—1918 - ci illərdə Azərbaycan milli hərəkatının nəzəriyyəçiləri və xadimləri Azərbaycan milli dövlətinin ideologiyasını — "azərbaycançılıq" (türkçülük mənasında) ideyasını işləyib hazırladılar. Bu ideya ölkədə yaşayan bütün xalqların hüquq bərabərliyinin tanınmasına əsaslanırdı. Onun fəlsəfi əsasını "türkçülük, islamçılıq və müasirlik" şüarı təşkil edirdi. Bu şüar "Müsavat" partiyasının və Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəsmi doktrinası oldu.

Azərbaycan milli hərəkatı ideoloqlarının əqidəsinə görə, "türkçülük, islamçılıq və müasirlik" ideyasının həyata keçirilməsi Azərbaycan xalqına əmin - əmanlıq və tərəqqi bəxş etməli idi. "Azərbaycançılıq" ideyası isə Azərbaycanın xüsusi tarixi mövqeyi və bütün türk etnosunun tarixində Azərbaycan xalqının rolunu sübut edən az və ya çox dərəcədə səlis dəlillər sistemində malik idi. Etiraf etmək lazımdır ki, "türkçülüyn" konkret təzahürü olan "azərbaycançılıq ideyasının" mötədil variantları bu ideyanın müəyyən inkişaf mərhələsində tamamilə təbii və məqbul bir hal idi. M. Ə. Rəsulzadənin yazdığına görə, "türkçülük" ideyası Azərbaycanın müstəqilliyinin yaranmasına müəyyən dər-

cədə ruhlandırdı.¹ Lakin bu ideyanın ifrat məzmun daşıyan bözi ifadələri milli təköbbürlük ruhunda idi, millətçilik xarakteri kəsb edirdi.

İlkin "panturançılıq" ideyasında birgə ifadə olunmuş millət ideyası və türklərin ümumdünya - tarixi rolu ideyası həmin dövrdə bir - birindən ayrıldı. Millət ideyası daha çox ictimai fikrin köhnəpərəst qanadını cəlb edirdisə, digər cərəyan türk etnosundan müstəqil milli qurumlar yaranmasını onların tarixi inkişafının obyektiv nəticəsi hesab edirdi. Bunu duyan Ziya Göyaltürk ideyasını həm milli ənənələrə, həm də Avropa demokratiziminin müddəalarına əsaslanan bir ideya kimi şərh etməyə cəhd göstərirdi. O, "panturançılıq" səviyyəsində qalmamağa, xalqiliyi hər bir dövlətin normal təməli qəbul etməyə çağırırdı. Onun fikrincə, ziyalılardan xalqla ünsiyyəti iki məqsəd daşmalıdır: 1) milli mədəniyyətdən ilham almaq; 2) Avropa mədəniyyətini, ümumbəşəri mədəniyyəti xalqa çatdırmaq.

"Türkçülük" ideyasının mənası, onun ilk ideoloqlarının təfsirində mahiyyətə bundan ibarətdir. Həmin ideya yaranma, təşəkkül və sonrakı inkişaf mərhələlərindən keçərək, nəticə etibarilə mötədil xarakter almış və müəyyən dərəcədə konstruktiv istiqamət kəsb etmişdir.

Bu gün isə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi "nəzəriyyəçilərinin" sayəsində "türkçülük" başqa bir səmtə - mürtəbə istiqamətə yönəldilmişdir. Həmin istiqamətin əməli siyasətdə həyata keçirilməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin zəifləməsi ilə nəticələnmiş, etnik qruplar arasında gərginliyin artmasına səbəb olmuşdur.

K. Nərimanoğlunun belə bir fikri ilə müəyyən dərəcədə razılaşmaq olar ki, Azərbaycan dövlətinin məramı, məqsədi xalq hərəkatının məntiqi davamı və yekunu olan dövlət məfkurəsində, ideologiyasında yekunlaşmalıdır. Ancaq müəllif "bu ideologiyanın yaradılmasının əsas mənbələrini" müəyyənləşdirməyə çalışanda həmin ideologiyanın məkan ünsürü xeyli məhdudlaşdırılır. Bu da "ideologiyanın" özünü nəinki zəiflədir, elmlikdən məhrum edir, ona nəinki romantizm, həm də böyük dövlətçilik və şovinizm ruhu

¹ Bax: M. Ə. Rəsulzadə. Panturançılıq haqqında. — "Xəzər", 1990, № 7, səh. 67.

verir. Məqalə müəllifi Azərbaycan dövlətçiliyinin ideologiyasının tarixi, ideya - fəlsəfi, bütövlükdə mənəvi təməlini ancaq türkçülükdə və islamçılıqda görür.

K.V.Nərimanoğlu yazır: "Vahid vətəni, dili, iqtisadi sistemi, düşüncə və təfəkkür tərzini olan xalqlardan biri də türk xalqıdır". Bunun əsasında müəllif belə bir nəticə çıxarır ki, türkçülük ideologiyası bütün türk xalqlarının və dövlətlərinin təməlinə dayanır". Türkün türkcə qardaş, həm də gen, qan və ruh qardaşı olduğunu bildirmiş müəllif yazır ki, türk ideologiyasının ruhunu islam mədəniyyəti, inam və etiqadını isə türkçülük təşkil edir. Məqələdə deyilir: "Türk türkdür, türk mədəniyyəti böyük türk mədəniyyətidir. Dünyanın dünəni, bu günü, sabahı türk dünyası ilə bağlıdır..."

Ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif siyasi qüvvələr pantürkizm ideyasına əsasən öz məqsədlərinə çatmaq üçün müraciət etmişlər. Bu ideyaya zamanəmizdə də müraciət edirlər. Həmin qüvvələr adamların tarixi yaddaşlarından və milli hisslərindən sui -istifadə edərək bildirirlər ki, müasir dövrdə türk etnosu dünyaya öz yeni sözünü deməlidir, türk irqi isə tarixdə öz rolunu oynamış, tənəzzülə doğru gedən digər irqləri əvəz etməkdədir və gələcəyin irqidir.

Panturançılıq, panslavizm və pangermanizm kimi, indi türkçülük də, emosional cəhətdən nə qədər cəlbedici olsa da, öz sosial məqsədi baxımından irrasionalist və mürtəbə amillərə də malikdir, çünki cəmiyyətin etnik olamətə görə parçalanmasına səbəb olur, onun demokratik yolla yenidən qurulmasına qarşı yönəldilmişdir. Cansız ideyaların müasir təqlidçiləri həmin ideyaları dirçəltmək üçün söz oyunbazlığından istifadə etməyə nə qədər cəhd göstər-sələr də, türkçülüyn əsas məqsədi — ümumdünya türk dövləti yaratmaq vəzifəsi dəyişməmişdir. Belə bir dövlət yenə də türkçülüyn və türk dilinin mücərrəd keyfiyyətləri ilə əlaqələndirilir. Lakin bu "klassik" türkçülük daha yoxdur. Real gerçəklik bundan ibarətdir ki, bütün türkdilli xalqlar elmi - texniki və sosial tərəqqi-nin ən müxtəlif pillələrindədir, bu isə onların ən müxtəlif mənə-fələri olduğunu göstərir. Beləliklə, türklərin siyasi birliyi ideyası ya sırf xəlyə, fantaziya, ya da avantüradır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, XIX əsrin ikinci yarısında irəli sürülmüş türk həmrəyliyi ideyası zamanəmizə qədər üç mərhələdən keçmişdir: panturançılıq, türkçülük və türklük mərhələləri. İlk dövrdə Avrasiyada vahid türk dövləti yaratmaq kimi romantik bir mövqə tutan bu ideya XX əsrin birinci rübündən etibarən yalnız mədəniyyətlərin ümumiliyi ilə bir -birinə bağlı olan müstəqil türk dövlətləri yaradılması fikrini təbliğ etməyə başladı.

Türkçülük ideyasının tarixi onun guya qəsbkarlıq məqsədləri güddüyü barədə iddiaları rədd edir. Əslində türk birliyi hissi xalqların etnik - mədəni yaxınlığının, məişət və tarixi müqəddərat ümumiliyinin təbii və obyekt i v baxımdan labüd ifadəsi idi. O başqa məsələdir ki, zaman keçdikcə bu ideyadan türk dövlətlərində hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan siyasi qrupların toqquşmalarında istifadə etməyə başlamışlar. AXC - nin hakimiyyəti dövründə isə türkçülük ideyası təhrif olunmuş, həddən artıq şişirdilmiş bir formada təqdim edilirdi.

Bir çox digər fəlsəfi - sosioloji doktrinalarla qarşılıqlı əlaqədə olan türkçülük konsepsiyası müxtəlif tarixi şəraitlərdə cürbəcür şəkllə salınmışdır. Mütərəqqi qüvvələr xalqın həmrəyliyi müddəasından demokratik xarakterli sosial dəyişikliklər və milli istiqal-liyyət uğrunda mübarizədə istifadə etmişlər, mürtəbə qüvvələr isə tamamilə əks istiqamətli fəaliyyət proqramını həyata keçirmək üçün bu müddəaya əsaslanmağa çalışmışlar.

Ona görə də türk birliyi ideyası haqqında bu və ya digər mülahizələrə qiymət verərkən ümumi meyar rolunu həmin ideya-nın özünə münasibətdən daha çox, ictimai - siyasi hərəkətin lideri və ideoloqu olmaq iddiasında olan şəxsin sosial - siyasi mövqeyi, əməli fəaliyyəti oynamalıdır.

Azərbaycan tarixində və müasir dövrdə bu problemi müxtəlif baxışların təhlilinə əsasən hansı ümumi nəticələr çıxarmaq olar?

Türkçülük ideyası Azərbaycanda maarifçilərin, ictimai və siyasi xadimlərin müxtəlif nəsillərinin diqqətini müntəzəm olaraq cəlb etmişdir. Azərbaycanın mənəvi və sosial - siyasi həyatında əsaslı dəyişikliklər baş verdiyi dövrlərdə bu ideyaya maraq daha da artmışdır. Bizdə türkçülük ideyasına münasibətdə bir tərəfdən ideya - siyasi mövqelərin varisliyi, mütəəşşirilməsi, digər tərəfdən isə

konkret tarixi şəraitlə və siyasi mülahizələrlə əlaqədar bu ideyanın tamamilə inkar edilməsi müşahidə olunur. Ona görə də bir - birinə zidd bu iki istiqaməti dərinlən dərk etmədən türkçülüyn özünün tobiotini və məzmununu, onu Azərbaycanda həyata keçirmək cəhdlərinin xarakterini başa düşmək mümkün deyildir.

Təhlil göstərir ki, türkçülük ideyasının nisbətən müstəqil olan bir neçə aspekti vardır: etnik - mədəni amil əsasən antropologiya, etnoqrafiya, sosial psixologiya və linqvistikə çərçivəsində tədqiq olunur; sosial - siyasi amil sosiologiyanın, politologiyanın, habelə cəmiyyətin sosial quruluşu haqqında digər elmlərin köməyi ilə araşdırılır; geosiyasi amil beynəlxalq hüquq və dövlətlərarası münasibətlər sahəsində elmi fənlər kompleksi tərəfindən təhlil olunur. Lakin yalnız bir amilin çərçivəsində qapanıb qalmaq olmaz, çünki əks təqdirdə türk həmrəyliyi və qarşılıqlı fəaliyyət problemini tarixi baxımdan sabit və spesifik bir təzahür kimi əhatə edə bilmərik.

Türkçülük ideyası hələ yaşayır və türk xalqlarının milli ruhuna öz təsirini itirməmişdir. Zənnimizcə, düzgün yanaşılsa, sağlam qavranılsa, həmin ideya hazırda öz müstəqil dövlətlərini yaratmış türklər, azərbaycanlılar, özbəklər, türkmənlər, qazaxlar, qırğızlar arasında qarşılıqlı iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın inkişafında müəyyən müsbət rol oynayır, onların bir - birinə yaxınlaşmasına, dünya birliyinə qovuşmasına kömək edir.

Azərbaycan "milli ideyası" demək olar ki, XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmağa başlamışdır. O dövrdə M. F. Axundov sadə xalq dilində ölməz komediyalarını yazmağa başlamış, 1875 - ci ildə Həsənbəy Zərdabi ilk milli mətbuat orqanı olan "Ökinçi" qəzetini yaratmışdı. Bu vətəndaşlıq hünəri müstəqil azərbaycançılıq şüurunu oyatmaq üçün göstərilən ilk cəhdlər, milli dövlət ideologiyasının ilk özül daşları idi. Qismətində düşmüş ağır sınaqlara baxmayaraq, bu gün "milli ideya" "azərbaycançılıq" formulu şəklində təşəkkül tapmışdır. O, tarixi zəminə, yüzdən çox millətin və xalqın eyni ərəzində qədimdən bəri birgə yaşamasına, onların ümumi intellektə və tələbat strukturuna malik ümumi psixologiyasına əsaslanır. Ona görə də tərəqqinin mənafeyi bütün bunları kökündən dağıtmağın əleyhinədir.

"Müstəqil Sovet Azərbaycanı" şüarının irəli sürülməsinin təşəbbüsçüsü olan N. Nərimanov bu şüarın başlıca cəhətini onun konkret şəraitlə bağlı olan sinfi (sovet) məzmununda deyil, siyasi məzmununda görürdü. Nərimanovun təfsirində müstəqil Azərbaycan, tutumlu bir siyasi formul kimi, bir sıra mülahizələri əhatə edirdi: sosial azadlığın nəticəsi yalnız dövlət müstəqilliyi atributlarının əldə edilməsindən ibarətdirsə, bu, aldadıcı bir şeydir; müstəqilliyi yalnız qapalılıq və hətta birtərəfli olmağı şəraitdə qoruyub saxlamaq mümkündür; dövlət tarixən təşəkkül tapmış öz hədudlarında qalmalıdır; millətin öz yaşayış hədudları olmalıdır.

N. Nərimanov əmin idi ki, Azərbaycan milli dövlət quruluşu anlayışı uzunömürlü olacaqdır, ona görə də belə hesab edirdi ki, xalqların və dövlətlərin tarazlığını təmin etmək siyasi və ideoloji xarakterli problemdir. Nərimanov partiyanın radikal əhval - ruhiyyəli gənc xadimləri ilə - Azərbaycanın mədəni - milli xüsusiyyətlərinə uyğun siyasət yeritməkdə ona maneçilik törədən şəxslərlə ¹ mübarizə aparır, Azərbaycanın özünüliyinə qayğı ilə yanaşmağı, səhvə yol verməməyi, yerli şəraiti nəzərə almağı, müstəqil, nümunəvi respublika yaratmağı ² təklif edirdi.

Milli dövlət ideyasının əhəmiyyətini inkar edən Zevin, Kaminski, Kirov və Orconkidzedən fərqli bir rəhbər olan, başqa cür düşünən, əsl xalq lideri N. Nərimanov öz xalqının dövlət suverenliyi hüququnu müdafiə edirdi. O, xalqı "gah islama", "gah da türkçülüyə" doğru çəkib aparan ³ xadimləri tənqid edərək, millətin birliyi, müstəqil Azərbaycan dövləti yaradılması uğrunda mübarizə aparırdı.

Nərimanov realist idi və öz baxışlarında o dövrdə yaranmış şəraitə əsaslanırdı. O, hər bir konkret halda zamanəyə uyğun olan, ən az itki ilə nəticələnmə bilən çıxış yolu tapmağa çalışırdı. "Milli ideyanın" mahiyyətini təşkil edən "azərbaycançılıq" onun üçün mücərrəd anlayış deyildi və "türkçülüyə" düşünmədən əməl etməyə əsaslanmırdı, Nərimanovun yaşadığı dövrdə milli ideyanın həyata keçirilməsi demək idi.

¹ N. Nərimanov. Ucqarlarda inqilabımızın tarixinə dair. - Bakı. 1990, səh. 15.

² Jəno orada, səh. 28.

³ Bax: N. Nərimanov, "Bakı, 3 oktyabr". "Hümmət" qəzeti, 1917, 3 oktyabr.

Əlbəttə, Nərimanovun fikirləri Rəsulzadənin mövqeyindən fərqlənirdi. Buradan belə nəticə çıxır ki, azərbaycanlılar özlərinin həmin dövrdəki vəziyyətini və gələcək həyatını müxtəlif şəkildə təsəvvür edirdilər. Hər iki xadim Azərbaycan xalqının görkəmli nümayəndəsi idi. Onların ikisində də milli birlik hissi güclü idi. Lakin bu mövqedə dursalar da, milli ideyanın həyata keçirilməsi yolları barədə, müstəqil milli sosial - iqtisadi və siyasi qurumun təşkili məsələlərində onların arasında fikir ayrılığı var idi.

Siyasətçilərin indiki nəsli bütün bunları bildiyinə görə həmin xadimləri bütün məsələlərdə təqlid etməməli, onların səhvlərindən nəticə çıxarmalı, özgün xüsusiyyətləri olan müstəqil Azərbaycanın sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxarılmasına imkan yaradan yeganə mümkün yolu axtarır tapmalıdır.

Millət, onun dövlət quruluşu və çoxcəhətli mənafələri etnosun digər sosial qurumlarla əlaqədə özgün inkişafının yekunu olsa da, müstəqil əhəmiyyətə malikdir. Burada eksperimentlər aparmaq son dərəcədə təhlükəlidir. Lakin bu ümumi sosioloji qanun pozularaq, təhlil etdiyimiz mövzu, yəni milli dövlət quruluşunun ideologiyası son bir il ərzində "bütün məsələlərdə türkcülük" şüarı altında cəmiyyətimizin dövlət həyatına çox möhkəm bir şəkildə yeridilmişdi. Ona görə də intellektual düşüncə tərzinə malik olan hər kəs milli dövlət quruculuğu sahəsində Xalq Cəbhəsinin prinsiplərini dərk edirdi və kimin tərəfində - "M. K. Atatürkün sırası əsgəri" olan Azərbaycan prezidentinin, yoxsa xalqı öz yolu ilə aparanların tərəfində olduğunu çətinlik çəkmədən müəyyən edirdi.

İki yoldan biri seçilməli idi: ya öz tariximizdən imtina edərək Türkiyə tarixinə qoşulmalı, ya da öz tariximizə qayıtmalı, lakin bu zaman ümumbəşəri dəyərlərə etinasız yanaşmamalı idik. Bu dəyərlərdə isə Türkiyə dövlət quruluşunun da sanballı nailiyyətləri vardır.

Hakim dairələr respublikanın konkret tarixi şəraitini, sosial - iqtisadi və politnik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan bütün məsələlərdə "Türkiyə yolu ilə" getməyi qərara aldılar. Bununla əlaqədar J. Mahmudlu yazır: "Böylər" türkcülüyn də şitini - şorunu çıxartdılar. Onu irqçilik dərəcəsinə endirdilər. Ymumtürk aləminin mə-nəvi birlik dünyasına - güvənc yerimizə ağır zərbə vurdular. Kon-

kret zaman və məkan daxilində başqa ölkə üçün söylənilmiş "türkün türkdən başqa dostu yoxdur!" çağırışını müasir Azərbaycan şəraitində - tamamilə bəm-başqa bir zaman və məkanda yaymağa başladılar. Nəticədə Azərbaycanın ağır - acılı tarix yükünü bizimlə birlikdə daşımış kürd, ləzgi, talış, tat, avar və başqa xalqlardan olan qardaşlarımızı incik saldılar, ayrı - ayrı bölgələrimizdə türkcülüyə nifrət oyatdılar!"

Lakin digər müəllif - R. Mustafayev başqa fikirdədir. Onun təsvirində azərbaycançılıq anlayışı millətçilik, yəni "azərbaycanlılıq" mənasına çevrilir. O belə hesab edir ki, xalqımız Azərbaycan millətini gələcəyə doğru aparan mütərəqqi yolun ideologiyasını müəyyən etməlidir. Müəllifin fikrincə, bu yol "milli ideyanın ən yüksək pilləsi olan" millətçilik ideologiyasından ibarətdir. Onun təfsirində millətçilik "insanın beynidir", qana bənzəyir, millətin "orqanizmini" xəstəliklərdən, xarici və daxili aşınmalardan, ideoloji "əksisimlərdən" qoruyur, milli tellərə mənəvi və mədəni özgünlük verir.²

R. Mustafayev Azərbaycan milli dövlət quruluşunun məğzi hesab etdiyi millətçiliyi ("azərbaycançılığı") dirçəltməyə, millətimizin milli və etnik köklərinə qayıtmağa çağırır. O yazır: "Buna dünyadakı yeni siyasi, iqtisadi və ideoloji durumu nəzərə almaqla Azərbaycan millətçiliyi ideologiyasını bərpa və daha da inkişaf etdirmək yolu ilə nail ola bilərik. Dövlətimizin mənafeyinə onun aparıcı milləti olan azəri türklərinin tarixi - mədəni, etnik və dini xüsusiyyətləri baxımından yanaşmalıyıq. Türkcülük — islamçılıq - müasirlik üçbucağının hər bir bucağında "azərbaycanlılıq" anlayışının səviyyəsi yüksəldilməlidir".³

Müəllifin fikrincə, "azərbaycanlılıq" bir tərəfdən müstəqil inkişaf edən, başqa tərəfdən fasiləsiz olaraq bir - birini tamamlayan, zənginləşdirən, Azərbaycan mədəniyyətinin təkrarsız, özgün sinte-

¹ Bax: J. Mahmudlu. Milli siyasətdə səhvlər və ya mədəni sarsıntılarımız. "Xalq qəzeti", 1993, 4 avqust, 122.

² Bax: R. Mustafayev. Millətçilik tərəqqi ideologiyasıdır. "Azadlıq", 1993, 16 yanvar.

³ Jəno orada, 1993, 28 yanvar.

zini yaradan üç "sistemdən", üç "şüadan" ibarətdir... Bu üç "sistemin" harmonik qovuşuğu "azərbaycanlılığa imkan verir ki, millətin mənafeyini qorumaq, yenilməzliyinə, tərəqqisinə nail olmaq funksiyasını uğurla gerçəkləşdirsin"¹

Bu ideoloji əlləməliklərin cəfəngiyyat olduğu göz qabağındadır. Müəllifin öz mövqeyini sübut etməyə çalışmasına baxmayaraq, həmin fikirlər bizi tərəqqiyə çağırır, əksinə, geriye, çoxdan ayrıldığımız başlanğıc nöqtəsinə qayıtmağa səsləyir.

Əlbəttə, ideologiyasız cəmiyyət yoxdur. Yaşamaq və inkişaf etmək üçün ideologiyası, siyasi və iqtisadi tərəqqi konsepsiyası olmayan dövlət də yoxdur. Bu mənada Azərbaycan dövlətinin milli inkişaf nəzəriyyəsi (əsasları əsrin əvvəlində hazırlanmış həmin nəzəriyyə öz ifadəsini üçrəngli dövlət bayrağında da tapmışdır) yenidən qiymətləndirilməli, onun ilkin ünsürləri isə xeyli inkişaf etdirilməli və müasir ideyalarla zənginləşdirilməlidir.

Həmin qəzetin səhifələrində M. Səlimoğlu, zənnimizcə, daha realist mövqelərdən çıxış edir. O yazır ki, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində tariximizin millət və dövlətin inkişaf problemlərini millətçilik məcrasına keçirmək metodoloji cəhətdən düzgün deyil. "Əlbəttə, hər hansı fəvqə - dövlətin mütləq nüfuzu çərçivəsində cərəyan edən kütləvi hərəkət və ictimai təfəkkürdə millətçilik xəttinin mövcudluğu və böyük çəkiyə malik olması labüddür. Ləqin ki, bu, "müsavatçılıq" ideologiyasının da ilkin yaranma mərhələlərinə xas olmamış deyil. Şimali Azərbaycanda müstəqil dövlət bərqərar etmiş bir ideologiyanın yetkin inkişaf mərhələlərinə isə bunu şamil etmək çətindir".²

"Milli ideyanın" əsasını, başlıca amilini xəyali ideyalar və romantik arzular deyil, tarixi ənənələrə, əvvəlki nəsillərin təcrübəsinə və dövrün ruhuna uyğun olan milli dövlətçiliyin yaradılması təşkil edir. Xalqımız tarixi təcrübədən və son illərin praktikasından məhz bu qənaətə gəlmişdir. Özgəsinin təcrübəsini yamsılmadan

müstəqil dövlət yaratmaq bizim idealımızdır və ona can atmalıyıq. Milli ləyaqət və milli dövlətçilik hissi həqiqətdən qarşılaşılma, yenilməz bir hissdır və Azərbaycan xalqı buna böyük sınaqlar və sarsıntılar nəticəsində nail olmuşdur.

Görkəmli rus ictimai - siyasi xadimi və mütəfəkkiri P. B. Struve yazırdı ki, dövlətçiliyin əsl tərəfdarlarının vəzifəsi dövlətin qüdrətini yaradan bütün şəraiti başa düşməkdən və qiymətləndirməkdən ibarətdir... Milli ideya həyata keçirilmədən dövlət qüdrətli ola bilməz. Müasir Rusiyanın milli ideyası hakimiyyət ilə, oyanıb özünü dərk edən, fəaliyyətə hazır olan və millətə çevrilən xalq arasında bəzişiq yaranmasından ibarətdir.¹

"Milli ideya" xalqı və hakimiyyəti birləşdirən bir zəmindir və müstəqil yaşamaq hüququ əldə edən Azərbaycan öz tarixi ənənələrini yeni demokratik dövlət təsisatları ilə üzvi surətdə əlaqələndirməyi bacarmalıdır. "Milli ideyanın" gücü dövlətdirsə, dövlətin də gücü "milli ideyaya" xidmət etməkdədir. Struve göstərir ki, xalqların taleyində dönüş yaratmaq üçün bu iki qüvvə bir - birini tapmalı və tam ittifaq şəklində fəaliyyət göstərməlidir.²

Bütün Azərbaycan xalqı - azəri türkləri, ruslar, talışlar, ləzgilər, kürdlər, tatarlar, avarlar, bir sözlə, AZƏRBAYCANLILAR əsl dövlətçilik ruhu ilə yaşasalar, millətçiliyin yeni peyda olmuş "novatorları" ilə mübarizədə bu ruhu qorusalar, - yalnız bu zaman keçmişin canlı ənənələri, indiki və gələcək nəsillərin quruculuq fəaliyyəti əsasında mədəni və iqtisadi cəhətdən güclü, dinamik, müstəqil, sivilizasiyalı AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİ yaradılacaqdır.

Milli dövlətçiliyin əsaslarının təşəkkül tapması, olverişli geo-siyasi vəziyyəti, təbii ehtiyatları, iqtisadi və kadr potensialı, mədəniyyəti sayəsində respublikanın malik olduğu real imkanlar xalq üçün daha yaxşı həyat şəraiti yaratmağa əsas verir. Vəzifə yalnız bundan ibarətdir ki, həmin potensial dağıdılmasın, dövlət təfəkkürünü uzaqgörənlik, xalqımız qarşısında məsuliyyət hissi ilə əlaqələndirmək əsasında düzgün istiqamətlər müəyyənləşdirilsin.

¹ Bax: R.Mustafayev. Millətçilik tərəqqi ideologiyasıdır. --- "Azadlıq", 1993, 28 yanvar.

² Bax: M.Səlimoğlu. Bir daha tərəqqi ideologiyası haqqında. --- "Azadlıq", 1993; 30 yanvar, № 12.

¹ Bax: P.B.Struve. Rusların qüdrəti problemi barədə düşüncələrdən (rus dilində) --- "Voprosi filosofii", 1992, № 12, səh. 74.

² Yəni orda, səh. 75

Lakin son illər Azərbaycan gerçəkliyində buna əks xarakterli faktlar həddindən çoxdur və həmin illər ölkəmizin tarixinin ən yaxşı səhifələri sayıla bilməz.

Məsələn, "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" Qanunun¹ qəbul edilməsi Azərbaycan xalqlarının birliyinə və deməli, həm də dövlətçiliyimizə ciddi zərbə olmuşdur. Qanun bütün əhalinin fikri və əhval - ruhiyyəsi, eləcə də respublikada yaranmış vəziyyət nəzərə alınmadan, Milli Məclisin 26 üzvünün səsi ilə tələsik qəbul edilmişdir. Nəticədə bu tədbir respublikanın ictimai həyatında ciddi müsbət dəyişikliklər yaratmamış, əksinə, separatçılıq - millətçilik meyilləri oyatmış, etnik əsasda "Sadval" ləzgi cəmiyyəti və Talış partiyası kimi ictimai təşkilatların və partiyaların meydana çıxmasına, heç bir real zəmini olmayan qondarma "Talış - Muğan respublikası" yaratmaq cəhdlərinə səbəb olmuşdur.

Y. Mahmudlu yazır: "Türkçülükdən xəbəri olmayan başabəla "türkçülər" unutmamalıdır ki, dünya yatmayıb. Tarixin bütün dövrlərində, dünyanın hər yerində, bütün mədəniyyətlərdə, dillərdə "türk" və "türk izləri" axtarmaqla, meydanlarda xalqı ələ almaq üçün işlədilən şovinist çağırışları dövlət kürsülərindən təkrar etməklə türkçülük uğur qazana bilməz. Əksinə, türkçülüyə belə bəsit, bayağı münasibət dünya sivilizasiyası tarixində layiqli yer tutmuş başqa xalqlarda türk xalqlarına qarşı nifrət oyada bilər"²

Türk həmrəyliyi ideyası bolşeviklərin irəli sürdüyü dünya sosialist inqilabı ideyasına bənzəyir. Bu, utopik ideyadır. Onun real siyasi məzmunu olsaydı, biz 1992 -ci ilin may ayından 1993 - cü ilin iyulunadək ərazimizin 17 faizini itirməzdik. Romantik xəyal-pərəstliyə qapılmaqdan əvəz, aktual problemlərlə məşğul olmaq, həm Kiçik Asiya, həm də Orta Asiya, Qazaxıstan türkləri ilə qarşılıqlı surətdə faydalı münasibətlər yaratmaq daha vacibdir. Zənnimizcə, müasir, real türkçülüyn mənası bundan ibarət olmalıdır.

Siyasətdə səriştəsizlik, avantürizm təzahürləri heç vaxt heç kimə şöhrət qazandırmayıb. Öz xalqı üçün heç bir iş görməyən, ək-

sənə, onu dilənçi kökünə salan, dövlətçiliyin əsaslarını, iqtisadiyyatı dağıdan, adamların uzun illərdən bəri qəbul etdiyi mənəvi meyarları sarsıdan, korrupsiyaya və mey məclisinə qurşanan Xalq Cəbhəsi rəhbərliyi türkçülüyn bayrağını az qala dünyanın tən yarısı üzərində ucaltmaq fikrinə düşmüşdü.

Elmira Əmrahqızının bu fikri ilə razılaşmamaq olmaz ki, "türkün bayrağını Çində, Hindistanda dalğalandırmaq kimi əfsanəvi arzular Azərbaycanda qeyri-türklərlə türklərin münasibətlərini gərginləşdirən amillərdən birinə" çevrilirdi. Müəllif yazır ki, "Türk, sən özünə qayıdanda böyük olursan" - deyə türkü sözə başqa millətlərin başı üzərinə qaldıranda, bunun cavabında 1993 - cü ilin yanvar ayında Ləzgi Demokratik qurultayında başqa bir şüar - "Ləzgi, sən də özünə qayıdanda böyük olursan" deyən ləzgiləri qınamağa haqqımız çatmır...¹

Təsir əks təsiri bərabərdir - bu, təkcə fizikanın deyil, həm də həyatın qanunudur. Lakin hazırda respublikada baş verən hadisələrin kökləri təkcə AXC - nin hakimiyyətdə olduğu dövrə bağlı deyildir. Bu kökləri ictimai inkişafın məntiqini qavraya bilmədən son beş il ərzində hakimiyyəti ələ keçirib respublikaya rəhbərlik etmiş iddialı şəxslərin siyasətində də axtarmaq lazımdır.

Fəaliyyət qabiliyyəti olmayan bu nadanlar, siyasətdən bixəbər adamlar 1988-ci ildən başlayaraq (əlbəttə, hərəsi özünəməxsus şəkildə) Azərbaycanın həyatında, Qorbaçov SSRİ -də etdiyi kimi, dağıdıcı rol oynadılar. Onlar bir -birindən az fərqlənirlər. Azərbaycan cəmiyyətinin xalqımızın bir çox nəsilləri tərəfindən yaradılmış iqtisadi bazası, maddi və mənəvi əsasları, onun dayacağı olan insan münasibətləri və əlaqələri qısa müddət ərzində talan edildi, dağıdıldı və havaya sovruıldı.

Tarixin indiki dönüş məqamında aydın olmalıdır ki, böyük və mürəkkəb bir yol keçmiş, tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni anlayış olan "azərbaycançılıq" ideyası kütlələrin şüuruna möhkəm daxil olmuş, həyatı məzmunla zənginləşmiş, real əlamətlər kəsb etmişdir. Obyektiv baxımdan, bu ideya ayrı - ayrı adamların, yaxud qrup-

¹ Bax: "Azərbaycan" qəzeti, 1993, 28 yanvar, № 17.

² Bax: Y. Mahmudlu. Milli siyasətdə səhvlər və ya mənəvi sarsıntılarımız? "Xalq qəzeti" 1993, 4 avqust.

¹ Bax: Elmira Əmrahqızı. Azərbaycan: "türkləşmə, kürdləşmə, ləzgiləşmə, talışlaşma", ya da siyasətimizdəki çatlar... - "Azadlıq", 1993, 30 yanvar.

laşmaların şüuruna hakim kəsilən xəyali baxışlar, ümidlər, ovqatlar və ideyaların hamısından yüksəkdə durur.

Dövlətin dirçəldilməsi, milli həyatın yeniləşdirilməsi və milli özünütdədiq ideyasının mahiyyəti aydın başa düşülməlidir. Qanunların, siyasi qərarların və fəaliyyətin doğru - düzgünlüyü, Azərbaycanın, onun özgün milli varlığının gələcək müqəddəratı bundan asılıdır.

Dövlətin əsl mənafeələrinin başa düşülməsində aydınlıq, vətəndaş müdrikliyi, uzaqgörənlik və respublikanın bu və ya digər regionunda baş verən hadisələri dərinləndirərək dərk etmək tələb olunur. Görək "azərbaycançılıq" ideyası diyarımızın bütün əsl vətənpərvərlərinin qəlbinə hakim kəsilsin. Biz "türk dünyasına" yalnız bir vətənpərvər kimi, ölkəmizin və xalqımızın nadir xüsusiyyətlərini dərk edərək daxil ola bilərik. Yalnız bunun sayəsində dünya miqyasında rəğbət qazanar, dövlətlər birliyində öz layiqli yerimizi tutarıq.

"Azərbaycançılıq" xalqımızın çox əzab - əziyyətlərdən sonra yaratdığı tarixi dəyərdir, real müstəqilliyə nail olmaq, vahid, bölünməz, unitar Azərbaycanı qoruyub saxlamaq vasitəsidir. Bu gün "azərbaycançılıq" milli həyatın abəngdarlığının çoxəsrlik ənənəsi, diyarımızda yaşayan bütün millətlərin və etnik qrupların qardaşlığı, birgə fəaliyyəti və qarşılıqlı təsirinin tarixi, ümumi taleyi, Azərbaycanın bütövlüyünü qorumaq uğrunda onların birgə mübarizəsinin tarixi təcrübəsidir.

Bu, Azərbaycan xalqının həyatı mənafeəsinin vəhdəti, onun demokratiya və tərəqqi uğrunda mübarizəsinin qayəsidir. "Azərbaycançılıq" qarşılıqlı yardım, əməkdaşlıq və hüquq bərabərliyi prinsiplərinin əsasını təşkil edir, onların pozulmasına səbəb ola bilən bütün hallara qarşı bərabər mövqə tutur.

Belə güman etmək səhv olardı ki, milli ideyanın həyata keçirilməsi, onun ən mühüm tərkib hissəsi olan milli istiqlaliyyətin əldə edilməsi həmişəlik təmin olunmuş tarixi nailiyyətdir. Son dərəcə müəkkəb, bir çox cəhətdən ziddiyətli olan bu proses siyasi və dövlət məsuliyyəti, realizm, ardıcılıq və yekdillik tələb edir. Problemləri güc, təzyiq və qarşıdurmanın köməyi ilə həll olunan cəmiyyətin gələcəyi yoxdur. Bu yol münəqişə edən bütün tərəflər üçün faciəlidir.

Bu gün, dövlətimizin dirçəlişi şəraitində ölkənin ənənəvi yaşayış formasına mümkün qədər tez keçirilməsi siyasətdə müvəffəqiyyət qazanmağın əsas amilinə çevrilir. Həmin formanın düşünüb - daşınmadan ləğv olunması xalqın başına daha ciddi, daha ağır bəlalər gətirə bilər. Respublika uçurum qarşısındadır, biz fəlakətə düşər ola bilərik. Millətin birləşmək vaxtıdır. Milli birliyimiz, digər amillərlə yanaşı, həm də ona görə zəruridir ki, Ermənistanın hərbi təcahüzü davam edir, yeni peyda olmuş bəzi siyasətçilərin avantürizmi Azərbaycan dövlətçiliyinin əsaslarını, cəmiyyətimizi sıx birləşdirən dayaqları sarsıtmışdır. Cəmiyyətimizi, dövlətimizi milli fəlakətdən xilas etmək vəzifəsi tələb edir ki, ictimai şüurda dönüş yaradılsın və o, dövlətin gücünü bərpa etmək məqsədinə yönəldilsin.

Milli ideya yalnız konstruktiv məzmun daşıdıqda, onun daxilindəki çox böyük sosial qüvvə xəyali, fantastik vəzifələrin və dağıdıcı xarakterli layihələrin reallaşdırılmasına sərf edilməyib, quruculuq məqsədlərinə, həyatverici konsepsiyaların həyata keçirilməsinə yönəldikdə konkret səmərə və nəticə verir.

*"Xalq qəzeti"nin 14, 15, 17, 18 sentyabr
1993-cü il saylarında
kiçik ixtisarla dərc edilmişdir.*

ERMƏNİSTAN—AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİN HƏLLİ İCTİMAİ RƏY KONTEKSTİNDƏ

Zəngin tarixə, mədəniyyətə, əsrlərdən keçib gəlmiş mütərəqqi ənənələrə malik olan Azərbaycan xalqı həmişə özünün mübarizliyi, eyni zamanda sülhsevərliyi ilə seçilmişdir. Təbiətin heç nəyi əsirgəmədiyi bu nadir ölkənin vətəndaşları öz Vətənlərini sevir, burada dinc şəraitdə yaşayıb-yaratmaq, dünya birliyində öz ölkələrini layiq olduğu qabaqcıl cərgədə görmək istəyirlər. Azərbaycan dövlətinin və vətəndaşlarının nə keçmişdə, nə də indi heç kəsin torpaqlarında, var-dövlətində, sərvətlərində gözü olmamışdır.

Lakin təəssüf ki, artıq on dördüncü ildir davam edən məşum Ermənistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı yolunda ciddi əngəl rolunu oynayır, regionun normal şəkildə sivil dünya inteqrasiyasına mane olur, xalqların yaradıcı qüvvələrinin sərbəst inkişafına, regionun çiçəklənməsinə imkan vermir, bütün qafqaz bölgəsində sülh və əmin-amanlıq üçün təhlükə yaradır. Müasir dünya bütün bəşəriyyət üçün həyati əhəmiyyətə malik problemlərin önə çıxdığı, qloballaşma proseslərinin hakim tendensiya çevrildiyi bir zamanda dövlətlərin və xalqların bir-birinə ərazi iddiaları irəli sürməsi, insanların başqa xalqlara nifrət ruhunda tərbiyə olunması, mübahisəli məsələlərin zor gücü ilə həll edilməsinə cəhd etmək — beynəlxalq hüquq normalarına meydan oxumaqdır və dözülməz anaxronizmdir.

Problemin mahiyyətini daha dərinləndirən anlamaq, onun ədalətli və etibarlı həllini tapmaq üçün məsələnin tarixi köklərini, siyasi, dini, etnik səbəblərini qısa olaraq bir daha nəzərdən keçirmək lazımdır.

Ermənistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, hər şeydən əvvəl, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilən soyqırımı və deportasiya siyasətinin məntiqi nəticəsi və növbəti mərhələsi kimi götürülməlidir.

Öncə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ sıx surətdə Rusiyanın Qafqazda geosiyasi maraqlarının təmin edilməsi ilə bağlı ortaya atılmışdır. I Pyotrun işğalçı siyasətini və isti dənizlərə çıxmaq haqqında vəsiyyətlərini həyata keçirən II Yekaterina Qafqazda özünə dayaq ola biləcək xristian dövləti yaradılması planını irəli sürmüşdü. Həmin planı gerçəkləşdirmək üçün XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tarixi Azərbaycan torpaqlarında Rusiya üçün Yaxın Şərqdə forpost rolunu oynayacaq erməni dövlətinin yaradılması mərhələlərlə həyata keçirilməyə başlandı. Bu məqsədlə Osmanlı imperiyasına mənsub oyalatlardan və İrəndən tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ ərazilərinə kütləvi şəkildə erməni əhalisi köçürülməyə başlandı. O vaxta qədər gəlmə etnos kimi burada ayrı-ayrı ərazilərdə kiçik qruplar halında yaşayan ermənilərin sayı süni surətdə sürətlə artırıldı. Ermənilərdə tarixi köklərə söykənən, yüz illə boyu formalaşan türk olunma psixologiyası, qovulma, “əzabkeşlik” kimi xəstə hisslər Rusiya imperiyası üçün son dərəcə əlverişli olduğundan, onlara hamilik edir və zəbt etdiyi ərazilərdə yerləşdirirdi. Prosesə münbit zəmin yaradan obyektiv və subyektiv şərtlərin mahiyyəti isə ondan ibarət idi ki, monofizit erməni kilsəsinin milli dövlət yaratmaq söyləri Rusiya imperiyasının müsəttəmləyə maraqları ilə üst-üstə düşürdü: Rusiya İran və Türkiyədən ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsinə və gələcəkdə orada erməni dövlətinin yaradılmasına kömək göstərir, ermənilər isə Rusiyanın Qafqazda etibarlı müttəfiqi olmağı, onun ətəəssübünü çəkməyi öhdəyə götürürdülər.

Çar Rusiyanın imperiya siyasətini davam etdirən və geopolitik maraqlarını əsas götürən sovet rəhbərliyi də azərbaycanlılara qarşı etnik, dini zəmində ayrı-seçkilik siyasəti yeridirdi. Fəciələr üçün zəmin yaradan əsas amil sovet dövlət rəhbərliyinin siyasətində və düşüncə tərzində kök salmış türk düşmənçiliyi ilə bağlı idi. Öz dərin tarixi kökləri olan bu düşmənçilik Rusiya və osmanlı imperiyalarının

çoxəsrlik qarşিদurması ilə bağlı idi. Sovet ideologiyası və siyasətinin tərkib hissəsi olan bu düşmən münasibət Moskvada erməni lobbisi və ermənipərəst dairələr tərəfindən daim qızışdırılırdı.

İki əsr müddətində bu siyasətin həyata keçirilməsi, on minlərlə erməni əhalisinin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi, onlara yerli əhali ilə müqayisədə daha geniş hüquqlar və imtiyazlar verilməsi azərbaycanlıların Cənubi Qafqazın bir çox regionlarında sıxışdırılmasına səbəb oldu. Müsbət haldır ki, mənbələrin təkzib olunmaz şəkildə sübut etdiyi bu tarixi həqiqət, nəhayət ki, Ki Uest görüşləri ərəfəsində ABŞ dövlət departamentinin ictimaiyyət üçün açıqladığı arayışlarda da öz əksini tapmışdır. Ümumilikdə götürüldükdə isə bu proses çar Rusiyası və sovet hakimiyyəti tərəfindən rəsmi dövlət siyasəti qismində mərhələrlə həyata keçirilən deportasiya və genosid xarakter almışdı. Bu siyasət iki hissədən ibarət idi: birincisi, azərbaycanlıların tarixi yaşayış yerlərindən qovulması, ikincisi, Azərbaycan ərazilərinin tədricən Ermənistanla birləşdirilməsi.

Əgər 1920-ci ilin mayında Azərbaycan Respublikasının Versal Sülh Konfransı tərəfindən tanınmış ərazisi 114 min kvadrat kilometr təşkil edirdisə, sovet hakimiyyəti illərində, xüsusən 20-ci illərdə onun ərazilərinin Ermənistanla və Rusiyaya verilməsi nəticəsində 86,6 min kvadrat kilometrə qədər azalmışdı. Nəticədə Zəngəzur, Göycə və başqa tarixi Azərbaycan torpaqları Ermənistan verildi, Azərbaycanı onun tarixi ərazisi olan Naxçıvanla birləşdirən və həyatı əhəmiyyətə malik olan ərazi əlindən alınaraq, Naxçıvan anklav vəziyyətinə salındı.

Beləliklə, iki əsr ərzində davam edən və azərbaycanlı əhalinin tarixi ərazilərindən çıxarılması ilə müşayiət olunan erməni ekspansiyası prosesi müntəzəm həyata keçirilmişdir. Bu proses etnik zəmində soyqırımı siyasəti ilə — insanların kütləvi şəkildə öldürülməsi, yaşayış məntəqələrinin yandırılması, milli mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi ilə nəticələnmişdir. Prezident Heydər Əliyevin 31 mart azərbaycanlıların soyqırımı münasibəti ilə Azərbaycan xalqına 27 mart 2001-ci il tarixli müraciətində deyilir: “XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ardıcıl olaraq, tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər kütləvi şəkildə məskunlaşdırılmağa başlanmış, Qafqazın cənubunda Ermənistan dövlətinin ya-

radılması, azərbaycanlıların öz qədim torpaqlarından, ata-baba yurdlarından qovulması, onların deportasiyası prosesi məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir. Soyqırımı və deportasiya prosesi mərhələrlə, düşünülmüş plan əsasında həyata keçirilmişdir. Öz ağırlığına, miqyasına və nəticələrinə görə xalqımızın başına gətirilən müsibətlər həm də bəşəriyyətə qarşı cinayətlər kimi xarakterizə olunmalı, onun ideoloqları və təşkilatçıları layiqincə cəzalandırılmalıdırlar”. Yalnız XX əsrdə iki milyondan artıq azərbaycanlı Ermənistan hakim dairələri və onların havadarları tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı siyasətinin özablarını və iztirablarını öz üzərində hiss etmişdir.

Belo bir siyasi önəmlər və milli, dini, geosiyasi prioritetlər şəraitində 1987-ci ilin sonunda keçmiş SSRİ-də “yenidənqurma” adlanan dağıdıcı proseslər fonunda süni “Dağlıq Qarabağ” problemi meydana gətirildi. O zaman SSRİ-nin ali rəhbərlərindən biri olan Heydər Əliyev hakimiyyətdən kənarlaşdırıldıqdan sonra Ermənistanın qatı millətçi dairələrinin və onların xarici dövlətlərdə olan havadarlarının uzun illər boyu hazırladıqları planı həyata keçirmək üçün münbit siyasi zəmin yarandı. M.Qorbaçov başda olmaqla o zamankı SSRİ rəhbərliyi konstitutsiya borcunu yerinə yetirmək, qanunçuluğu qorumaq əvəzinə, erməni millətçilərinin separatçı hərəkətlərini həvəsləndirmək, Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb, Ermənistanla inteqrasiya etmək yolunu tutdu. Nəticədə ilk mərhələdə tamamilə aradan qaldırılması mümkün olan bu münaqişə tədricən böyüyərək, iki xalqın tammiqyaslı qarşিদurmasına, geniş müharibəyə çevrildi.

Təəssüf ki, bu faciəvi hadisələr başlayan zaman xalqımız birləşə bilmədi, o zamankı Azərbaycan kommunist rəhbərliyi və sonra hakimiyyəti öz üzərinə götürmüş Xalq Cəbhəsinin başçıları sərbətsizlik, məsuliyyətsizlik və bacarıqsızlıq nümayiş etdirdilər. Dağlıq Qarabağın aqibəti unuduldu, Azərbaycanda daxili çəkişmələr, hakimiyyət mübarizəsi ümummilli maraqları üstələdi. Nəticədə ermənilər Dağlıq Qarabağı və onun ətrafında olan yeddi Azərbaycan rayonunu asanlıqla işğal etdilər.

Ermənistanın hərbi təcavüzü xalqımıza ağır maddi və mənəvi zərər vurdu. 30 minə yaxın vətəndaşımız həlak oldu, on min-

lərlə insan şikəst oldu. Bir milyondan artıq azərbaycanlı bu gün də qaçqın və məcburi köçkün həyatının məşəqqətlərini yaşamadadır. Munaqişə nəticəsində ölkəmizə 22 milyard dollar həcmində ziyan vurulmuşdur.

Ermənistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ munaqişəsi 1988-ci ilin fevralından SSRİ-nin dağılmasına qədər olan dövrdə SSRİ-nin daxili problemi kimi qiymətləndirilirdi. SSRİ-nin süqutu ilə munaqişə tezliklə beynəlmilləşdi, regionda sülh və təhlükəsizliyi təhdid edən məncəyə, müxtəlif beynəlxalq güclərin və maraqların mübarizə nöqtəsinə çevrildi.

Munaqişənin dinc yolla nizama salınması istiqamətində ilk təşəbbüslər erməni işğal qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ ətrafındakı əraziləri zəbt etdiyi dövrdən başlamışdır. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi və indiyə qədər icra olunmamış qalan 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrində işğalçı birləşmələrin Azərbaycanın zəbt edilmiş rayonlarından çıxarılması tələb olunurdu. 1992-ci ilin martında Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Helsinkidə xarici işlər nazirlərinin əlavə görüşündə isə gələcək Minsk prosesinin əsası qoyulmuşdu.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra munaqişənin ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun həll olunması üçün qəti addımlar atılmağa başlandı. İlk növbədə ölkədə ictimai-siyasi sabitlik bərpa olundu, vahid plan əsasında ciddi nizam-intizama malik ordu quruculuğuna başlandı, bütün regional və beynəlxalq təşkilatların imkanlarından, böyük dövlətlərin geosiyasi maraqlarının kəsişməsindən istifadə etməyə yönəlmiş balanslaşdırılmış xarici siyasət gerçəkləşdirildi. Böyük iqtisadi enerji layihələri həyata keçirilməyə başlandı, 1994-cü ilin sentyabrında Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının istismarı haqqında “Əsrin müqaviləsi” imzalandı, Azərbaycan cəsarətli iqtisadi islahatlar və sürətli sosial-iqtisadi inkişaf yoluna çıxdı.

1994-cü ilin mayında Ermənistan-Azərbaycan munaqişəsində atəşkəs əldə olundu; o zaman bu, çox vacib tədbir idi. Müsbət hal kimi qeyd olunmalıdır ki, artıq heç bir ayırıcı qüvvə olmadan Ermənistanla Azərbaycan arasında yeddi ilə yaxındır atəşkəs rejimi qorunub saxlanılır.

1994-cü ilin dekabrında ATƏT-in Budapeşt sammitində munaqişənin nizamlanması yolunda mühüm irəliləyişlər əldə edildi. Minsk qrupunun həmsədrlik məsələsi müəyyənləşdirildi, ilk dəfə qərar qəbul olundu ki, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri yaradılsın və saziş əldə olunarsa, bu qüvvələr bölgəyə daxil olsun. 1996-cı ilin dekabrında Lissabon sammitində də ciddi nəticələr əldə olundu. Sammitin sənədlərində ilk dəfə qeyd olundu ki, Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü tanınsın, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində ön yüksək səviyyəli özünüidarə statusu verilsin və Dağlıq Qarabağın həm erməni, həm də azərbaycanlı əhalisinin təhlükəsizliyi təmin edilsin. Təkliflər Azərbaycan üçün o qədər məqbul olmasa da, munaqişənin nizamlanması naminə Azərbaycan onu müdafiə etdi.

Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən 1997-ci ilin iyununda “Dağlıq Qarabağ munaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş” təklifləri təqdim olunmuşdu. “Paket həlli” kimi tanınan variantda Azərbaycan tərəfini qane etməyən bir sıra ciddi məqamlar vardı: Laçın və Şuşa ilə bağlı müddəalar, ərazilərin boşaldılması ilə status məsələsinin birbaşa əlaqələndirilməsi və s. Buna baxmayaraq, Azərbaycan tərəfi taktiki mülahizələrlə, danışıqlar prosesinə başlamaq və Ermənistanın mövqelərini müəyyənləşdirmək məqsədilə “paket təklifini” əsas kimi qəbul etdi. Lakin Ermənistan tərəfi bu şəkildə də həmin sənədləri qəbul etməyərək, özünün dialoqa hazır olmadığını nümayiş etdirdi.

1997-ci ilin oktyabrında Minsk qrupu həmsədrləri “Dağlıq Qarabağ silahlı munaqişəsinin dayandırılması haqqında” saziş layihəsini tərəflərə təqdim etdilər. Mərhələli həll planı adlandırılan bu variant Azərbaycan tərəfindən məqbul sayılaraq, qəbul olundu. Bu plan ardıcıl şəkildə silahlı munaqişənin nəticələrinin aradan qaldırılmasına və Minsk konfransı prosesində Azərbaycan tərkibində Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən edilməsinə yönəlmişdi. Birinci mərhələdə Dağlıq Qarabağ ətrafında altı rayon azad olunur, ATƏT-in sülhməramlı qüvvələri regionda yerləşdirilir, qaçqın düşmüş əhali öz yerlərinə qayıdırdı. İkinci mərhələdə Dağlıq Qarabağın statusu müəyyənləşdirilir və eyni zamanda Laçın, Şuşa və keçmiş Şaumyan rayonları ətrafında vəziyyətin nizama salınması

nəzərdə tutulurdu. Ermənistan prezidenti L.Ter-Petrosyanın da mərhələli həll variantının qəbul etməsi münaqişənin aradan qaldırılması ilə bağlı müəyyən ümidlər və müsbət meyllər yaratmışdı. Ermənistanın digər rəhbərləri və Dağlıq Qarabağdakı qanunsuz qurumun başçıları tərəfindən kəskin tənqid olunmasına baxmayaraq, L.Ter-Petrosyanın mövqeyi o zaman kompromislərə hazır olmaq təsiri bağışlayırdı. “Respublika Armeniya” qəzetində dərc etdirdiyi “Müharibə, yoxsa sülh: düşünmək zamanı” adlı proqram xarakterli məqalədə L.Ter-Petrosyan özünün problemə baxışının əsas tezislərini ifadə etmişdi. Onun fikrincə, münaqişə nizama salınmayacağı təqdirdə, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ bir il ərzində nəzərə çarpacaq dərəcədə zəifləyəcək, o da nəzərə alınmalıdır ki, beynəlxalq ictimaiyyət Dağlıq Qarabağın müstəqilliyinin öleyhinədir. Böhran aradan qaldırılmazsa, yalnız Dağlıq Qarabağın deyil, Ermənistanın özünün də strateji vəziyyəti yaxşılaşdırıla bilməz. Lakin Ermənistan prezidentinin reallıqları təhlilinə əsaslanan bu etirafları onun radikal-millətçi qüvvələr tərəfindən 1998-ci ilin fevralında istefaya göndərilməsi ilə nəticələndi.

1998-ci ilin sonunda Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən “ümumi dövlət” planı adlanan təklif təqdim olundu. Azərbaycan suverenliyinin və müstəqilliyinin ziddinə olan bu təklif Dağlıq Qarabağa faktiki müstəqillik verilməsini, Azərbaycanın ərazisində ikinci erməni dövlətinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Prezident Heydər Əliyevin “Azərbaycana qarşı böyük təxribat” adlandırdığı bu sənəd, təbii ki, qətiyyətlə rədd olundu. Prezident Heydər Əliyevin Ki Uest görüşündə səsləndirilmiş bəyanatında mahiyyəti dəqiq şərh edilmiş və onun beynəlxalq hüquqa daban-dabana zidd olduğu bir daha geniş dünya ictimaiyyəti və siyasi dairələri qarşısında açıqlanmışdır: “Heç bir beynəlxalq hüquq bazası olmaya “ümumi dövlət” məfhumu Dağlıq Qarabağı müstəqil dövlət və ərazi qurumu kimi nəzərdə tutur, ona Azərbaycan ilə bərabər hüquqlu “ümumi dövlət” statusu verir. Bu təklif beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına tamamilə ziddir, Azərbaycanı öz ərazisinin bir hissəsindən məhrum edir və faktiki olaraq Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalını qanuniləşdirir.” Ümumi dövlət” formulundan sonra Minsk qrupu tərəfindən heç bir təklif verilmədi.

Minsk qrupu həmsədrlərinin təşəbbüsü ilə hazırda Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin ikitərəfli görüşləri praktikasından geniş istifadə olunur. Bu görüşlərin nəticəsində 1999-cu ildə tərəflərin mövqelərində xeyli yaxınlaşma müşahidə olunurdu. Ancaq Ermənistan parlamentində baş vermiş terror aktı müzakirələrin müsbət inkişafını xeyli ləngitdi.

Buna baxmayaraq, Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən münaqişənin həlli istiqamətində gərgin axtarışlar davam etdirilir, bütün mümkün formaldan — ikitərəfli görüşlərdən, Minsk konfransı prosesindən, BMT tribunasıdan, regional və beynəlxalq təşkilatların imkanlarından istifadə olunur. Aşağıdakı rəqəmlər ölkə rəhbərliyinin siyasi-diplomatik fəaliyyətinin intensivliyini və zənginliyini nəzərə çarpdırır: 1993-cü ildən indiyə qədər prezident Heydər Əliyev tərəfindən 68 ölkənin prezidenti, dövlət başçısı ilə 485 görüş keçirilmişdir. Ermənistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması yolları haqqında ABŞ prezidenti, dövlət katibi ilə 18 dəfə. Fransa prezidenti ilə 16 dəfə, Rusiya prezidenti ilə 28 dəfə, Türkiyə rəhbərləri ilə 78 dəfə görüş keçirilmiş, danışıqlar aparılmışdır...

2001-ci ilin fevralın 23-24-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Məclisdə Ermənistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məsələsi ətrafında geniş müzakirələr oldu. Müzakirələrə dövlət hakimiyyət və idarəetmə strukturlarının rəhbərləri, siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların nümayəndələri, ziyalılar, arzu edən vətəndaşlar dəvət olunmuşdular. **Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əsasən, prezidentə daxili və xarici siyasət, dövlət həyatının bütün məsələlərində müstəsna səlahiyyətlər verilmişdir. Bununla belə, onilliklər sınağından çıxmış öz iş stiline, dövlət idarəetmə prinsiplərinə uyğun olaraq, bu tələyüklü məsələ haqqında prezident xalqla məsləhətləşməyi, onun rəyini və düşüncələrini öyrənməyi vacib hesab etmişdir.**

Azərbaycan Prezidenti Milli Məclisdə böyük nitq söyləyərək, münaqişənin nizamlanması ətrafında vəziyyətin nə qədər çətin və nə qədər ağır olduğunu bir daha hamıya izah etdi. Ölkə başçısı münaqişənin nizamlanması məsələləri ətrafında Azərbaycan rəh-

bərliyinə gördüyü işlər haqqında geniş məlumat verdi, müxtəlif mərhələlərdə ortaya çıxarılan təkliflər haqqında danışdı. Problemin həlli üçün ATƏT-in Minsk qrupu tərəfindən verilmiş təkliflərin mahiyyəti, onlara tələflərin münasibəti haqqında məsələyə bir daha aydınlıq gətirdi.

İki gün ərzində problem ətrafında açıq, prinsipial müzakirələr gətdi. Müzakirələr onu da göstərdi ki, bu tələyüklü məsələ haqqında, onun çətinliyi, mürəkkəbliyi, münaqişənin ədalətli həlli ilə bağlı Azərbaycan rəhbərliyinin fəaliyyəti, xüsusən problemin həlli yollarında olan maneələr haqqında respublikanın siyasi dairələrində, ictimaiyyətdə düzgün, obyektiv təsəvvürlər kifayət qədər deyil. Əksinə, siyasi qüvvələrin, geniş ictimaiyyətin, hətta ziyalıların xeyli hissəsi isə ayrı-ayrı xarici və daxili maraqlı qüvvələr tərəfindən son dərəcə mürəkkəbləşdirilmiş konflikt haqqında bəsit, sadələşdirilmiş düşüncəyə malikdir. Prezidentin yekun nitqində qeyd etdiyi kimi, çoxsaylı çıxış edənlər arasında problem ətrafında geniş danışılma da, konkret və real təkliflər verənlər, demək olar ki, olmadı. Verilən təkliflər isə problemin bütün mahiyyətini əks etdirmir, ümumi arzu və təkliflər xarakteri daşıyırdı. Azərbaycan prezidenti siyasi qüvvələrə, ziyalılara, vətəndaşlara müraciət edərək, təkidlə xahiş etdi ki, münaqişənin nizamlanması haqqında fikirlərini və təkliflərini Milli Məclisə versinlər. Məqsəd ondan ibarət idi ki, hamımız, Azərbaycan xalqı birlikdə vəziyyətdən çıxış yolunu axtarıb tapaq. Məsələnin həlli variantı tapılıb qəbul ediləndən sonra isə o, Milli Məclislə, xalqla yenidən müzakirəyə çıxarılacaq.

Milli Məclisdəki müzakirələr Azərbaycan ictimaiyyətində, yaxın və uzaq ölkələrdə geniş rezonans doğurdu, müxtəlif müləhizələrə, şərhlərə təkan verdi; kütləvi informasiya vasitələrində, radio və televiziya da problemin nizamlanması ətrafında müzakirələr bu gün də səngiməmişdir. Dövlət televiziyasında və özəl telekanallarda problem, demək olar ki, gündəlik müzakirə mövzudur. Ən müxtəlif səviyyəli insanlar, ziyalılar, alimlər, adi zəhmət adamları, siyasi partiya və ictimai təşkilatların təmsilçiləri rəylərini və fikirlərini bildirir, müxtəlif məzmunlu təkliflər irəli sürürlər.

Keçən müddətdə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə cəmi 131 təklif daxil olmuşdur. Bunlardan 8 təklifi deputatlar, 13 təklifi siyasi partiyalar, 4 təklifi qeyri-hökumət təşkilatları, 98 təklifi isə bilavasitə ictimaiyyətin nümayəndələri, vətəndaşlar təqdim etmişlər. Bundan başqa, Prezidentin İcra Aparatına müxtəlif partiyalardan, ictimai təşkilatlardan və əmək kollektivlərindən 22 və ayrı-ayrı vətəndaşlardan 51 təklif daxil olmuşdur. Beləliklə, Milli Məclisə və Prezidentin İcra Aparatına bütövlükdə 204 təklif verilmişdir. Mətbuat səhifələrində bir neçə layihə dərc olunmuş və ictimaiyyətin müzakirəsi üçün təklif olunmuşdur. Azərbaycan prezidentinə ünvanlanmış bir çox teleqram və məktublarda konkret təkliflər olmasa da, problemin həllinin bu və ya digər variantına fikir bildirilir, rəy ifadə edilir. Artıq Milli Məclisdə müzakirələr başlanmasından bu günə qədər verilmiş təkliflərin əsas məzmunu, istəqəmətləri, reallaşdırılması üçün göstərilən yollar haqqında ümumiləşdirilmiş şəkildə danışmaq, ilkin fikir söyləmək olar.

Bəri başdan qeyd etmək lazımdır ki, müzakirələr zamanı müxalif siyasi qüvvələr tərəfindən irəli sürülən nizamlama variantları, gözlənilən fəallıq bir o qədər də yüksək olmadı. Uzun illərdən bəri zaman-zaman Dağlıq Qarabağ probleminin parlamentə müzakirəyə çıxarılmasını tələb edən, dövlət və cəmiyyət həyatının bütün məsələlərinə dair bitkin konsepsiya və proqramların olduğunu bəyan edən partiya rəhbərləri əksər hallarda susmağa üstünlük verdilər. Qarabağ problemi ətrafında birləşməyə hazır olduqlarını, milli mənafehləri şəxsi və qrup maraqlarından yüksək tutduqlarını bəyan edənlərin bir çoxu heç özlərinə əziyyət verib Milli Məclisdəki müzakirələrə gəlmədilər. Mövqələrini isə belə izah etdilər ki, Milli Məclis özü qeyri-legitim olduğu üçün orada gedən müzakirələrə qatılmaq olmaz. Xüsusən belə mövqeni Azərbaycan Demokratik Partiyasının, Müsavat Partiyasının rəhbərləri tutdular. Öz intellektual, kadr potensialı ilə öyünən bu partiyalar, həmçinin ideallarında heç də onlardan geri qalmayan AMİP, Liberal Partiyası heç bir təklif vermədilər. Hətta 1992-ci ildən bəri Qarabağ probleminin həlli yollarını bildiyini daim bəyan edən, müdrik hakim ədəsi ilə hakimiyyəti fəaliyyətsizlikdə, bacarıqsızlıqda ittiham edən AMİP rəhbərləri açıq bildirdilər ki, onlar heç bir

təklif verməyəcəklər. Problemin bütün məsuliyyətini hakimiyyət öz üzərinə götürməli, onu təkbəşinə həll etməlidir. AMİP-in fəvqəladə qurultayının Qarabağ haqqında qətnaməsində isə ultimativ bəyanatların təkrarından başqa heç bir şey tapmaq mümkün deyil. Demokrat Partiyası, Liberal Partiyası müzakirələrdən əsasən öz başçılarının təbliği üçün istifadə etdilər.

Əksər müxalifət partiyalarının və onların yedəyində gedən partiyaətrafı təşkilatların xalqımızın bu tələyüklü məsələsinə bu cür qeyri-ciddi münasibətini gördükdə istər-istəməz belə bir geniş yayılmış fikrin təsdiq edilməsinin şahidi olduq: adətən özləri faydalı bir iş görə bilməyən adamlar ən kəskin və tələbkər tənqidçilər rolunda çıxış edir, istənilən konstruktiv, yaradıcı fəaliyyətə mane olmağa çalışırlar.

Müsavat Partiyası öz inhisarında olan mətbuat səhifələrində hakimiyyətin Qarabağla bağlı gördüyü işlərin tənqidinə və qarayaxma kampaniyasına güc verdi. Funksionerlərin və qəzet müxbirlərinin fantaziyası işə salınaraq, Azərbaycan prezidenti, onun Qarabağla bağlı planları haqqında kütlə-öbivatel psixologiyasına və şüuruna təsir etməyə yönəlmiş hədyanlar və iftirlər yağdırılmağa başlandı. Təklif adına isə hələ 1999-cu ilin oktyabrında hazırlanmış və strateji-konseptual sənəd nümunəsi kimi hay-küylə ictimaiyyətə təqdim olunmuş “Uğur paketi” “Yeni Müsavat” qəzetində təkrar dərc olundu. Səndəllə yaxından tanışlıq isə onu göstərir ki, bu, münaqişənin həllinə yönəlmiş təkliflər toplusu yox, ölkənin onilliklər ərzində müxtəlif istiqamətlər üzrə inkişafı yolları haqqında partiyanın məlum siyasi mövqeyinə uyğunlaşdırılmış mülahizələr məcmusudur. Burada Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması yolları, tərəflərin güzəştlər limiti haqqında konkret təkliflər yoxdur. İrəli sürülmüş prinsiplər isə ya bilavasitə müzakirə predmetinə heç bir aidiyyəti yoxdur, ya da ki, müasir hüquqsiyasi reallıqları, dünya siyasətinin aparıcı tendensiyalarını nəzərə almır. Qarabağ ermənilərinə təklif olunan “mədəni müxtariyyət”, yerli özünüidarə, iqtisadi sərbəstlik kimi prinsiplər münaqişə tərəflərinin keyfiyyətə yeni konfliktlərinin, yeni hərbi-siyasi problemlərin yaradılmasını nəzərdə tutur. “Paket”də əksini tapmış “azad və ədalətli seçkilər”, “siyasi partiyaların və ictimai təşkilat-

ların qeydiyyatının asanlaşdırılması” kimi tələblərin isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasına nə qədər aidiyyəti olduğunu tapmaq xeyli çətindir.

“Yeni Müsavat” qəzetinin 16-17-18 mart 2001-ci il tarixli saylarında baş leytenant Oğuzoğlu imzalı müəllif şerin “Azərbaycan?... Azərbaycan!” başlıqlı geniş yazısı dərc olunmuşdur. ABŞ-ın Cənubi Qafqazda təşəbbüsü tədrisən olə keçirdiyini qeyd edən müəllif bu regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təmin olunmasının həmin ölkənin siyasi və iqtisadi maraqlarına uyğun gəldiyini bildirir. Onun fikrincə, Ermənistan—Azərbaycan münaqişəsinin tezliklə həll olunmasına çalışan ABŞ daxili sabitliyi daha möhkəm olan ölkənin tərəfini saxlayaraq, münaqişənin ikinci tərəfinə tozyiq göstərəcək. Guya Azərbaycanda sabitlik bir nəfərdən — prezidentdən asılı olduğuna və demokratiya daha zəif inkişaf etdiyinə görə, tozyiqlər bizə qarşı yönəlib. Müəllifin fikrincə, münaqişənin ədalətli həlli üçün Azərbaycanın böyük potensialı var. Əsas məsələ bu potensialdan səmərəli istifadə etməkdir.

Böyük dövlətlərin müharibənin əleyhinə olduqlarını və ordu-muzun da hələ kifayət qədər güclü olmadığını iddia edən Oğuzoğlu indiki şəraitdə hərbi əməliyyatlara başlayaraq, qələbə çalacağımıza inanmadığını bildirir. O, vəziyyətdən çıxış yolunu ölkənin potensialının demokratiya yolu ilə səfərbər olunmasında görür. Bununla ölkədə siyasi hakimiyyətin mövqeyi möhkəmlənəcək, ölkə başçısı güclü ordu quruculuğuna başlaya biləcək, Qərbdə dövlətlərinin bizə qarşı mövqeyi müsbət istiqamətdə dəyişəcək. Bunun üçün ən doğru yol onun fikrincə, ölkədə növbədənəkar prezident seçkilərinin keçirilməsidir. Güclü ordumuz olacağı təqdirdə müharibəsiz Qərbi və erməniləri bizimlə hesablaşmağa məcbur edərək. Ən uzağı 2004-cü ildə Laçın istisna olmaqla Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonlar qaytarılar. Təxminən 2007-2008-ci ildə Qarabağ yarısı bütövlükdə sağala bilər. Bölgədə sülhü, sabitliyi, Dağlıq Qarabağ ermənilərinin insan hüquqlarını təmin edə bilsək, nə dünya ictimaiyyəti narahat olar, nə də ermənilərin şikayət etməyə əsasları qalar. “Reallıqda ermənilərin iddiaları mədəni müxtariyyət tələblərindən o yana getmir”. Gördüyümüz kimi, “demokratiya” və “azad seçkilər” haqqında destruktiv, barışmaz

müxalifət partiyalarının mətbəxində hazırlanmış əsas tələblər müəllifin “konsepsiyası”nın məğzini təşkil edir, ermənilərə isə o, ən çoxu “mədəniyyət muxtariyyət” ota edə bilər. Maraqlıdır ki. Oğuzoğlu Azərbaycanda demokratiyanın olmadığı, insan hüquqlarının pozulduğu və ermənilərin bu səbəblərdən Azərbaycanla bir dövlət tərkibində yaşaya bilməyəcəyi haqqında erməni təbliğatının tezislərini təkrar edir. Yeri gəlmişkən, “Aş xət” verilişində də ermənilər Azərbaycanda insan haqlarının kobud şəkildə pozulması haqqında İsa Qəmbərin mülahizələrinə istinad edirlər. Qoyulan tələblər “Müsavat partiyasının “Uğur” paketindən, demək olar, fərqlənir.

Azərbaycanın sabiq xarici işlər naziri Tofiq Zülfüqarovun və Azərbaycan prezidentinin sabiq köməkçisi Eldar Namazovun ictimaiyyətə təqdim etdikləri “Ermənistan—Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanması üçün çıxış platforması” adlı sənəd müxalifət düşürgəsində və müstəqil KİV-lərdə xeyli müzakirələrə səbəb oldu. “Platforma”nı əsasən bəyənən bir qism müxalifət partiyaları ilk günlərdə onu az qala ümummilli konsepsiya səviyyəsinə qaldırdılar, onun ətraflı işlənməsi zərurətini bildirərək geniş təbliğ etməyə başladılar. Sənəddə onları qane etməyən cəhət isə giriş hissəsində 1994—1997-ci illərdə ölkə rəhbərliyinin gördüyü müsbət işlərin əksini tapması idi. Burada Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Azərbaycan prezidentinin gördüyü işlər, tutduğu prinsipial mövqe öz əksini tapmışdır. Sənəddə müəlliflərin tətbiq etdiyi termin — “humanitar əməliyyat” ifadəsi isə Azərbaycan prezidentinin çıxışlarında dəfələrlə əksini tapmış fikrin — “Azərbaycan öz torpaqlarını sülh yolu ilə, bu baş tutmasa, hərbi yolla azad etməyə hazırdır” — fikrinin başqa şəkildə təsdiqindən fərqli bir şey deyildir.

Lakin müxalifət partiyalarının və qəzetlərinin bir qisminin bəyəndiyi bu layihədə də prinsipə yeni bir şey tapmaq mümkün deyildir. Yeni heç nə kəşf etmədiklərini “platforma” müəlliflərinin özlərinin də çoxsaylı KİV-ə müsahibələrində etiraf edirdilər. Digər tərəfdən, layihə müxalifət tərəfindən bəyənilsə, bu, o demək deyilmi ki, müxalifət, ifrat tənqidçi terminologiyasına baxmayaraq, prinsipə Heydər Əliyevin

münaqişənin nizamlanması istiqamətində fəaliyyətini bəyənir və onun düzgünlüyünü etiraf edir? Belə olan halda prezidentin gördüyü işləri yeni bir “platforma” adı altında ictimaiyyətə təqdim etməyin özünü, əlbəttə, təqdirəlayiq hal hesab etmək olar. Bu, belə bir həqiqətin bir daha təsdiqi deyilmi ki, Ermənistan—Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması məsələsində prezident Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin real alternativini yoxdur?

Münaqişənin həllinə dair Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyasının KİV-də dərc olunan təklifləri də yeniliyi və orijinallığı ilə fərqlənir. Bu layihədə Azərbaycanın Avroatlantika məkanına inteqrasiyası, ölkəmizin NATO-ya qəbul edilməsi, ABŞ və Türkiyə ilə münasibətlərin müttəfiqlik səviyyəsinə qaldırılması. Rusiyanın hərbi təsir imkanlarının məhdudlaşdırılması və s. kimi AXCP-nin ümumi xəttinə uyğun tələblər əksini tapmışdır. Lakin bu sənədi münaqişənin bilavasitə nizamlanmasına yönəlmiş təklif adlandırmaq çətindir. Burada daha çox uzun müddət üçün nəzərdə tutulmuş və bugünkü Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən müntəzəm sürətdə həyata keçirilən tədbirlər qarşıda duran vəzifələr kimi sadalanır. Erməni terrorizmi haqqında məlumatların beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması, gənclərin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinin gücləndirilməsi, müharibə iştirakçılarına, əlillərinə və şəhid ailələrinə dövlət qayğısının yüksəldilməsi, Azərbaycan diasporu ilə effektiv işin qurulması, ölkənin iqtisadi gücünün və qüdrətinin artırılması və bu kimi digər təkliflər bugünkü dövlət siyasətinin prioritet istiqamətləridir. Yəni AXCP ideoloqları “yeni bir Amerika” kəşf etməyiblər. Layihədə qeyri-real təkliflər də çoxdur. Bu sənəddə də. “Uğur” paketində olduğu kimi, məsələyə bilavasitə aidiyyəti olmayan və müəlliflərin siyasi baxışlarını ifadə edən tələblər — “xalqın iradəsini ifadə edən hakimiyyət formalaşması”, daxili siyasətdə ciddi dəyişikliklər edilməsi, cəmiyyətdə siyasi konsensusun yaradılması və s. əksini tapmışdır. Sənəd “AXCP-nin strateji siyasi konsepsiyası” adlandırılarsaydı, daha doğru olardı. Əslində, bu sənəd daha çox keçmişdə kommunist qurultaylarından sonra müəyyən zaman və məkan çərçivəsinə hesablanmış tədbirlər planını xatırladır.

Müzakirələr zamanı təqdim olunmuş təkliflərin araşdırılması belə bir nəticəyə gətirir ki. müxalifət partiyalarının və müstəqil politoloqların layihələri, bir qayda olaraq, siyasi situasiyanı, hüquqi-siyasi reallıqları, dünya siyasətinin aparıcı tendensiyaalarını, geostrateji maraqlar mübarizəsini nəzərə almır. Müxalifət funksionerlərinin və partiyaların adından təqdim olunmuş layihələri birləşdirən əsas cəhət — minimum realizm və məs”ulyyətlərinin olmamasıdır.

Milli Məclisə və Prezidentin İcra Aparatına digər siyasi partiyalar Ana Vətən Partiyası, Milli Konqres Partiyası, Kəndli Partiyası, Milli Vəhdət Partiyası, Azərbaycan Demokratik Maarifçilik Partiyası, Demokratik Azərbaycan Dünyası Partiyası, Milli Hərəkət Partiyası, Azərbaycan Xalq Demokratik Partiyası, Azərbaycan Sabit İnkişaf Partiyası və b. tərəfindən təkliflər təqdim edilmişdir. Çoxlu sayda ictimai təşkilatlar və əmək kollektivləri — Siyasi İnnovasiya və Texnologiyalar Mərkəzi, “Təsəlli” Xeyriyyə Cəmiyyəti, Qarabağın azərbaycanlı icması, “İslam — İttihad” Cəmiyyəti, Milli Müqavimət Hərəkatı adlanan qurumun idarə hey”əti, Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu, Şəhid Ailələri Müdafiə Cəmiyyəti, “Effekt” firması, Şəmkir rayon Baytarlıq İdarəsi adından daxil olmuş sənədlərdə müəlliflər problemin həllinə dair öz fikir və mülahizələrini bölüşürlər. Bakı şəhərinin Sabunçu rayonundan Cabbar Məmmədov “Soyuq müharibə aparma metodları” adlı bir neçə yüz səhifəlik tədqiqat işini göndərmişdir. Milli Məclisin deputatları tərəfindən təkliflər verilmişdir. Çoxlu sayda təklif isə bilavasitə vətəndaşlar — ictimaiyyətin nümayəndələri, ziyalılar, ağsaqqallar tərəfindən Milli Məclisə və Prezidentin İcra Aparatına təqdim olunmuşdur. Təkliflərin hər birini geniş təhlil etmədən onların əsas məzmununu, əsas istiqamətlərinə toxunmağı zəruri hesab edirik.

Ana Vətən Partiyası adından təqdim olunmuş təkliflər variantında təsdiq olunur ki, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ probleminin ədalətli həllinə yalnız bütün səviyyələrdə - iqtisadi, sosial, mədəni, ideoloji və s. sahələrdə ermənilər üzərində qələbə qazandıqdan sonra nail olacaqdır. “Böyük Ermənistan” ideologiyası ilə silahlanmış millətə “Böyük Azərbaycan” proqramı ilə cavab vermək

lazımdır. Ana Vətən Partiyası belə hesab edir ki, ədalətsiz sülh müqaviləsi gələcək qeyri - sabitliyin və növbəti münaqişələrin əsası olacaqdır. Hazırkı vəziyyətdə isə ədalətli sülh imzalanması mümkün deyildir. Təklif olunur ki, Azərbaycan davamlı olaraq, özünün ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağ əhalisinə ön yüksək status verməyə hazır olduğunu beynəlxalq ictimaiyyətə nümayiş etdirməlidir. Azərbaycan Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş ərazilərin boşaldılması, məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qaytarılması ilə paralel olaraq, çoxmilli qüvvələrin bufer zonasında yerləşdirilməsi, Dağlıq Qarabağ əhalisinə Azərbaycan ərazisində özünüidarəyə əsaslanan, siyasi müstəqillikdən başqa digər hüquqların verilməsini nəzərdə tutan status verilməsinin ATƏT-in Minsk konfransı çərçivəsində həlli məramını elan etməli, bütün bu təminatlar daxilində Ermənistanla nəqliyyat, rabitə və digər kommunikasiya xətlərinin bərpasına tərəfdar olduğunu bəyan etməlidir. AVP həmçinin təklif edir ki, erməni xalqının genetik kodlarını, tarixi inkişaf və yaşam tərzini, ictimai - siyasi mühitini, beynəlxalq arenada çevik hərəkət və səfərbər olunma qabiliyyətinin sirlərini dərinlən öyrənmək üçün Strateji Tədqiqatlar İnstitutu yaradılsın.

Milli Vəhdət Partiyasının sədri Yunus Oğuz tərəfindən təqdim edilmiş sənəddə təsdiq edilir ki, Azərbaycan daxili problemlərini həll etməklə Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın hiss edə biləcəyi hər cəhətdən üstün vəziyyət yaradılmalıdır.

Ermənistanın Azərbaycan iqtisadiyyatına integrasiya olunmasının prinsipə mümkünliyü ifadə olunmalıdır. Regional planda görülməli olan əsas vəzifə Ermənistanın bölgədə təcridinə nail olmaqdan ibarətdir. Gürcüstana ermənilərin ərazi iddiaları qaldırmasından yararlanmaq lazımdır. Ermənistanın terror ixrac edən dövlət olduğunu, Dağlıq Qarabağın terror düşərgələrinə çevrildiyini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq zəruridir.

Milli Konqres Partiyasının sədri İxtiyar Şirinov təklif edir ki, Azərbaycan NATO - nun təhlükəsizlik sistemində qoşulsun, Rusiya ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyindən uzaqlaşdırılsın, Türkiyə ATƏT - in Minsk qrupunun həmsədrləri sırasına daxil edilsin, Dağlıq Qarabağa dövlət statusu verilməsin.

Sabit İnkişaf Partiyasının sədri Ədalət Mədətoğluna görə, Dağlıq Qarabağ məsələsi iki il müddətinə dondurulmalı və bu müddətdə Ermənistanla sülh müqaviləsi bağlanmalıdır, məsələnin həll edilməsinə Almaniya dəvət olunmalıdır. Azərbaycan Xalq Demokratik Partiyasının baş katibi G.Gəncixanlı təklif edir ki, xaricdə yaşayan azərbaycanlılar Azərbaycana qaytarılsın, türk dünyası dövlətlərinin rəhbərləri tərəfindən Azərbaycanın mövqeyinin dəstəklənməsinə nail olunsun.

Demokratik Azərbaycan Dünyası Partiyasının sədri Məmməd Əlizadə hesab edir ki, münaqişənin həllində beynəlxalq təşkilatların rolu gücləndirilməli, BMT - nin Azərbaycan bütövlüyünü təsdiq edən qətnamələri, Lissabon sammitində təsbit olunmuş prinsiplər icra edilməlidir. Minsk qrupunun tərkibi dəyişdirilməli və dörd həmsədrdən ikisi xristian, ikisi müsəlman ölkələrindən olmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

Demokratik Azərbaycan Dünyası Partiyasının sədri Məmməd Əlizadə hesab edir ki, münaqişənin həllində beynəlxalq təşkilatların rolu gücləndirilməli, BMT-nin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təsdiq edən qətnamələri, Lissabon sammitində təsbiq olunmuş prinsiplər icra edilməlidir. Minsk qrupunun tərkibi dəyişdirilməli və dörd həmsədrdən ikisi xristian, ikisi müsəlman ölkələrindən olmaqla müəyyənləşdirilməlidir.

Milli Məclisin deputatı Şahlar Əsgərova görə, münaqişə global müstəvidən regional müstəviyə keçirilməli, Rusiyanın, Türkiyənin, İranın və Gürcüstanın potensialından münaqişənin həlli üçün istifadə edilməli, "Ayrıncı xətlərsiz Avropa" modeli Qafqaza gətirilməlidir.

Milli Məclisin deputatı Solahəddin Xəlilov təklif edir ki, münaqişənin mərhələlər üzrə həlli gedişatından və güzəştlərin qarşılıqlı olacağından asılı olaraq, Azərbaycanla Ermənistan arasında diplomatik, iqtisadi və s. əlaqələr qurula bilər. O, azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa şəhərinin Dağlıq Qarabağın tərkibindən çıxarılmasını zəruri hesab edir. Ləçin dəhlizi müqabilində Mehri dəhlizi ayrılmasını təklif edir. İlk öncə Dağlıq Qarabağ ətrafındakı rayonların əraziləri təmizlənməli və əhali öz doğma yerlərinə qayıtmalıdır.

Milli Məclisin deputatı Səttar Mehbalıyev beynəlxalq təşkilatlarda fəaliyyətimizi gücləndirməklə dünyanın aparıcı dövlətləri tə-

rəfindən Ermənistanın təcavüzkar kimi tanınmasına, Ermənistan hərbi birləşmələrini Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması haqqında BMT qətnamələrinin yerinə yetirilməsinə nail olmağı ən mühüm vəzifələr hesab edir. Münaqişə nizamlanana qədər Ermənistanla hər hansı iqtisadi, humanitar, mədəni əlaqələrin qurulmasının yolverilməz olduğunu bildirir.

Milli Məclisin deputatı Mirkazım Kazımov təklif edir ki, xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipi dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipindən üstün gücə malik ola bilməz. Onun fikrincə, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni əhalisinin say nisbəti 1988 - ci il vəziyyətinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Milli Məclisin deputatı İqbal Ağazadə Azərbaycanla Ermənistan arasında ikitərəfli danışıqların davam etdirilməsi tərəfdarıdır. O da Dağlıq Qarabağın ətrafındakı işğal olunmuş rayonların qeyd - şərtsiz azad olunmasını zəruri hesab edir. Dağlıq Qarabağın sərhədləri boyunca bufer zonası yaradılmalı və bu zonanın təhlükəsizliyi beynəlxalq qüvvələr tərəfindən təmin olunmalıdır. Münaqişənin həllində beynəlxalq təşkilatların rolu gücləndirilməlidir.

Tarix elmləri doktru Kamran Rəhimovun təqdim etdiyi variantı görə, Şuşanın müstəqil şəhər kimi Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalması şərti ilə Dağlıq Qarabağla Zəngəzur dəyişdirilə bilər. Ermənistanın maraqları nəzərə alınmaqla Zəngəzurdə Ermənistan - İran dəhlizi yaradılır. Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan olan qaçqın və məcburi köçkünlər Zəngəzura, Zəngəzurdə yaşayan erməni əhali isə Dağlıq Qarabağa köçürülə bilər. Təklif olunan plana görə, Şuşa və Əsgəran rayonları Azərbaycan Respublikasının tərkibində qalmaqla, Dağlıq Qarabağ Ermənistan Respublikasının Mehri və Qafan rayonları ilə dəyişdirilir, Mehri və Qafan rayonları Azərbaycan Respublikasının tərkibinə daxil edilir, Dağlıq Qarabağdan məcburi köçkün düşmüş azərbaycanlılar bu rayonlarda yerləşdirilir. Ərazi dəyişikliyini baş tutduqda, Azərbaycanın Naxçıvanla sərhəst nəqliyyat əlaqələrinin təmin edilməsi üçün 1929 - cu ilə qədər mövcud olmuş Zəngilan - Mehri - Ordubad dəhlizi bərpa edilməlidir. Münaqişənin dinc yolla həllinə yönəldilmiş söylər baş tutmazsa, onda hərbi variantı qəbul edilməlidir.

Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutunun direktoru Rövşən Mustafayev, Milli Məclisin deputatı Ramiz Əhmədov təklif edirlər ki, Ermənistanın tərəfindən insan hüquqlarının pozulması, Ermənistan işğalçı dövlət kimi tanınması, Ermənistanın özündə insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsinə müraciət edilsin. Ramiz Əhmədov həmçinin təklif edir ki, Dağlıq Qarabağda mədəniyyət abidələrinin taleyi barədə YUNESKO - ya, işğal nəticəsində vurulmuş zərərin ödənilməsi haqqında beynəlxalq məhkəməyə müraciət edilsin.

Geologiya - mineralogiya elmləri doktoru Sənan Əlizadənin fikrincə, Aralıq dənizinə qədər çəkiləcək neft borusunun Ermənistan ərazisindən (Mehri rayonundan) və Naxçıvandan keçməsi məqsəddüygündür. Bu, Ermənistana güclü iqtisadi təsir vasitəsi ola bilər. S.Əlizadə Ermənistan ilə iqtisadi əlaqələrin müəyyən çərçivədə inkişafını məqbul hesab edir. Ermənistana qaz verilməsinin və dəmir yolu xəttinin açılmasının tərəfdarı olmasa da, iki ölkə sahibkarlarının dialoqunu və heç olmasa ölkə xaricində müştərək müəssisə yaratmaqla və ya başqa şəkildə əməkdaşlıq etməklə müəyyən iqtisadi əlaqələrin qurulmasını faydalı hesab edir. Azərbaycanda hərbi sənaye kompleksinin inkişaf etdirilməsini vacib sayan S.Əlizadə bunun Ermənistan ilə danışıqlarda güclü arqument kimi istifadə edilməsinin mümkünlüyünə inanır. Lakin münaqişə nizamlanmadığı, prinsiplial siyasi məsələlər yoluna qoyulmadığı bir zamanda S.Əlizadənin iqtisadi düşüncələrinin reallaşma ehtimalı təbii ki, sıfıra yaxındır.

İqtisad elmləri namizədi Azər Əmiraslanov "Azərbaycan" qəzetinin 30 - 31 mart - 1 aprel 2001 - ci il tarixli saylarında dərc olunmuş "Azərbaycanın iqtisadi gücü Dağlıq Qarabağ probleminin həllində təsirli vasitə ola bilər" adlı yazıda özünəməxsus fikirlərlə çıxış edir. Onun fikrincə, Azərbaycanın erməni təcavüzünə qarşı mübarizəsi əsasən hərbi gücə deyil, iqtisadi gücə və təzyiqə əsaslanmalıdır. İqtisadi müharibədə Azərbaycanın mövqeyinin getdikcə güclənməsini nəzərə alaraq, onun daha sırt və sistemli bir şəkildə davam etdirilməsi zəruridir. İşğalçı ölkəyə qarşı iqtisadi təzyiqin forma və üsulları müəyyən olunmalı və onun effektivliyi artırılmalıdır. Müəllif sübut etməyə çalışır ki, müstəqilliyin elanı ilə Ermənistanda sosial -

iqtisadi problemlərin kəskinləşməsi dövrü başlanmışdır və bu proses indi daha da sürətlənmişdir. İşğalçı Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını zəbt etməsinin acı nəticələrini yaşamaqdadır. Azərbaycan və Ermənistan iqtisadiyyatının müqayisəli təhlilini verən müəllif təsdiq edir ki, bütün əsas iqtisadi və demokratik göstəricilər üzrə ölkəmiz ölçüyə gəlməz dərəcədə böyük üstünlüklərə malikdir. Bu gün Azərbaycan dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin iqtisadi maraqlarını birləşdirə bilmiş regional strateji - iqtisadi mərkəzə çevrilib. Təsəvvüf deyildir ki, beynəlxalq iqtisadi təşkilatların analitik hesabatlarında Ermənistan iqtisadi cəhətdən perspektivi olmayan ölkələrlə - Tacikistan, Qırğızistan, Gürcüstanla birlikdə qruplaşdırılaraq təhlil edilir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, "vaxtilə Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizəyə qalxmış" ermənilər indi yaşamaq uğrunda, öz fiziki mövcudluğunu qoruyub saxlamaq uğrunda, mübarizə aparırlar. A. Əmiraslanov belə hesab edir ki, sosial vəziyyəti gərginləşməkdə olan Ermənistan əhalisi vaxt gələcək özü Ermənistan rəhbərliyini işğalçı və separatçı mövqedən çəkinməyə məcbur edəcək. Əks halda Azərbaycan tərəfdən Ermənistana qarşı iqtisadi gücün tətbiqinin davam etdirilməsi işğalçı dövləti sosial partlayış həddinə gətirib çıxaracaq.

"Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat - Poliqrafiya Birliyinin baş direktoru İsmayıl Vəliyev problemin sülh yolu ilə mərhələli həllinə üstünlük verir. Sülh danışıqları zamanı tərəflər ərazi dəyişdirilməsi və qarşılıqlı dəhliz məsələsini qaldırmırlar, hər iki ölkə vətəndaşlarının ölkələrarası gəliş - gedişləri və yük daşımaları beynəlxalq hüquq normalarına uyğun həyata keçirilir. Nizamlanmanın gedişində Dağlıq Qarabağın keçmiş ərazisi əsas götürməklə neytral zona yaradılır, oradan bütün hərbi qüvvələr çıxarılır və təhlükəsizliyə BMT qüvvələri nəzarət edirlər.

Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəbinin kafedra müdiri M.Çobanovun fikrincə, ATƏT öz qərarlarının icrasını təmin edə bilmərsə, ATƏT-in vasitəçilik missiyasından imtina olunmalıdır. Ermənistan BMT qətnamələri və ATƏT-in Lissabon sammitinin bəyannaməsi ilə razılaşmırsa, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinin həll edilməsinə heç bir beynəlxalq təşkilatın müdaxiləsinə yol verməməlidir. Tarix elmləri namizədi Oləkbər Oləkbərov və hüquq

elmləri namizədi E. Balakışiyeva hesab edir ki, Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın azərbaycanlı icmasından partizan hərəkəti yaradaraq, ona milli azadlıq statusu verməli, iqtisadi və maddi yardım göstərməlidir. Eyni zamanda Qarabağın azərbaycanlı icmasının milli - azadlıq hərəkətini işğal olunmuş rayonların azad edilməsi üçün hərbi əməliyyatlarla möhkəmləndirməlidir.

Arxitektura elmləri namizədi Elçin Əliyev təklif edir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə Ermənistanla Azərbaycan arasında münaqişə kimi baxmaqdan imtina edilsin, Ermənistanla Azərbaycan arasında qarşılıqlı olaraq, ərəzi bütövlüyü və daxili işlərə qarışmamaq prinsipi tanınsın, Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinə baxılması 10 il müddətinə təxirə salınsın, gələcək danışıqlar Dağlıq Qarabağın başçısı və Azərbaycan prezidentinin səlahiyyətli nümayəndəsi arasında aparılsın, Azərbaycanın inzibati - ərəzi bölgüsü dəyişdirilsin və təyin olunan və ya seçilən qubernatorlar təsisatı tətbiq edilsin”

Təklif müəlliflərinin mütləq əksəriyyətinin fikrincə, Dağlıq Qarabağın ətrafındakı rayonların ərəzisi qeyd - şərtsiz boşaldılmalı və oradan köçmüş əhali öz yerlərinə qaytarılmalıdır. Lakin müəlliflər bunun necə, hansı şərtlər daxilində reallaşmasının mümkün olduğunu, icra mexanizmini, bir qayda olaraq, göstərmirlər.

Bakı sakini Fəmil Gözəlov təklif edir ki, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağa iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsi məsələsinə baxılsın. Lakin nədənsə nəzərdən qaçırılır ki, Ermənistanla və Dağlıq Qarabağa bizim əslində heç bir iqtisadi əlaqələrimiz yoxdur. Milli Məclisin deputatı Asəf Hacıyev, “Təsəlli” Xeyriyyə Cəmiyyətinin sədri Məhizər Xəlilova, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının nümayəndəsi Qəhrəman Qəhrəmanov Dağlıq Qarabağda olan silahların beynəlxalq müşahidəçilərin iştirakı ilə məhv edilməsini, boşalmış ərəzələrin minalardan təmizlənməsini birinci dərəcəli məsələlər kimi irəli sürürlər. Qəhrəman Qəhrəmanov, Siyasi İnnovasiya və Texnologiyalar Mərkəzinin direktoru Mübariz Əhmədov bu fikirdədirlər ki, Qarabağ regionu silahsızlaşdırılmış zona elan edilməlidir. Milli Məclisin üzvləri İqbal Ağazadə, Ramiz Əhmədov, Tovuz rayonunun Qovlar qəsəbəsinin 622 sakini münaqişənin həll edilməsində beynəlxalq təşkilatların rolunun gücləndi-

rilməsini, BMT - nin Azərbaycanın ərəzi bütövlüyünü təsdiq edən qətnamələrinin , Lissabon sammitində təsbit olunmuş prinsiplərin icrasının təmin olunması məsələsini qaldırırlar.

Bir çox təkliflərin müəllifləri Dağlıq Qarabağın statusu məsələsində daha qəti mövqedədirlər. Dövlət İqtisad Universitetinin baş müəllimi Nadir Hüseynovun fikrincə, sovet hakimiyyəti illərində Ermənistanla verilmiş torpaqlar geri alınmalı, Ermənistanla müxtəlif vaxtlarda sürgün edilən, güclə qovulan adamlar qaytarılaraq, onlara muxtariyyət verilməlidir. Bakı şəhərindən Barət Nuriyev, Mayıl Əliyev, Tovuz sakini Tahir Əsədov, Azərbaycan Kəndli Partiyasının sədri Fəyruz Mustafayev təklif edir ki, Dağlıq Qarabağın ermənilərinə heç bir status verilməsin, Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edənlərə bütün hüquqlar və təhlükəsizlik təmin olunsun, əks halda onlar Qarabağdan köçüb getsinlər. Rəssamlar İttifaqı İdarə Heyətinin üzvü Elçin Aslanovun fikrincə, dövlətin siyasəti Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənəşdirilməsi deyil, ermənilərin Azərbaycandan çıxarılması olmalıdır. Dağlıq Qarabağda qeydiyyatda olan ermənilər Azərbaycan vətəndaşlığına dövlət edilsinlər, vətəndaşlığı qəbul etməyənlərə kompensasiya verilsin. Arxitektura elmləri namizədi Elçin Əliyev təklif edir ki, Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın tərkibində münaqişəyə qədərki status verilsin. Bakı sakini Nəzakət Məmmədova təklif edir ki, Dağlıq Qarabağa dövlət statusu deyil, yalnız yerli özünüidarə hüququ və məhdud muxtariyyət verilsin. Bərdə şəhərindən Kamil Hacıyev, Bakıdan Fəyulla Teymurov bu fikirdədirlər ki, Dağlıq Qarabağda təhlükəsizlik və ictimai asayiş Azərbaycan ordusu və polisi tərəfindən təmin edilməlidir.

Bir çox təkliflərin müəllifləri - Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı icmasının nümayəndəsi Qəhrəmanov, “Effekt” firmasının kollektivi, arxitektura elmləri namizədi Elçin Əliyev təklif edirlər ki, bütün Qarabağ ərəzisi azad iqtisadi zona elan edilsin. Q. Qəhrəmanov həm də təklif edir ki, Aşağı və Yuxarı Qarabağın məsələləri kompleks şəkildə həll edilsin, Dağlıq Qarabağın təsərrüfatını bərpə mexanizmi hazırlansın, regional əhalisinə imtiyazlar verilsin, Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisinin qaytarılması üçün cədvəl tərtib edilsin. Gəncədən N. Babayev belə hesab edir ki, Dağlıq Qarabağın hakimiyyət strukturları Azərbaycan strukturlarına və qa-

nunlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bakı - Ceyhan neft kəmərinin və Transxəzər qaz kəmərinin Ermənistan ərazisindən keçməsi haqqında saziş imzalansın, sərhədlərdə azad ticarət zonaları yaradılsın, dostluq əlaqələri bərpa edilsin. Bakı şəhər sakinləri İsrəfil Hüseynov, Fəmil Gözəlov, Bərdədən Kamil Hacıyev Dağlıq Qarabağla birbaşa danışıqlara başlanmasını, Bakı Ali Hərbi Dənizçilik məktəbinin dosenti M.Çobanov heç bir beynəlxalq təşkilatın Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsinə müdaxiləsinə imkan verilməməsini vacib sayırlar.

Müəlliflərin bir qismi nəyin bahasına olursa - olsun, Dağlıq Qarabağın erməni işğalından azad edilməsinə, hətta müstəqilliyimizin faktiki olaraq, itirilməsi bahasına da olsa, Dağlıq Qarabağ üzərində Azərbaycanın suverenliyinin təmin edilməsinə tərəfdar çıxırlar. Bakı şəhər sakini Tofiq Əliyev təklif edir ki, Azərbaycan və Ermənistanın iştirakı ilə ümumi dövlət yaradılsın və ya Azərbaycan və Ermənistan Rusiyanın tərkibinə daxil olsun. Yevlax sakini Fərman Hüseynovun fikrincə, bütün partiyaların fəaliyyəti dayanandırılmalı və "hərbi vəziyyət" elan olunmalı, Rusiya ilə ümumi dövlət yaradılmalı, Rusiya ilə Azərbaycan arasında uzunmüddətli hərbi - siyasi müqavilə bağlanmalı, İran və Türkiyə ilə sərhədlərin qorunması Rusiya həvalə edilməli, Dağlıq Qarabağa Çeçenistana bərabər status verilməlidir. Bakı şəhərindən İncilab Vəlizadə təklif edir ki, Azərbaycan Rusiyanın, İranın, Almanıyanın və ya ABŞ-in qəyyumluğunu qəbul etsin, Rusiyanın hərbi bazaları Azərbaycanda yerləşdirilsin, Qarabağ bölgəsində xeyli hərbi texniki və canlı qüvvə saxlansın. Ordubad rayonundan Xəncər Rzayev bir variant kimi təklif edir ki, Dağlıq Qarabağ BMT tərəfindən idarə edilsin, münaqişə zəminində cinayət törədənlər məsuliyyətə cəlb edilsin.

Milli Müqavimət hərəkatı adlanan qurumun idarə heyəti, Şəmkir rayon Baytarlıq İdarəsinin kollektivi Ermənistanla köçmüş azərbaycanlıların Ermənistanla qaytarılmasını və onlara muxtariyyət statusunun verilməsini tələb edirlər. "Elçibəy Xalq Hərəkatı" qurumunun sədri Hafiz Hacıyev hesab edir ki, Azərbaycanın əzəli torpaqları olan Qərbi Azərbaycan ərazilərinin geri qaytarılması yolunda əməli fəaliyyətə keçməli, ilk növbədə Qərbi Azərbaycana Muxtar respublika statusu verilməsini gündəmə gətirməliyik. Sumqayıt sakini

Mayıl Dostuyev Ağdərə rayonunun Laçın rayonu ilə mübadilə edilməsini təklif edir. Texniki Universitetin dosenti Valeh Baxşəliyev daha "orijinal" bir fikir söyləyir. Onun fikrincə, Türkiyənin Qara dəniz sahilindən başlayaraq, Gürcüstanla sərhədi boyunca nazik zolaq şəklində olan ərazisi Ermənistanla verilsin, əvəzində Zəngəzur Azərbaycana birləşdirilsin və Qarabağdan bütün ermənilər köçürülsün; Naxçıvan Muxtar Respublikası xüsusi statusla Türkiyəyə birləşdirilsin. Şahbuz qəsəbəsindən Yaşar Qasımovun təklifinə görə, Şuşa - Yerevan yolu sərhəd olmaqla Arazdöyən məntəqəsinə qədər Zəngəzur torpaqlarının bir hissəsi, Qafan və Mehri rayonları Azərbaycana, şossenin şimal - qərbi isə Ermənistanla verilməlidir. Azərbaycan Memarlar İttifaqının vitseprezidenti R.Əliyev Dağlıq Qarabağ əhalisinin milli tərkibinə mütənəsb olaraq, Dağlıq Qarabağ ərazisində iki qurum - mərkəzi Şuşa olmaqla Azərbaycana tabe olan və mərkəzi Xankəndi olmaqla Ermənistanla tabe olan iki qurum yaratmağı mümkün sayır. Eyni zamanda BMT-nin egidəsi və müşahidəçilərin və məhdud sülhəratma kontingentinin nəzarəti altında iki beynəlxalq humanitar koridor yaratmağı təklif edir: Ermənistan ərazisində Mehri koridoru və Azərbaycan ərazisində yolu korrektə etməklə Laçın koridoru.

Bakı şəhər sakini Mayıl Əliyev ölkənin daxilində milli birlik yaradılmasını, vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsi üçün təbliğatın gücləndirilməsini, ümumi səfərbərlik elan edilməsini vacib hesab edir. Şəki şəhərindən Bayram Mahmudovun ümumi səfərbərlik elan edilməsini, hərbi əməliyyatlar aparılmasını, Rusiya ilə hərbi saziş bağlanılmasını zəruri hesab edir. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat İnstitutunun müəllimləri Soltanbəy Rəsulov və Təlmən Əliyev ali məktəblərdə hərbi kafedraların bərpa olunmasını zəruri hesab edirlər. Texniki Universitetin dosenti Valeh Baxşəliyev Dağlıq Qarabağ ətrafında işğal olunmuş rayonların hərbi yolu ilə qaytarılmasının tərəfdarıdır. Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti Gəray Yusifov çeçen və əfqan döyüşçülərindən ibarət müddətli ordu yaradılmasını, partizan hərəkatının təşkil edilməsini təsirli tədbirlər hesab edir. "İslam - İttihad" Cəmiyyəti işğal olunmuş rayonların əhalisi üçün partizan hərəkatına hazırlıq keçirilməsini, partizan müharibəsi taktikası hazırlanmasını, Bakıdan Mayıl Əliyev "Hər şey ordu üçün" çağırışı altında xüsusi proqram hazır-

lanması və bunun üçün büdcə vəsaitindən başqa, imkanlı adamlardan vəsait cəlb edilməsini vacib hesab edir. “İslam - İttihad” Cəmiyyəti Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair müzakirələrin dayandırılmasını, işğal olunmuş ərazilərin hərbi doktrinasının və milli ideoloji konsepsiyasının qəbul olunmasını əsas məsələlər kimi irəli sürür.

Bir çox təkliflərin müəllifləri artıq görülmüş işləri də tələb kimi layihələrə daxil edir və bu zaman Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə bağlı dövlət rəhbərliyinin fəaliyyəti haqqında tam məlumatsızlıq nümayiş etdirirlər. Bakı şəhərindən Cəlal Əzimov təklif edir ki, bütün müsəlman ölkələrinə Azərbaycanın işğal edilməsi bəyan edilsin, İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan ölkələrin başçılarına müraciət edilsin. Bu təklifə sadəcə ehtiyac yoxdur. Belə ki, İslam Konfransı Təşkilatı artıq Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etməsi faktını qəbul etmiş, Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanımışdır. Bəzən təkliflər isə mənə yükündən məhrumdur və onları irəli sürünənlər özləri belə, şübhəsiz, onun mahiyyətini başa düşmürlər.

Tovuz rayonundan Rəfət Hüseynov, Naxçıvandan Ağalar Cəlilov düşünürlər ki, Dağlıq Qarabağ probleminin həllinə dair beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrindən, diplomatlarından, siyasətçilərdən ibarət Məşvərət Məclisi yaradılmalıdır. Onun statusu nədən ibarət olacaq, hansı məsələləri həll edəcək? - məlum deyil.

Bakı sakini Şahin Sultanov işğal olunmuş əraziləri ermənilərdən satın almağı təklif edir. Nümunə olaraq, belə bir misal gətirir ki, Gerhard Şröder də Kaliningrad vilayəti əvəzinə Vladimir Putinə Rusiyanın Qərbi olan borclarını ödəməyi vəd etmişdi. Bir çox müəlliflər isə təkliflərinin məzmununu açıqlamaqdan imtina edərək, bu məqsədlə ya Azərbaycan prezidenti ilə görüşməyi, ya da Milli Məclisin iclasında bir neçə saatlıq çıxış üçün imkan yaradılmasını tələb edir, təkidlə iddia edirlər ki, məhz onlar bu bələdan Azərbaycanı qurtarmağın yollarını bilirlər.

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan Respublikasının ali icra və qanunvericilik orqanlarına ən müxtəlif əhali təbəqələrindən, ən müxtəlif məzmunlu təklif və layihələr daxil olmuşdur. Təkliflərin təhlili bir daha sübut edir ki, cəmiyyətdə Ermənistan - Azərbaycan.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsi ətrafında reallıqlara əsaslanan, prosesin bütün mürəkkəbliyini nəzərə alan formalaşmış fikir yoxdur. Eyni ruh bu gün Azərbaycan mətbuatı və elektron kütləvi informasiya vasitələrində tez - tez çıxış edən müxtəlif yönlü ekspert və analitiklərin fikirlərində də öz əksini tapır. Həmin fikir və mülahizələrdə nəzərə alınmayan əsas cəhət ondan ibarətdir ki, bütün dünya ermənilərinin on illərlə hazırladığı və hərtərəfli düşünülmüş plan əsasında, dünyada bu məsələyə yardım edən tərəfdarlarının köməyi ilə həyata keçirdikləri “Böyük Ermənistan” ideyasının təzahürü olan bu konflikt sadəcə qonşu münaqişəsi kimi qiymətləndirilməməlidir. Sözsüz ki, bunun həlli də düşünüldüyü qədər asan və yalnız münaqişə edən tərəflərdən asılı deyil. İkincisi, Dağlıq Qarabağ problemi Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddiası əsasında yaranmış münaqişə olmaqla yanaşı, eyni zamanda global xarakter alaraq beynəlxalq güc mərkəzlərinin, böyük dövlətlərin Qafqazda maraqlarının kəsişdiyi və toqquşduğu düyün nöqtəsi, regionun ayrı - ayrı dövlətlərinə təsir və təzyiq mexanizmidir. Müvafiq olaraq, problemin həlli tək münaqişəyə cəlb edilmiş tərəflərdən deyil, münaqişənin arxasında duran, onda maraqlı olan global güclərin mövqelərindən asılıdır. Təkliflərdə əksinə tapmış reallıq uzaq mülahizələr bir daha göstərir ki, müəlliflərin bir çoxu məsələyə bəsit, sadələşdirilmiş yanaşma nümayiş etdirirlər.

Bununla yanaşı, təklif və layihələrin nəzərdən keçirilməsi belə bir fikrə gətirir ki, bütün vətənpərvər və vicdanlı Azərbaycan vətəndaşları ölkənin taleyinə son dərəcədə məsuliyyətlə, narahatçılıqla yanaşır və onun dinc, firavan və qarantıyalı gələcəyini təmin etmək üçün düşünürlər. Azərbaycan cəmiyyətinin böyük daxili potensialının, mübarizə əzminin, ruh yüksəkliyinin bir daha şahidi oluruq.

Verilən təkliflər və layihələrin böyük əksəriyyəti, aparılan təhlillər və sorğular eyni zamanda Azərbaycan xalqının böyük hissəsinin münaqişənin hər iki tərəfin həyatı maraqlarının qorunması yolu ilə aradan qaldırılmasına tərəfdar olduğunu göstərir. Təklif müəlliflərinin, Azərbaycan vətəndaşlarının böyük əksəriyyəti problemin sülh yolu ilə nizamlanması fikrini dəstəkləyir, lakin eyni zamanda son nəticədə, bütün imkanlar istifadə olunduqdan sonra hərbi variantının seçilməsi tərəfdarları üstünlük təşkil edirlər. Təklif müəllifləri problemin həlli

üçün həm beynəlxalq hüquqi prosedurlardan maksimum səmərəli istifadə olunmasını, həm də daha çox ölkənin daxili potensialından yararlanmağı, xalqımızın intellektual, kadr resurslarının, iqtisadi gücünün tam hərəkətə gətirilməsini vacib hesab edirlər. Müzakirələr göstərir ki, Azərbaycan vətəndaşları öz Vətəni, dövləti üçün əllərindən gələni etməyə hazırdırlar, fəal surətdə müstəqil dövlətimizin və milli təhlükəsizliyimizin təəssübünü çəkirlər. Müzakirə onu da aşkara çıxardı ki, Azərbaycan ictimaiyyətinin əsas hissəsinin düşüncəsinə görə, nizamla etibarlı və davamlı olması üçün ədalət, qarşılıqlı güzəşt və kompromislər prinsiplərinə söykənməlidir. Sülh ədalətli olmalıdır, əks halda iki dövlət və xalq arasında total qarşıdurma, kəskin iqtisadi, diplomatik, informasiya, psixoloji mübarizə davam edəcək. Azərbaycan xalqı onun suverenliyinə və köklü mənafələrinə zərər vuran, hər hansı prinsipsiz sövdələşməni qəbul etməyəcək.

Milli Məclisdəki müzakirələrdə, təqdim olunan təkliflərdə və kütləvi informasiya vasitələrində gedən yazılarda və çıxışlarda belə vacib fikir də irəli sürülür ki, beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərinə və normalarına, BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, onların sərhədlərinin toxunulmazlığı dönmədən təmin olunmalıdır.

Azərbaycan xalqının geniş təbəqələri, qabaqcıl ictimaiyyət, ziyalılar, elm mədəniyyət xadimləri ABŞ rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə 2001 - ci il aprelin 3 - də başlanmış Ki Uest görüşlərinə böyük ümidlər bəsləyir, inanmaq istəyirlər ki, beynəlxalq hüququn bərabərliyinə qarant olan böyük dövlətlərin münaqişənin ədalətli həlli yollarının tapılmasına ciddi cəhdlər göstərəcək və nəticədə hər iki tərəfin həyatı maraqlarına cavab verən, ədalətli nizamla variantı ortaya çıxarılacaqdır.

Təkliflərin və çıxışların mütləq çoxluğunda münaqişənin nizamlanması yolunda Azərbaycan prezidenti cənab Heydər Əliyevin apardığı siyasi xətt, onun ardıcıl, məqsədyönlü fəaliyyəti qızğın bəyənilir, bu siyasətin gec-tez öz münasibət nəticələrini verəcəyinə dərin inam ifadə edilir.

*"Azərbaycan qəzeti".
5 aprel 2001-ci il*

"AZƏRBAYCAN 1993. ANARXİYADAN SABİTLİYƏ" KİTABININ TƏQDİMAT MƏRASİMİNDƏ ÇIXIŞ

"Gülüstan" sarayı, 8 may 2001-ci il

— Hörmətli xanımlar və cənablar!

Hörmətli mərasim iştirakçıları!

Azərbaycan bu il öz dövlət müstəqilliyinin 10 illik yubileyini geniş qeyd edəcəkdir. Müstəqillik illərində keçirdiyimiz, tarixi tələyimiz baxımından çox böyük əhəmiyyətə malik yola bir daha nəzər salınacaq, nailiyyətlərimiz, qələbələrimizlə yanaşı, çətinliklərimiz və problemlərimiz də təhlil edilib müvafiq qiymətini alacaqdır. Keçdiyimiz yol, əldə etdiyimiz təcrübə isə gələcəyə yönəlmiş planlarımızın hazırlanması və həyata keçirilməsində nəzərə alınacaq, strateji məqsədlərə nail olmaqda bizə yardımçı olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünü münasibətilə ölkəmizin Prezidentinin 2001-ci il martın 20-də imzaladığı formala təsdiq olunmuş yubiley tədbirlər planı bir çox mərasimlərin keçirilməsini nəzərdə tutur. "Azərbaycan 1993. Anarxiyadan sabitliyə" kitabının bugünkü təqdimatı da həmin tədbirlərdən biri sayıla bilər.

Kitabın alt başlığından göründüyü kimi, Azərbaycanın müasir tarixində 1991-1992-ci illər və 1993-cü ilin birinci yarısı anarxiya dövrü kimi səciyyələndirilmişdir. Həmin dövrdə hökm sürən hərçürmçilik, sərəştəsiz adamların məsul dövlət vəzifələrinə gətirilməsinə, ziddiyyətli daxili və xarici siyasət, bözən xəyanət həddinə çatan özbaşınalıq ölkəmizi olduqca mürəkkəb vəziyyətə salmışdı. Bu dövrdə Azərbaycan ağır itkilər vermişdi. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Dağlıq Qarabağın itirilməsi, Qarabağda mühüm strateji məntəqə, Azərbaycan tarixində təkrarsız yeri olan

zəngin mədəniyyət ocağımız Şuşanın erməni qəbkarları tərəfindən işğal edilməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı və gərginləşdirdi.

Bu gün, yəni mayın 8-i, Şuşanın işğalının 9-cu ildönümünə təsadüf edir. Fərsətdən istifadə edərək, Şuşanın müdafiəsi zamanı həlak olmuş soydaşlarımızın, ümumiyyətlə, ölkəmizin orazi bütövlüyü və müstəqilliyi uğrunda canlarından keçmiş şəhidlərimizin əziz xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad etməyinizi xahiş edirəm.

Allah şəhidlərimizə rəhmət eləsin!

Hörmətli xanımlar və cənablar!

Müstəqillik illərində məruz qaldığımız itkilər nə qədər üzücü, ağrılı olsa da, müstəqil inkişaf yolunda qazandığımız uğurlar və nailiyyətlər də az olmamışdır. Həmin uğurların təməli 1993-cü il iyunun 15-də xalqımızın böyük oğlu, dünya şöhrətli siyasətçi, müdrik dövlət xadimi Heydər Əlirza oğlu Əliyev xalqın dəstəyi nəticəsində Azərbaycanda ali rəhbərliyə qayıdışı ilə qoyulmuşdur. Əgər Azərbaycanın öz dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən 1993-cü il iyunun 15-nə qədərki təxminən bir il səkkiz aylıq dövrünü ölkəmizin müasir tarixində "ən faciəli mərhələ, misli görünməmiş hərcmərclik, özbaşnalıq, avantürist eksperimentlər dövrü" adlandırsaq, heç də yanlışlarıq. Artıq bu, xalqın əksər hissəsi tərəfindən qəbul olunmuş aksiomadır. Bu gün tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, vətəndaşların köklü mənafehlərinə, istəklərinə və arzularına zidd olan, məqsəd və məramı aydın olmayan, gənclər, müstəqil dövlət üçün böyük təhlükə törədən siyasətə 1993-cü il iyunun 15-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində birdəfəlik son qoyuldu.

Təqdimat mərasiminə toplaşdığımız "Azərbaycan 1993. Anarxiyadan sabitliyə" kitabı da bizə ölkəmizin tarixinin həmin həyəcanlı, tələpəli günlərinə aparıb çıxarır və Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunması, müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət quruluşu prosesinin təməlinin qoyulması yolunda atılmış ilk addımları bir daha gözələrimizin qarşısında canlandırır.

Kitabda 1993-cü ilin iyun-dekabr aylarında ölkədə ictimai-siyasi vəziyyət, respublika rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini icra edən və nəhayət, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti kimi Heydər Əliyevin həmin dövrdəki,

çoxcəhətli fəaliyyəti öz əksini tapmışdır. Kitabda Heydər Əliyevin 1993-cü ildəki ən mühüm çıxış və müsahibələrinin mətnləri, bir sıra görüşləri haqqında materiallar, imzaladığı rəsmi sənədlər dərc olunmuşdur.

1993-cü ilin iyun ayında hakimiyyətə qayıdan Heydər Əliyev son dərəcə çətin və ziddiyyətli bir dövrdə dövlətə rəhbərliyə öz üzünə götürməyə məcbur oldu: Gənclər silahlı çıxış, cənubda Əlikram Hüseynovun elan etdiyi "Talış-Muğan respublikası", ölkənin başqa bölgələrində separatçı hərəkatlar, Ermənistanın hərbi təcavüzü, ölkədəki silahlı hakimiyyət mübarizəsi, anarxiya ilə bərabər, ölkə iqtisadiyyatı talan edilib dağılmışdı, milli valyuta sürətlə inflasiyaya uğrayırdı, əhəlinin sosial vəziyyəti gətdikcə pisləşirdi. Azərbaycan beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş bir vəziyyətdə idi. Bir sözlə, ölkəmiz o zamankı rəhbərliyin səriştəsizliyi, ziddiyyətli, qeyri-ardıcıl siyasəti nəticəsində dərin siyasi, sosial-iqtisadi böhran içərisində, uçurum ağzında idi. Müstəqilliyin itirilməsi, dövlətin məhv olma təhlükəsi artıq real xarakter almışdı. Azərbaycan Respublikasının 1993-cü ilin iyun ayına olan vəziyyəti məhz belə faciəli idi.

Yaranmış belə bir son dərəcə təhlükəli şəraitdə xalq inanırdı ki, ölkənin uçuruma yuvarlanmasının qarşısını almağa, müstəqilliyi qoruyub saxlamağa, məcrasından çıxmış işləri öz təbii axarına salmağa, bu ağır məsuliyyətin altına girməyə bütün fəaliyyəti ilə xalqın dərin inamını qazanmış, ən mürəkkəb problemlərin həllində öz misilsiz bacarıq və qabiliyyətini dəfələrlə sübut etmiş Heydər Əliyev qadirdir.

Həmişəki kimi, tarix bu dəfə də xalqın seçiminin düzgün olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə qayıdışı-15 iyun 1993-cü il tarixə Milli Qurtuluş günü kimi daxil oldu. Bu, tarixi inkişafın qanunauyğunluğu, təbii-tarixi prosesin nəticəsi olub, müasir Azərbaycanın müstəqillik yolu ilə hərəkətində dönüş nöqtəsi idi.

Yumumilliyə problemlərin müvəffəqiyyətli həlli üçün hakimiyyətin və ölkənin əsas siyasi qüvvələrinin dialoqu son dərəcə vacibdir. Bu məqsədlə Heydər Əliyev 1993-cü ilin noyabrında ölkənin siyasi partiyaları və ictimai hərəkatlarının rəhbərləri ilə

görüş keçirdi, onları Azərbaycanın bütövlüyü, birliyi, ümummilliyi maraqları naminə əməkdaşlığa dəvət etdi. Heydər Əliyev sonralar bu məsələyə münasibətini belə açıqlamışdı: "Mən 1993-cü ildə hakimiyyətə gələndə heç kəsə fərq qoymadım. Hətta məndən öncə, keçmiş hakimiyyət dövründə işləyən adamların çoxunu da işdə saxladım. Azərbaycan prezidenti kimi mən bu gün də dövlət işində işləməyə və dövlətə, cəmiyyətə fayda verməyə qadir olan hər bir insanı dövlət, hökumət işinə cəlb etməyə hazıram".

Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında hakimiyyətə qayıdışı təkcə xalqın deyil, həm də zamanın tələbi idi. Heydər Əliyevin dövlət zəkası və uzaqgörənliyi, çox böyük söyləri sayəsində ölkəmizdə yaratdığı sabitlik Azərbaycan tarixinə siyasi təcrübənin klassik nümunəsi kimi daxil olacaqdır.

Həmin tarixi andan başlayaraq xalqda öz gücünə, müstəqilliyinin dönməzliyinə inam artdı. Heydər Əliyevin ətrafında toplanan xalqımızın qabaqcıl, mütərəqqi, sağlam qüvvələri, sadə insanlar ruh yüksəkliyi ilə ölkənin daxili və xarici problemlərini həll etməyə, dövlət və cəmiyyət işlərində nizam yaratmağa başladılar. Dağıdıcılıq, anarxiya, xaos quruculuq mərhələsi ilə əvəz edildi, elmi əsaslarla, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı. O zamandan Azərbaycanda silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək cəhdlərinə birdəfəlik son qoyuldu, ölkədə möhkəm, etibarlı sabitlik təmin edildi.

1993-cü ilin ictimai-siyasi hadisələri bir daha təsdiq etdi ki, xalqın istək və iradəsini heç nə ilə-yalan və şantajla, silah və zor gücünə qırmaq mümkün deyildir.

Hakimiyyətə qayıdıandan sonra Prezidentin var qüvvəsi ilə həllinə girişdiyi ən mühüm məsələlərdən biri də orazi bütövlüyümüzün möhkəm qorunmasına zəmanət verən güclü ordu yaradılması idi. Bu, məqsədlə o, 1993-cü il noyabrın 2-də xalqa müraciət edərək, Milli Ordu quruculuğu sahəsində həlli vacib olan məsələləri müəyyənləşdirdi. Bu gün inamla deyə bilərik ki, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qorumağa qadir olan belə bir ordumuz vardır.

Heydər Əliyev tezliklə sübut etdi ki, özünü "milli-demokratik" qüvvələr adlandıran pafoslu ifadə həvəskarlarından və meydan

"qəhrəmanlarından" fərqli olaraq, ölkənin milli mənafeələrini də, müstəqilliyini və demokratik inkişafını da məhz o təmin etməyə qadirdir. Bu zaman o, dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimiz naminə cəsarətli və bir çox hallarda ilk baxışdan populyar olmayan qərarlar qəbul edirdi. 1993-cü ilin sentyabrında məhz onun təşəbbüsü ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olmaq haqqında qərar qəbul edildi. O vaxt hakimiyyətin opponentləri bunu müstəqilliyin itirilməsi kimi, SSRİ-nin bərpası yolunda atılmış addım kimi qiymətləndirməyə cəhd edirdilər. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı göstərdi ki, ölkə başçısı yeganə düzgün, optimal qərar qəbul etmişdir.

O, bu qərarla keçmiş SSRİ respublikaları ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri qoruyub saxladı, cəmiyyətə və dövlət müstəqilliyinə xələl gətirə bilən heç bir müqaviləyə qoşulmadı.

Tarixdə şəxsiyyətin rolu haqqında çoxlu araşdırmalar aparılıb, çox fikirlər söylənilib, sözlər deyilibdir. Bir sıra tədqiqatçılar şəxsiyyətin tarixdə oynadığı rolu, ümumiyyətlə, inkar edir, bəziləri isə bu rolu süni şəkildə şişirdirlər. Bu və ya digər ölkənin rəhbərlərinin, siyasi liderlərinin, görkəmli şəxsiyyətlərinin tarixdə oynadığı rolun əhəmiyyəti və miqyası həmin ölkənin yaşadığı konkret şəraitlə, orada gedən proseslərlə sıx bağlı olur. Öz tələyüklü problemlərini həll edərək sabit, rəvan inkişaf yolu ilə irəliləyən ölkələrdə bir liderin başqa birisi ilə əvəz olunması ölkənin siyasi mənzərəsini bir o qədər dəyişmir, proseslərə ciddi təsir göstərmir. Kəskin ziddiyyətlər, faciəli proseslər, dərin katalizmlər içərisində çabalayan ölkənin tələyüklü anında ona hansı şəxsiyyətin rəhbərlik etməsi isə onun tarixi-siyasi tələyində həlledici rol oynayır.

Müstəqillik yoluna yenidən qədəm qoymuş, xarici və daxili siyasətinin əsas prinsipləri hələ müəyyən edilməmiş, ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir zamanda acınacaqlı vəziyyətə düşmüş Azərbaycan üçün bu, xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.

Heydər Əliyevlə uzun müddət işləmiş bir insan kimi deyə bilərik ki, ən mürəkkəb vəziyyətlərdə düzgün qərar çıxarmaq, ağır və çətin problemlər içərisindən ən vacib və təxirəsalınmaz olanları müəyyənləşdirib həll etmək, qarşıya ümdə vəzifələr qoyaraq onla-

rın yerinə yetirməsi üçün iradə və özmarqlıq göstərmək, öz kəsərli sözü, dəmir məntiqi ilə hamını bu yolda səfərbər etmək qabiliyyətinə bu qədər yüksək səviyyədə sahib olan şəxsiyyətə tarixdə nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Bu gün təqdim olunan kitab, Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yarım illik gərgin və çoxşaxəli fəaliyyəti haqqındakı materiallar, sözün əsl mənasında, öz əməli işləri ilə bu tarixi yaradan şəxsiyyətin obrazını gözümüzün qarşısında canlandırır.

Bu gün biz iftixar hissi ilə qeyd edirik ki, Azərbaycanın müstəqilliyi dönməz xarakter almış, ölkəmizdə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməli qoyulmuş, həyatımızın bütün sahələrində köklü dəyişikliklər və dərin islahatlar həyata keçirilmiş, Azərbaycan Dünya Birliyinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş, böyük beynəlxalq nüfuz qazanmışdır.

Ölkə başçısının xalqı məqsədyönlü şəkildə səfərbər etmək bacarığı o dövrdə Azərbaycanı məhv olmaq təhlükəsindən xilas etdi, böyük müdriklik və təmkinliklə ölkəmizi addım-addım, yüksələn xotla sabit, siyasi, ictimai və iqtisadi inkişaf yoluna çıxartdı.

Tarixin dərsləri dəfələrlə əməli şəkildə sübut etmişdir ki, istiqlaliyyəti qoruyub saxlamaq onu əldə etməkdən qat-qat çətindir. Elə 1918-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyətindən çıxarılan nəticələr də bu fikri bir daha təsdiq edir. Dövlət idarəçiliyi təcrübəsinin və ümummillə liderin olmaması, Azərbaycan dövlətçiliyinin daxili və xarici düşmənlərinə qarşı mübarizədə qətiyyətsizlik və məsuliyyətsizlik, digər amillərlə birlikdə, müsəlman Şərqiində ilk dünyəvi respublika olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutuna səbəb oldu.

1993-cü ilin iyununda da Azərbaycan Respublikası onu öz sərəfinin uğursuz aqibətinə gətirib çıxara biləcək bir acınacaqlı vəziyyətlə üzləşmişdi.

Bu gün Azərbaycanda bərqərar olmuş demokratiyanın imkanlarından öz siyasi maraqlarına uyğun şəkildə faydalanan bir çox "siyasətçilər", anarxiya və xaos ideologiyası və psixologiyasının daşıyıcısı olan qüvvələr, təəssüflər olsun ki, 1993-cü il hadisələrini kobudcasına təhrif edir, öz maraqları və bunları şəxsi ambisiyaları prizmasından şərh etməyə cəhd göstərirlər.

Kitabda toplanmış sənədlər ilk növbədə inkar edilməz şəkildə belə bir həqiqəti açıqlayır ki, Azərbaycanın o vaxtkı rəsmiləri həm xalqın tələbi ilə, həm də düşükləri çıxılmaz vəziyyətdə "nə etməli?" sualı qarşısında acizliklərini nümayiş etdirərək, Heydər Əliyevi təkidlə hakimiyyətə dəvət etdilər. Belə ki, Gəncə hadisələri, qardaş qanının axıdılması, cənubda və şimalda baş alıb gedən separatçılıq ölkədə genişmiqyaslı real vətəndaş müharibəsi təhlükəsinin dolaşdığını göstərirdi. O dövrdəki iqtidar da Heydər Əliyevə məhz elə bir vaxtda müraciət etdi ki, artıq bütün hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətə düşmüş, mövcud idarəetmə daxilində mübarizə, qarşılıqlı ittihamlar silahlı qarşıdurma həddinə çatmışdı.

"Azərbaycan 1993. Anarxiyadan sabitliyə" kitabı ölkəmizdə müstəqil dövlət quruculuğunun təməl daşlarının qoyulması prosesini əks etdirir, bugününümüzə və Azərbaycanın gələcəyinə uzanan şərəfli yolun çıxışı nöqtəsini, mənbəyini göstərir. Məhz 1993-cü ilin ikinci yarısında daxili və xarici siyasətdə həyata keçirilmiş əməli işlər, qətiyyətli tədbirlər sayəsində dövlət quruculuğunda şüarçılıq, avantürizm və məsuliyyətsizlik praktikasına birdəfəlik son qoyuldu. Müstəqilliyimiz və suverenliyimiz real məzmun kəsb etməyə başladı. Bu gün tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Azərbaycan dövləti güclüdür, möhkəmdir, müstəqillik və demokratik inkişaf yolumuz dönməz və əbədidir. Möhtərəm Prezidentimizin dərin zəkası, müdrik siyasəti, parlaq şəxsiyyəti ilə Azərbaycan tarixində açdığı bu yolun yolçuları olmaqdan hər birimiz böyük şərəf və qürur hissi keçiririk. Biz inanırıq ki, xalqımız öz Prezidentinin başçılığı ilə Azərbaycanın müstəqilliyinin, suverenliyinin möhkəmləndirilməsi və ərazi bütövlüyünün qorunması yolunda mövcud olan bütün problemləri həll edəcəkdir.

*"Respublika" qəzeti,
11 may 2001-ci il*

AZƏRBAYCANDA MÜSTƏQİL DÖVLƏT QURUCULUĞU TƏCRÜBƏSİ: UĞURLAR, PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR

Artıq tarixə çevrilmiş XX əsr dünyanın siyasi tarixinə elmi-texniki inqilab, iki dünya müharibəsi, qloballaşma və integrasiya prosesləri ilə yanaşı, həm də çoxlu sayda müstəqil dövlətlərin yaranması, bir sıra xalqların müstəqillik əldə etməsi ilə daxil olmuşdur. Xüsusən ikinci dünya müharibəsindən sonra Asiyanın və Afrikanın siyasi xəritəsində xeyli suveren dövlətlər meydana gəldi. Əsrin sonunda sosializm sisteminin və SSRİ-nin dağılması ilə Avropada və Asiyada yeni müstəqil dövlətlər yarandı.

İnkişaf etmiş sivil xalqlar bütün zamanlarda dövlətə zəruri, hətta müqəddəs təsisat kimi baxmışlar. Müstəqil dövlət isə hər bir xalqda qürur və şərəf hissi doğuran güclü amildir. *Hər bir xalq və millət üçün müstəqillik əvəzedilməz nemətdir. Xalqların öz taleyini müstəqil şəkildə müəyyən etməsi, suveren dövlət halında təşkilatlanması onun milli potensialının, maddi və mənəvi resurslarının tam gücü ilə üzə çıxarılmasına imkan yaradır, iqtisadi, siyasi, intellektual, mədəni qüvvələrin maneəsiz inkişafına tökan verir, xalqın və millətin nəyə qadir olduğunu nümayiş etdirir. Xalqın müstəqil dövlət halında yaşamaq qabiliyyəti, milli təsisatların inkişafı, dünya birliyində müstəqil dövlətin yeri bu halda bütün əyani-liyi ilə üzə çıxır. Müstəqillik vətənpərvərlik ideyalarının və duyğularının güclənməsinə imkan yaratmaqla yanaşı, həm də bunları ciddi sınağa çəkir, milli və ümumbəşəri dəyərlərin daha düzgün və dolğun uyğunlaşdırılmasını təmin edir.*

Müstəqil dövlət halında yaşamaq vətəndaşlara geniş hüquqlar və azadlıqlar verməklə bərabər, həm də onların üzərinə böyük

məsuliyyət qoyur. Müstəqil dövlətin vətəndaşları daim onun güclü və zəngin olmasına çalışmalı, onu bütün vasitələrlə, lazım gələrsə, əldə silahla qorumağa hazır olmalı, ölkə və xalq üçün, etibar edilmiş iş sahəsi üçün məsuliyyət hiss etməli, dövlət nizamını, qanunçuluğu möhkəmləndirməlidirlər. Beləliklə, müstəqil dövlətdə yaşamaq hər kəsdən — dövlət məmurundan, ziyalından, hərbiçidən, polisdən, gənclərdən, sıradı vətəndaşlardan daha yüksək vətənpərvərlik, məsuliyyət və intizam tələb edir.

Azərbaycan qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, özünəməxsus dövlətçilik ənənələri olan nadir bir ölkədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin yeni əsr, yeni minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətində xalqımızın dünya tarixində və dünya mədəniyyətində tutduğu yerə, özünəməxsus xüsusiyyətlərinə yüksək qiymət verilir: “İki minilliyin tarixi əyani surətdə göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyətində öz dəst-xətti ilə seçilən xalqlardandır. Xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı mədəniyyət və ədəbiyyat nümunələri həyat eşqi, azadlıq və müstəqillik duyğuları ilə aşlanmışdır. Sənət korifeylərinin yaradıcılığı ümumbəşəri ideyaların tərənnümünə, haqqın, ədalətin, humanist idealların bərqərar olmasına xidmət etmişdir. Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda təşəkkül tapmış intibah dünya mədəniyyəti tarixinin ön parlaq səhifələrindən biridir”.

Xalqımız həmişə müstəqil dövlət qurmaq, sərbəst olmaq arzuları ilə yaşamış və əksər dövrlərdə bu arzulərini həqiqətə çevirə bilmişdir. Azərbaycanın mühüm coğrafi-strateji mövqeyi və zəngin mədəni-mənəvi ənənələri buna əlverişli imkanlar yaratmışdır. Azərbaycan öz coğrafi-siyasi mövqeyinə görə həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqi çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir. Qədim dövrdə və orta əsrlərdə Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi siyasi, ticarət və mədəni mərkəzlərindən biri kimi çıxış edirdi. Bunun noticəsi olaraq, tarixin müxtəlif dövrlərində Azərbaycanda Şərqi siyasi və ideya-mədəni proseslərinə böyük təsir göstərən güclü dövlətlər mövcud olmuşdur. Lakin Azərbaycanda ictimai-siyasi təşkilatlanma və dövlətyaratma prosesi heç də həmişə rəvan, ardıcıl getməmişdir. Tarixin müəyyən dövrlərində müstəqil dövlətçilik ənənələri müvəqqəti itirilmiş, Azərbaycan daha güclü dövlətlərin və xalqların hökmranlığı altına düşmüşdür.

Müasir Azərbaycan dövlətinin ən yaxın sələfi olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli dövlətçilik tariximizdə şərəfli bir səhifə olmuşdur. XIX əsrin ikinci yarısı — XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli mədəniyyət, ədəbiyyat, təhsil yüksək sürətlə inkişaf etmiş, xalqın qabaqcıl təbəqələrinin, ziyalıların şüurunda müstəqillik ideyaları özünə möhkəm yer tutmuşdur. **Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olan türk-müsəlman xalqları içərisində azərbaycanlılar həmişə tərəqqiyə, inkişafa meylliliyi, qabaqcıl dünya təcrübəsinə açıq olmaları, onu əxz edib mənimsəmək istəkləri ilə fərqlənmişlər. Rusiya imperiyası və ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərqi müsəlman xalqları içərisində məhz Azərbaycanda ilk dəfə olaraq, güclü milli ziyalılar təbəqəsi yetişmiş, milli mətbuat, dramaturgiya, opera meydana gəlmişdir. Rusiya dövlət dumasına daxil olan müsəlman xalqlarının nümayəndələri içərisində azərbaycanlılar aparıcı rol oynamış, milli azadlıq və demokratiya uğrunda mübarizədə ön sıralarda olmuşlar.**

Buna görə də 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi təsadüfi hadisə deyildi. Tarixi şəraitlə yanaşı, XIX əsrdə — XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın iqtisadi inkişafının, xalqın qabaqcıl nümayəndələrinin müntəzəm surətdə apardıqları siyasi və ideya mübarizələrinin qanunauyğun nəticəsi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün dövlətçilik göstəricilərinə və prinsiplərinə görə Şərqdə ilk demokratik respublika idi. Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi tarixi bəyannamə yeni yaranmış respublikanın daxili və xarici siyasətinin əsas prinsiplərini bütün dünyaya elan edirdi — Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək, insanların hüquq bərabərliyinə hörmət, xarici dövlətlər və qonşu xalqlarla dinclik və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq, bir-birinin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaq prinsipləri.

Cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nəsilərin yaddaşında xalqımızın tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri kimi həmişə qalacaqdır. Onun demokratik dövlət quruculuğu, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, hərbi quruculuq sahələrində atdığı mühüm addımlar dövlətçilik ənənələrimizin bərpası işində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan xalqı müsəlman şərqində ilk parlament tipli

demokratik respublika yaratdı, təhsilin, ədəbiyyatın, milli teatrın inkişafı, milli kadrlar hazırlanması sahəsində müəyyən işlər görüldü. 1919-cu ilin noyabrında Bakı Dövlət Universitetinin açılması isə müasir tariximizin şərəfli səhifələrindəndir. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları müstəqilliyin qorunub saxlanmasına nail ola bilmədilər. Azərbaycanda milli hökumətin təcrübəsizliyi və səhləri, daxildə antiazərbaycan qüvvələrin fəaliyyəti, xarici müdaxilə nəticəsində hakimiyyət devrilmiş, Azərbaycan sovet dövlətinin tərkibində müttəfiq respublika statusunda qalmışdır.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində müəyyən milli vətənpərvər qüvvələr dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına təşəbbüs göstərmişlər. 1922-ci ilin dekabrına qədər olan dövrdə müstəqillik formal surətdə saxlansa da, sonradan Azərbaycan SSRİ-nin vahid hüquqi-siyasi və ideoloji məkanına daxil olmuşdur.

SSRİ daxilində Azərbaycanın nisbi müstəqilliyi formal surətdə qorunub saxlanmış və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının rəsmi sərhədləri, ərazisi, dövlət dili və bir sıra digər dövlətçilik atributları mövcud olmuşdur. Sadəcə olaraq, Azərbaycana rəhbərlik etmiş şəxslərin heç də hamısı vahid sovet dövləti çərçivəsində verilmiş məhdud sərbəstlik imkanlarından Azərbaycanın milli maraqları nəminə istifadə edə bilməmişdir.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinə gəlişi Azərbaycan dövlətçiliyi tarixi üçün böyük rol oynamışdır. Bununla xalqımızın həyatı problemlərinə, tələyüklü məsələlərinə yeni ideoloji-konseptual və fəlsəfi yanaşmaların əsası qoyuldu. Bu dövrdən ölkədə olduqca mühüm ictimai-siyasi iqtisadi və mədəni-mənəvi proseslər başlanmışdır. Yeni əsrin zirvəsindən həmin dövrə nəzər saldıqda, böyük şəxsiyyətin, siyasi liderin və dövlət xadiminin hətta totalitar rejim və sort ideoloji normalar şəraitində nələrə qadir olduğunun şahidi oluruq. Belə ki, 1970-80-ci illərdə, əslində, Azərbaycanın gələcəkdə müstəqil dövlət kimi yaşaya bilməsi üçün zəruri olan əsaslar — iqtisadi, mədəni-mənəvi potensial yaradılmış, milli kadr problemləri həll olunmuşdu.

Azərbaycanda milli şüurun və milli özünüdərk bütünlüklü formalarının yüksək vüsət almasına imkan verən sürətli inkişaf strategiya-

sının seçilməsi və uğurla həyata keçirilməsi Heydər Əliyevin rəhbərlik və idarəetmə fəlsəfəsinin aparıcı qayəsini təşkil edir. İstehsal, elm, mədəniyyət, Azərbaycan dilinin inkişafı sahəsində əldə edilmiş tərəqqi, milli ruhun inkişafına, milli özünüdərkən və milli uğurun yüksəlməsinə, gələcəkdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına xidmət edən uzaqgörən planın tərkib hissələri olmuşdur. Azadlıq uğrunda açıq mübarizəyə hazırlıq mərhələsi 70-80-ci illəri əhatə etmişdir. Həmin mərhələnin əsas məqsədi Azərbaycanda hərtərəfli iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni inkişaf zəminində xalqın mübarizlik ruhunu və özünü gücləndirmək onu gələcək çətinlik və məhrumiyyətlərə hazırlamaq olmuşdur. O zaman SSRİ-də gedən prosesləri müşahidə edən bir çox ekspertlər belə bir fikir söyləyirdilər ki, yalnız iki respublika — Rusiya və Azərbaycan müstəqil dövlət halında yaşamağa hazırdır.

Təəssüf ki, bu proses müntəzəm, fasiləsiz xarakter ala bilməmiş və respublikamız üçün olduqca məsuliyyətli, tələpəli bir məqamda Azərbaycan rəhbərliyində sözün tam mənasında güclü şəxsiyyətin, ümumilli liderin olmaması ölkəmiz və xalqımız üçün olduqca ağır nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Lakin, tarixin global inkişaf prosesləri öz qanunları ilə davam edirdi. Zor üzərində qurulmuş və daxili dinamizmdən məhrum olan bütün imperiyalar kimi, SSRİ də nə vaxtsa dağılmalı idi və bu proses 90-cı illərin əvvəllərində məntiqi bir sonluğa gətirib çıxartdı. 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Respublikasının müstəqillik aktı qəbul edildikdən sonra yaşadığımız tarixi mərhələ olduqca mürəkkəb, xalqımızın tarixi müqəddəratı üçün əhəmiyyətli hadisələrlə zəngin bir dövr olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi 80-ci illərin birinci yarısından başlayaraq keçmiş Sovetlər İttifaqında və bütün dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərin labüd sonluğu idi. Buna görə də Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsini heç bir vəchlə müəyyən ictimai-siyasi qüvvələrin, təşkilatların, ayrı-ayrı şəxslərin müstəsna xidmətləri hesab etmək olmaz. Bu, obyektiv tarixi proseslərin qanunauyğun nəticəsi, tələyin Azərbaycan xalqına və bütün keçmiş SSRİ respublikalarının xalqlarına əvəzsiz töhfəsi idi. Heydər Əliyevin dediyi kimi, “Azərbaycanın dövlət müstəqil-

liyi Azərbaycan xalqının milli sərvətidir və bu sərvətin ayrı-ayrı qurumların, şəxslərin inhisarına alınması heç cür yolverilməzdir”. (*Yeni XXI əsr, yeni III minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müraciəti*).

Yeni tarixi inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasının qarşısında dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qurulması, respublikanın ərəzi bütövlüyünün bərpası, Dağlıq Qarabağ probleminin milli maraqlara uyğun həlli, ölkə əhalisinin rifahının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kimi mühüm tarixi vəzifələr dururdu. Bütün bunlar düşünülmüş, ardıcıl, məqsədyönlü daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsini, bu məqsədlə ölkənin intellektual və sosial-iqtisadi potensialından, ictimai-siyasi qüvvələrindən səmərəli istifadə olunmasını tələb edirdi.

Lakin ölkənin siyasi həyatında cərəyan edən hadisələr — hakimiyyət uğrunda silahlı mübarizə, hakimiyyətlərin bir-birini əvəz etməsi və çoxhakimiyyətliliyin hökm sürməsi müstəqil dövlətçiliyə və onun sonrakı taleyinə çox ağır zərbələr vurdu. Azərbaycanın bu gün də həllinə nail ola bilmədiyi çox ağır problemlər məhz həmin çoxhakimiyyətlilik və ondan sonrakı hakimiyyət çəkişmələri dövründə yaranmışdır. 1992-ci il mart-may aylarındakı hərəmərclik, Şuşanın düşməinə təslim edilməsi, 1992-ci il mayın 15-də o zamankı müdafiə naziri Rəhim Qazıyevin silahlı qüvvələrin kvotası ilə bağlı Daşkənd şəhərində imzaladığı xəyanətkar saziş bütün Azərbaycan xalqının və onun silahlı qüvvələrinin bugünü və gələcəyinə ömürlük zərbə vurmuşdur. Respublikanın maddi ehtiyatları qəddarcasına talanır, malların xaricə satışı nəticəsində əldə olunan vəsait xarici banklarda kiminsə hesabında yatıb qalırdı. Azərbaycandan xaricə güclü axın başlandı. Azərbaycan dilinin adı subyektiv iradə əsasında dəyişdirildi və dil haqqında Konstitusiyaya müddəası kobudcasına pozuldu.

Beynəlxalq siyasətin obyektiv reallıqlarına, Azərbaycan vətəndaşlarının istək və arzularına zidd, real gerçəkliyi nəzərə almayan, məqsəd və məramı aydın olmayan, dövlət üçün xüsusi təhlükə kəşb edən siyasət yeridilirdi. Region dövlətləri və qonşularla əsas-sız gərginliyin yaradılması, Azərbaycanın daxilində etimadsızlıq

mühitinin formalaşdırılması və digər hallar getdikcə çox ciddi mənfi nəticələr verirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqilliyin ilk iki ilində dövlət quruculuğu istiqamətində heç bir əməli iş görülməmiş, əksinə, sovetlər dövründən miras qalmış hakimiyyət strukturları və idarəçilik potensialı getdikcə zəifləmiş, maddi-mənəvi sərvətlər dağıdılmışdır. Bunun səbəbi o dövrdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin həm milli-mənəvi, həm siyasi, həm də peşəkarlıq baxımından müstəqil idarəçiliyə hazır olmaması idi.

Xalq hərəkatı zəminində meydana gəlmiş Azərbaycan Xalq Cəbhəsi qısa müddətdə özünü Azərbaycan ziyalılarının əsas kütləsindən təcrid etdi, dərin elmi təhlil və siyasi proqnozlar əsasında ümumilli platforma hazırlamaq əvəzinə, populist çıxışlara və meydana əhvali-ruhiyyəsinə üstünlük verdi. *Özlərini "milli demokrat" adlandıran bu insanlar tarixi təcrübə, dövlətçilik işlərində varislik məsələlərində dialektikanın və sağlam məntiqin ziddinə olaraq, inkarçı mövqe tutdular, Sovet dövrünün müsbət nailiyyətlərini rədd etmək, nəsillərin onilliklər boyu gərgin əməyi ilə yaradılmış maddi-texniki, elmi-mədəni və kadr potensialını dağıtmaq yolunu seçdilər.* Yüksək dövlət vəzifələrinə təyinat zamanı bilik, bacarıq, səriştə, dövlətçilik təfəkkürü deyil, Xalq Cəbhəsinə mənsubluq göstəricisi əsas götürülürdü. Nəticədə ölkənin təhlükəsizliyi və inkişafı baxımından mühüm strateji postlara heç bir biliyi və səriştəsi olmayan, məsuliyyət və icraçılıq hisslərindən uzaq, bir çox hallarda isə kriminal biografiyaya və psixologiyaya malik şəxslər təyin edilmişdilər. Dövlət idarəçiliyində subordinasiya, qanunçuluq pozulmuşdu, komanda prinsipi fəaliyyət göstərmirdi. İş o yerə çatmışdı ki, AXC İcrayyə Komitəsi heç bir qanunla hesablaşmayaraq, guya ordunu gücləndirmək məqsədi ilə AXC üzvlərindən batalyonlar təşkil edilməsi haqqında qərar qəbul etmişdi. *AXC-Müsavat iqtidarının qısamüddətli uğursuz hakimiyyəti "Dövlət idarəçiliyi necə olmamalıdır?" — sualının əyani cavabı idi.* Tarix Azərbaycanda züھر etmiş yeni inqilabçıları tezliklə cəzalandırdı, onları hakimiyyəti və dövlət idarəçiliyini təcrübəli və sözün əsl mənasında daha milli və vətənpərvər qüvvələrə təhvil verib müxtəlif cəbhəyə çəkilməyə məcbur etdi.

Ümumiyyətlə, AXC-Müsavat hakimiyyətinin nümunəsi ölkə vətəndaşları içərisində müstəqillik ideyasının gözdən salınmasına, onlarda bugününüz və gələcəyimiz üçün pessimist ovqatın güclənməsinə gətirib çıxarırdı.

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu ardıcıl və məqsədyönlü proses olaraq, əslində, 1993-cü ilin oktyabrında başlanmışdır. Yalnız 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə qısa müddət ərzində ölkədə asayışı və qanuni hakimiyyəti bərpa etməyə, vətəndaş müharibəsi təhlükəsini aradan qaldırmağa, şəxsiyyətin təhlükəsizliyinə təminat yaratmağa, dövlət quruculuğu işlərinə başlamağa və demokratik cəmiyyətin inkişafına nail olunmuşdur.

Həmin ilin iyun-oktyabr ayları ancaq böhrandan çıxış, müstəqilliyin xilasını dövrü kimi səciyyələndirilə bilər. *Müstəqillik tariximizə on böhranlı, keşməkeşli, həm də on şərəfli dövr kimi daxil olan 1993-cü ilin iyun-oktyabr ayları, 15 iyun "qayıdış məqamı"ndan başlayaraq, Azərbaycanda dövlət və cəmiyyət böhranından xilas olmaq istiqamətində ciddi addımların atıldığı bir dövr oldu.* Bir-birinə qarşı dayanmış və vətəndaş müharibəsinə başlamağa hazır olan qüvvələrin mənfi enerjisinin, mübarizə potensialının silahlı döyüş meydanlarında deyil, ideya-siyasi arenada "boşaldılması" və tədricən, mahir diplomatik gedişlərlə, qansız-qadasız yeni məcraya yönəldilməsi Heydər Əliyev dühasının tarixə örnək ola biləcək səhifələrindən biridir.

Qeyd etməliyəm ki, gənc, müstəqil Azərbaycan dövlətinin on il ərzində keçdiyi inkişaf yolunun zaman baxımından mərhələləri ilə dövlət quruculuğunun istiqamətləri arasında sıx dialektik əlaqə vardır. Təbii ki, dövlət quruculuğu heç də sadəcə dövlət idarəçilik orqanlarının formalaşması ilə başa çatmır. Bu, olsa-olsa, ancaq ilk mərhələdir. Sözün geniş mənasında müstəqil dövlətin qərarlaşması onun öz maraqlarına və beynəlxalq siyasi reallıqlara uyğun müstəqil xarici və daxili siyasət xəttinin formalaşmasını, uzunmüddətli proqnoz əsasında müəyyən olmuş inkişaf strategiyasının yaradılmasını və həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

1993-cü ildən bəri Azərbaycanda əldə olunmuş müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi, dövlət struk-

turlarının və ümumiyyətlə, dövlətçiliyin böhrandan çıxarılması istiqamətində ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət göstərilməmişdir. Dövlətçilik üçün ciddi təhlükə törədən və dövlət orqanlarında müəyyən idarəçilik təcrübəsinə malik olan adamların bilik və qabiliyyətindən optimal surətdə istifadə olunduqdan sonra daxili stabillik dövrü başlandı ki, bu da quruculuq işləri üçün ilkin zəruri şərait yaratdı.

Ölkə Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın bu sahədə tutduğu strateji yolu belə səciyyələndirir: “Azərbaycan Respublikası öz dövlət quruculuğunda, sosial-iqtisadi problemlərin həllində tutduğu strateji yolla gedir. Bizim bu yolumuz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət qurmaqdan, demokratik prinsipləri gündən-günə inkişaf etdirməkdən, dünyanın olda etdiyi bütün demokratik nailiyyətləri Azərbaycanda yaymaqdan, onlardan bəhrələnməkdən ibarətdir”. (Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997. Səh. 30). Dövlət quruculuğunda demokratik prinsipləri, iqtisadiyyatda azad iqtisadi münasibətlərə üstünlük verilməsi, qanunvericilikdə insan hüquqlarının müdafiəsinin əsas prinsip kimi götürülməsi—bütün bunlar müstəqil Azərbaycan Respublikasının öz gələcək inkişafını hansı dəyərlər sistemi ilə bağladığını açıq-aşkar göstərirdi.

Azərbaycanda demokratikləşmə, hüquqi dövlət quruculuğu öz templəri və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir desək, səhv etmərik.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan global integrasiya proseslərində yaxından iştirak etməklə, qabaqcıl dünyaya, ümumbəşəri dəyərlərin hökm sürdüyü xalqlar ailəsinə daha tez qovuşmaq istəyini nümayiş etdirir. Bununla yanaşı, Azərbaycan öz milli xüsusiyyətlərini, özünəməxsusluğunu, xalqımızın əsrlərin sınağından çıxmış mütərəqqi adət-ənənələrini qorumaq və zənginləşdirmək əzmindədir. 2001-ci il mayın 22-də Avropa Parlamentinin nümayəndə heyətini qəbul edərkən, Azərbaycan Prezidentinin dediyi kimi, “*Azərbaycanın bugünkü reallığı Avropa və Şərqi milli dəyərlərinin sintezindən ibarətdir. Bizim kimi ölkələrin Avropa Birliyinə daxil olması Avropanın mədəniyyət, ənənələr cəhətdən zənginləşməsinə gətirib çıxaracaqdır*”.

Demokratiya yolu ilə cəsarətlə irəliləyən, insan hüquqlarının və qanunun aliliyinin həyat normasına çevrildiyi cəmiyyət qurmaq

istəyən Azərbaycan Respublikası, onun xalqı bu sahədə də təqdirəlayiq nailiyyətlər qazanmışdır. Qabaqcıl demokratik dövlətlərin yüzilliklər boyu addımbaaddım qəbul etdiyi prinsipləri, qanunları və normaları ölkəmiz bir neçə il ərzində tətbiq edə bilmişdir. Şərqi ilk dəfə ölüm hökmünün ləğvi, on minlərlə insanı əhatə edən amnistiyalar, siyasi plüralizm, söz və əqidə azadlığına geniş imkan yaradılması Azərbaycanın böyük nailiyyətləridir. Lakin öz qanunvericiliyini, dövlət və cəmiyyət həyatını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdıran Azərbaycan xalqı bu qanunları kor-korana, digər ölkələrin nümunəsini təqlid etməklə yaratmır, əksinə, onları Azərbaycan reallığına, milli xüsusiyyətlərinə, xalqımızın adət-ənənələrinə uyğunlaşdıraraq qəbul edir.

Dövlət quruculuğu ictimai şüurun inkişafı ilə paralel surətdə həyata keçirilir. Belə bir həqiqəti anlamaq gərəkdir ki, müstəqillik hər şeydən əvvəl, hər bir vətəndaşdan — istər dövlət məmuru olsun, istər ziyalı, istər hakim partiyanın üzvü olsun, istər müxalifətçi — dövlət və xalq qarşısında yüksək məsuliyyət, hər bir sahədə ciddi intizam, təşəbbüskarlıq, qanunçuluğa dönmədən əməl etmək tələb edir. İnsanların şüurunda dəyişiklik etmədən, ictimai şüurun ictimai varlığa adaptasiyası baş vermədən, ancaq ömrlə, fərmanla, yeni qanunlar qəbul edilməsi ilə həyata keçirilən islahatlar böyük uğur gətirə bilməzdi.

Təsədüfi deyildir ki, Azərbaycan Prezidenti hətta demokratikləşdirmə xətti ilə əlaqədar dönə-dönə qeyd edir ki, bu məsələdə tələsiklikə yol vermək sabitliyin pozulmasına gətirə bilər. Demokratiya cəmiyyətin hərtərəfli inkişafının qanunauyğun nəticəsi kimi ortaya çıxmalıdır.

Ölkədə həyata keçirilən ictimai-siyasi inkişaf xətti demokratikləşdirməni və fikir plüralizmini üstün prinsip kimi nəzərdə tutur. Bu barədə Heydər Əliyev özü belə demişdir: “Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik, sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlığının, söz, vicdan azadlığının, müasir plüralizmin təmin edilməsi, çoxpartiyalı sistemin bərqərar olması bizim qəbul etdiyimiz prinsiplərdir”. (Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997, səh. 8.).

Azərbaycanda demokratiyanın bərqərar olması həm də strateji məsələdir. Qafqazda ciddi coğrafi-siyasi mövqeyə malik olan

Azərbaycanın Qərb dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi Yaxın və Orta Şərqdə demokratiyanın inkişafı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir Azərbaycanda müstəqillik ideyalarının inkişafında bir neçə mərhələ yaşandığını söyləsək, zənnimcə, həqiqəti bir daha təsdiqləmiş olarıq.

Azərbaycanda xalq hərəkətinin genişləndiyi və müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktının qəbul edildiyi 1988—1992-ci illəri müstəqilliyimizin “romantik ecfəriya” dövrü adlandırma bilərik. O zaman əhalinin təbəqələri və siyasətlə məşğul olanların əksəriyyəti belə hesab edirdi ki, Konstitusiyaya Aktının qəbulu və özlərini “milli demokrat” adlandıran bir qrup insanın hakimiyyətə gəlməsi ilə artıq tam müstəqilliyə və suverenliyə nail olunmuş və milli dövlətçilik problemləri tamamilə aradan qalxmışdır. Xalq hərəkətinə rəhbərliyi ələ keçirmiş siyasətçilərin təbliğat tezisləri və bəyanatları bu cür səthi, yanlış təsəvvürlərin formalaşmasına kömək etmişdir. Lakin sərt reallıqlar və xalqa böla gətirən prinsipsiz siyasi mübarizələr tezliklə öz mənfi təsirini göstərdi. Xalq cərəyan edən hadisələri və siyasi prosesləri tədricən saf-çürük edərək, hadisələrə daha ayıq gözlə baxmağa başladı, bir çox “siyasilərin” əsl simasını gördü.

1992—1993-cü illər kütləvi şüurda “aydınlaşma, dərk etmə” mərhələsidir;

— 1993—1995-ci illər müstəqillik ideyaları və dövlətçilik uğrunda “gərgin, amansız mübarizələr, müstəqillik və dövlətçilik şüurunun qələbəsi” mərhələsidir;

— 1995-ci ildən bu günə qədər davam edən dövrü isə “tammiqyaslı hüquqi, demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu” mərhələsi adlandırmaq mümkündür.

Bu illər ərzində dövlət həyatında, siyasi, iqtisadi sahələrdə, milli şüurda müstəqilliyin böyük potensialı yaranmışdır. Bu gün biz inamla deyə bilərik ki, gənc Azərbaycan dövləti güclüdür, qüdrətlidir, sağlam, dinamik inkişaf edən orqanizmdir, hər hansı gözlənilməz sınaqlar qarşısında sarsılmazdır. Müstəqilliyimiz dönməz və əbədidir.

1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyası müstəqil dövlətin hüquqi əsaslarını

müəyyən etdi və hüquqi dövlətə, vətəndaş cəmiyyətinə doğru cəsarətli və qətiyyətli addım oldu. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edildi. Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuş maddələr onun ümumi həcmnin üçdə birindən çoxunu təşkil edir. Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə və konvensiyalarda əksini tapmış bütün hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran dəyişikliklər edilməsi, hər hansı bir maddənin bu ruhda təfsir edilməsi yolverilməz elan edilmişdir. Hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları olduğu bəyan edilmişdir. Burada insan hüquqları insanın mövcudluğu faktı ilə, onun təbiəti ilə şərtlənən meyar kimi qəbul edilmişdir. *Konstitusiyayı tamamilə haqlı olaraq “insan hüquqları manifesti” adlandırmaq mümkündür.*

Müasir şəraitdə hər bir dövlətin demokratik imici onun insan hüquqlarına münasibəti ilə müəyyən edilir. Dövlətin inkişafı, demokratiya və insan azadlıqları bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və biri digərini şərtləndirir. Demokratiya daim inkişafdadır və bu, dinamik prosesdir. Demokratik cəmiyyətdə insan hüquqlarının pozulması nəinki cəmiyyətə qarşı yönəlmiş haldır, o, həm də sosial və siyasi problem olmaqla, dövlətlə cəmiyyət arasında tarazlığın pozulmasına, cəmiyyətin özündə zorakılığa və münaqişələrə səbəb olur. Lakin hər bir şəxsin azadlığının həddləri digər şəxsin azadlığı başlanan anda sona çatır. Şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları arasında bir harmoniya mövcud olmalıdır. Hər hansı bir şəxsin hüquqlarının həyata keçirilməsi digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının pozulmasına gətirib çıxarmamalıdır.

Beynəlxalq aktlarda və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında bəyan edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi məqsədi ilə ölkəmizdə bir sıra qanunlar qəbul edilmişdir.

Hər bir cəmiyyətdə əsas insan hüquq və azadlıqlarının təminatı, vətəndaş cəmiyyətinin vəziyyəti demokratik təsisatların — siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların, kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst yaradılması və fəaliyyəti imkanları ilə sıx əlaqədardır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası müstəqillik dövründə böyük inkişaf yolu keçmişdir. *Hazırda respublikamızda dövlət qeydiyyatı*

tına alınmış 38 siyasi partiya, 1400-dən çox ictimai birlik fəaliyyət göstərir. Onların böyük əksəriyyətini müxalifət partiyaları və onlarla əlaqədar olan qurumlar təşkil edir. Ölkəmizin xalqlarının bütün dillərində 372 qəzet, 106 jurnal nəşr olunur, 10 teleradio şirkəti, 25 informasiya agentliyi fəaliyyət göstərir. Milli və dini qurumların və mədəniyyət mərkəzlərinin yaradılması və işlənməsi üçün normal şərait mövcuddur.

Demokratik təsisatların fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik normaları Avropa və qabaqcıl dünya standartlarına uyğunlaşdırılır. Xüsusən son illərdə qəbul edilmiş "Hüquqi şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında", "Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər) haqqında", "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" qanunlar mühüm irəliləyiş hesab olunmalıdır. Avropa Şurasının tövsiyələri nəzərə alınmaqla, həmin qanunların təkmilləşdirilməsi sahəsində iş davam etdirilir. Xüsusən "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" Qanuna dəyişikliklər olunması, teleradio fəaliyyətini tənzimləyən müvafiq qanunun qəbul edilməsi üzərində iş gedir.

Azərbaycan dövləti kütləvi informasiya vasitələrini demokratiya və aşkarlığın mühüm vasitəsi hesab edərək, onların müstəqil qurulması, azad fəaliyyəti və inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür. Bu məqsədlə Azərbaycan Prezidentinin fərmanı ilə informasiya vasitələri üzərində hələ SSRİ dövründə yaranmış, AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə daha da möhkəmlənmiş senzuranı həyata keçirən Nazirlər Kabineti yanında mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirlərini mühafizə edən baş idarə ləğv olunmuşdur.

Azərbaycan Prezidenti tərəfindən insan hüquqlarının təminatının genişləndirilməsi sahəsində atılmış mühüm addımlardan biri də ölüm cəzasının ləğv olunmasıdır. Ölüm cəzasının ləğvi tarixi hadisə olmaqla bərabər, cinayət-hüquq siyasətinin humanistləşdirilməsi sahəsində görülən mühüm işlərdən biridir. Şərq aləmində ilk dəfə Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğvi ölkəmizin dünyəvi, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəlilədiyini bir daha sübut etdi. Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğvinə gedən yolu digər ölkələr üçün nümunə kimi göstərmişdir.

1995-ci ildən ölkəmizdə əfv etmə institutu bərpa edilmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bağışlama Məşəlləri Komissiyası yaradılmışdır. 1995-2000-ci illərdə Azərbaycan Prezidenti 2353 şəxsi əfv etmişdir. Həmin müddətdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qanunvericilik təşəbbüsü ilə beş amnistiya aktı qəbul olunmuşdur. Amnistiya aktı 63477 şəxs barəsində tətbiq edilmiş, o cümlədən 18895 məhkum cəzaçəkmə yerlərindən azad olunmuş, 44582 nəfər digər cəzalardan azad edilmişdir. Azərbaycanın Avropa Şurası üzvlüyünə qəbulu münasibətilə 2001-ci ilin fevral ayında qəbul olunmuş amnistiya aktı 8516 şəxsə şamil edilmiş və onun tətbiqi başa çatdırılmışdır.

İnsan hüquqlarından danışarkən o da nəzərə alınmalıdır ki, bu hüquqlar mütləq xarakter daşıyır və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyyətlər müəyyən edilir. İstənilən hüququn gücü qanunlara hörmət edilməsindədir. "Mülki və siyasi hüquqlar haqqında" beynəlxalq pakta əsasən, fikir və söz azadlığı və ya sərbəst toplaşmaq azadlığı, yaxud birləşmək hüququ hər bir dövlətin qanunları ilə aşağıdakı məqsədlər üçün məhdudlaşdırıla bilər: ictimai və dövlət təhlükəsizliyini qorumaq; ictimai asayişin pozulmasının qarşısını almaq; əhəlinin sağlamlığını və mədəniyyətini qorumaq; digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını, şərəf və ləyaqətini qorumaq.

Ölkəmizdə aparılan hüquqi islahatlar ciddi kompensasiyaya söykənir və onun əsasında inkişaf etmiş dövlətlərin hüquqi dövlət quruculuğu təcrübəsi, ümumbəşəri demokratik prinsiplər, eyni zamanda Azərbaycan xalqının dövlətçilik tarixi və ənənələri dayanır. Hüquqi islahatların konsepsiyası azad cəmiyyətin formalaşmasına, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat yaratmışdır. Respublikamızda hüquqi islahatların sistemli və ardıcıl surətdə aparılması məqsədi ilə 1996-cı ildə Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə Hüquqi İslahat Komissiyası yaradılmışdır. Son illərdə 10-dan artıq yeni məcəllə və 1000-ə yaxın qanun qəbul edilmişdir. Bu qanunlar inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin hüquq sistemlərinə tam uyğundur.

Azərbaycanın beynəlxalq sazişlərə və konvensiyalara qoşulması ölkəmizdə hüquqi islahatlarla bağlı həyata keçirilən tədbirlərin

tərkib hissəsidir. Son illər ərzində ölkəmiz artıq 181 belə konvensiyaya qoşulmuşdur.

“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunlar ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları sisteminə atılan ilk, lakin çox vacib addım olmaqla dövlət idarəetmə sisteminin biri hesab edilən müstəqil məhkəmə sisteminin fəaliyyətinə imkan yaratmışdır. Məlum olduğu kimi, hər bir cəmiyyətdə məhkəmə-hüquq sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün mühüm şərt üçüncü hakimiyyətin təcəssümü sayılan müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin formalaşması və hakimlər korpusunun seçilməsidir. Konstitusiyamıza uyğun olaraq, hakimlər müstəqildir və yalnız Konstitusiyaya və qanuna tabedirlər.

Qanunvericilik cəmiyyətin hər bir üzvünün pozulmuş hüquqlarının heç bir məhdudiyyət qoyulmadan bərpası üçün məhkəmələrə müraciət etməsinə imkan yaradır, bu isə öz növbəsində onların məhkəmələrə etibarının və inamının möhkəmlənməsinə təminat verir. Respublikamızda ədalət mühakiməsi hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyi əsasında həyata keçirilir. Hər kəsin müdafiə və yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ təmin olunmuşdur. Hər kəsin tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır.

Yeni yaradılan üçpilləli məhkəmə sisteminin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu sistem işlərə birinci instansiya qaydasında baxılmasına, bundan sonra onların hüquqa və faktə görə apellasiya qaydasında yoxlanılmasına, daha sonra isə məhkəmə qərarlarına hüquqa görə kassasiya qaydasında yenidən baxılmasına imkan yaradır. Bu isə öz növbəsində məhkəmələrin buraxdığı səhvlərin yuxarı məhkəmə instansiyasında aradan qaldırılmasına, işlərin mahiyyətco obyektiv və düzgün həll edilməsinə zəmin yaradır. İşlərə üçpilləli məhkəmə sistemi üzrə baxılması həm də onların dəfələrlə müxtəlif instansiyalarda araşdırılmasının qarşısının alınmasına, bununla da süründürməçiliyə səbəb olan, köhnə sistemdən miras qalmış nəzarət instansiyasından imtina edilməsinə, əhəlinin məhkəmələrə inamının artmasına, dövlətin adından çıxarılan məhkəmə qərarlarının qətiliyinə, mütləqliyinə və onlara hörmətlə yanaşılmasına im-

kan yaratmışdır. Respublikamızda ilk dəfə olaraq hakimlərin demokratik prinsiplərlə, şəffaf prosedur əsasında, aşkarlıq şəraitində, beynəlxalq standartlara uyğun seçilməsi müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin formalaşması istiqamətində mühüm addımdır.

Yeni hakimlər korpusu müxtəlif qurumlarda çalışan hüquqşünaslardan formalaşmışdır. Hakim seçilmiş şəxslərin 90 faizi Bakı Dövlət Universitetini bitirmiş, 10 faizi isə respublikadan kəndə hüquq təhsili almış şəxslərdir. Hakimlərin sırasında rus, yəhudi, ləzgi, talış, avar və digər xalqlarının nümayəndələri olan Azərbaycan vətəndaşları vardır. Yaş dərəcəsinə görə hakim korpusu əsasən 40-45 yaş həddində olan şəxslərdən formalaşmış, hakimlərin təqribən 57 faizi təzələnməmişdir. Artıq 2000-ci il sentyabrın 1-dən ölkəmizdə yeni müstəqil məhkəmə sistemi və hakimlər korpusu fəaliyyət göstərir.

Hüquqi islahatlar çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər sırasında Azərbaycan Respublikasının Cinayət, Cinayət-Prosessual, Mülki, Mülki-Prosessual, Əmək, Ailə, İnzibati Xətalər, Kömrük və Vergi məəcəllələri xüsusi qeyd edilməlidir. Bu qanunlar hüququn ayrı-ayrı sahələrini nizami salmaqla, cəmiyyətin demokratik inkişafına tökan verir.

Bundan əlavə, Milli Məclisin və mütəxəssis korpusunun vicdanlı və kərgin əməyinin məhsulu olan prokurorluq, polis, vəkillik, notariat haqqında yeni qanunlar bu orqanların və digər strukturların hüquqi statusunu və səlahiyyətlərini müəyyən etmişdir.

Məlum olduğu kimi, narahatçılıq doğuran məsələlərdən bəri də hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının bir sıra hallarda ayrı-ayrı idarə, müəssisə və digər hüquqi şəxslərin fəaliyyətinə müdaxilə etməsi, əsassız yoxlamalar keçirilməsi idi. Bu cür hallar iqtisadiyyatın inkişafına mane olmaqla yanaşı, korrupsiya və rüşvətxorluq kimi cinayət hallarının genişlənməsinə səbəb olurdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə istehsal, xidmət və maliyyə-kredit fəaliyyəti sahəsində əsassız yoxlamalar qadağan edilmiş və cinayət işinin istintaqı ilə bağlı hallar istisna olmaqla, bu sahədə aparılan yoxlamaların yeni qaydada tənzimlənməsi, yoxlamaların yalnız bank, maliyyə və vergi orqanları tərəfindən aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

İslah-əmək qanunvericiliyinin beynəlxalq standartlara və demokratik cəmiyyətin prinsiplərinə uyğunlaşdırılması üçün 2000-ci ildə Cəzaların İcrası Məcəlləsi qəbul olunmuşdur. Bu məcəllə ilə məhbusların saxlanması şəraiti yaxşılaşdırılmış, onların hüquqları genişləndirilmiş, penitensiar sistemdə dərin islahatların əsası qoyulmuşdur.

Bundan əlavə, islah-əmək müəssisələrində və istintaq təcridxanalarında təşkilatı, qanunvericilik və digər məsələləri nəzərdə tutan tədbirlər proqramının hazırlanması üçün Azərbaycan Prezidentinin 1999-cu il 11 fevral tarixli fərmanı ilə komissiya yaradılmış və istintaq təcridxanalarının beynəlxalq standartlara uyğun təşkili və fəaliyyətinin təmin olunması üçün onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, müasir nəzarət, mühafizə, mühəndis-texniki qurğularla və digər xüsusi vasitələrlə təmin edilməsi üçün zəruri tədbirlər görülməsi, məhkumların saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Fərmana uyğun olaraq, tədbirlər proqramı hazırlanıb təsdiq edilmiş, istintaq təcridxanaları Daxili İşlər Nazirliyində alınıb Ədliyyə Nazirliyinə tövsiyələrinə uyğun olaraq, 2001-ci il iyunun 1-də Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi arasında "Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin azadlıqdan məhrumetmə yerlərində səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin təmin edilməsi barədə" sənəd imzalanmışdır.

Dünyada çox az ölkə tapılar ki, qısa müddətə hüquqi islahatlar sahəsində belə nailiyyətlər əldə etmiş olsun. Respublikamızda hüquqi islahatlar Azərbaycanın çiçəklənməsi, hər bir vətəndaşın azad cəmiyyətdə yaşaması, şəxsiyyətinin inkişafı naminə həyata keçirilir.

Bütün bu görülmüş işlərin nəticəsidir ki, bu il yanvar ayının 17-də Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi Azərbaycanın bu təşkilatın demokratik ölkələri siyahısına qatılmasına səs verdi. Azərbaycanın onun Avropa ölkələri tərəfindən müstəqil, demokratik, dünyəvi dövlət kimi tanınması, həm də Avropa ailəsinin bərabər hüquqlu üzvü kimi Azərbaycan dövlətinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı deməkdir.

Ölkəmiz öz inkişafının keçid dövrünü yaşayır və hüquq sistemi də bu proseslərdən təcrid olunmamışdır. Çoxəsrlik dünya təcrübəsi

sübut edir ki, hüquq sistemi əsrlər keçdikcə dəyişikliyə uğramış və öz növbəsində hüquq da cəmiyyətin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir.

Ölkəmizdə hüquqi islahatlar mərhələ-mərhələ həyata keçirilməli, qəbul olunmuş qanunlar təcrübədə sınaqdan çıxmalı, özünü doğrultmalıdır. Demokratiya yolu ilə uğurla irəliləyən müstəqil Azərbaycan Respublikası bu strateji məqsədlərin əldə olunması üçün ardıcıl tədbirlər görür və onların təcridən həyata keçirilməsi istiqamətində nailiyyətlərini günbəgün artırır.

Cəmiyyətdə siyasi münasibətlərin mahiyyətini təşkil edən demokratik düşüncənin formalaşmasının hamı tərəfindən qəbul olunması üçün milli dövlətçiliyin əsası olan iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək lazımdır. Azərbaycanda dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri də, heç şübhəsiz, azad iqtisadi münasibətlərə uyğun islahatların və inkişaf proqramının həyata keçirilməsi idi. İqtisadiyyatın bazis rolunu oynaması, siyasətə və mədəni-mənəvi həyata nisbətə daha önəmli yer tutması haqqındakı marksist tezisdən fərqli olaraq, Azərbaycanın müasir iqtisadi quruculuğunda iqtisadiyyat və mədəniyyətin bir-birini tamamlaması və qarşılıqlı inkişafı prinsipi rəhbər tutulur. Azərbaycanda iqtisadi inkişafın dövlət mülkiyyətinə əsaslanan əvvəlki təsərrüfat sistemindən, yeni mülkiyyət münasibətlərinə uyğun olaraq, sərbəst iqtisadi fəaliyyət prinsipinə keçməsi iqtisadi siyasət sahəsində dövlətin ana xəttini təşkil edir. Heydər Əliyevin dediyi kimi, "Biz həm ölkəmizin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün çalışırıq, həm də vətəndaşlarımızın, xalqımızın rifahını yaxşılaşdırmağa, yaranmış vəziyyətdə müxtəlif və yeni formalardan istifadə edərək azad bazar iqtisadiyyatını, azad iqtisadi münasibətləri inkişaf etdirməyə çalışırıq". (Heydər Əliyev. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, 1997. Səh. 52.).

1995-ci ildən başlayaraq, iqtisadiyyatın bütün sahələrində ardıcıl olaraq islahatlar həyata keçirilir. Qəbul edilmiş yüzlərlə qanun əsasında mülkiyyət, torpaq, maliyyə-bank, pul-kredit islahatları, vergi, ticarət və s. sahələrində islahatlar aparılır.

İslahatların dərinləşməsində həlledici yer tutan özəlləşdirmə prosesi sahəsində xeyli işlər görülmüş və kiçik özəlləşdirmə artıq

başla çatmışdır. Ölkədə ticarət, ictimai iəşə və bütün xidmət obyektləri özəl iş adamlarına məxsusdur. 2000-ci ildə ikinci dövlət özəlləşdirmə proqramının qəbul olunması və 2001-ci ilin mart-aprel aylarında ölkə Prezidentinin imzaladığı 15 fərman və sərəncama uyğun olaraq, bir çox sənaye müəssisələrinin özəlləşdirməyə açıq elan edilməsi ilə bu mühüm prosesdə yeni mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdur. İri və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsi ayrı-ayrı sahələrə investisiya axınının sürətlənməsinə, ölkənin iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə edilməsinə geniş imkanlar açır.

1995-ci ildə siyasi sabitlik təmin olunduqdan sonra iqtisadi islahatların aparılması xətti müəyyənləşdirilmiş və bu istiqamətdə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilməyə başlanmışdır. Nəticədə ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin olunmuş və 90-cı illərin əvvəllərindən davam edən geriliyin qarşısı alınmışdır. Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı 1996-cı ildə 1,3 faiz, 1997-ci ildə 5,8 faiz, 1998-ci ildə 10 faiz olmuş, 1999-cu ildə 7,4 faiz və 2000-ci ildə 11,4 faiz təşkil etmişdir. Bu, MDB məkanında ən yüksək göstəricidir.

Respublikamızda həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində sənaye istehsalında da artım müşahidə edilir. 1997-ci ildə sənaye istehsalının həcmi 0,3 faiz, 1998-ci ildə 2,2 faiz, 1999-cu ildə 3,6 faiz, 2000-ci ildə isə 6,9 faiz artmışdır. Sənayenin əksər sahələrində, o cümlədən neft və qaz-neft və neft kimyası, metallurgiya, maşınqayırma, tikinti materialları yüngül və yeyinti sənayesi sahələrində və habelə sənayenin qeyri-dövlət sektorunda ciddi irəliləyiş vardır.

Ölkədə torpaq islahatının həyata keçirilməsi, torpağın xüsusi mülkiyyətə verilməsi, kolxoz və sovxozların omlakının özəlləşdirilməsi digər sahələrlə müqayisədə kənd təsərrüfatında islahatların daha sürətlə aparılmasına şərait yaratmışdır. 1995-ci ildən başlayaraq, 1300-dən çox kolxoz və sovxoz ləğv olunmuş və onların bazasında 35 minə yaxın kəndl-fermer təsərrüfatı yaradılmışdır. Hazırda demək olar ki, aqrar islahatların birinci mərhələsi başa çatmışdır. Aqrar islahatları dəstəkləmək məqsədi ilə yeni qanun və fərmanlar qəbul edilmişdir. Kənd Təsərrüfatı istehsalçıların, torpaq vergisi istisna olmaqla, digər vergilərdən beş il müddətinə azad

edilməsi, büdcəyə olan vergi borclarının silinməsi və başqa tədbirlər bu sahəyə dövlət qayğısının təzahürü olmaqla, artıq kənd təsərrüfatı istehsalına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu sahədə görülmə işlərin məqsədyönlü və sistemli bir şəkildə aparılması üçün aqrar islahatlara kömək göstərilməsinə dair dövlət proqramı təsdiq edilmişdir.

Görülən tədbirlər nəticəsində kənd təsərrüfatında 1996-cı ildən başlayaraq dinamik artım müşahidə edilir. 1998-ci ildə artım 4 faiz, 1999-cu ildə 7,1 faiz, 2000-ci ildə 12,1 faiz olmuşdur. 2000-ci ildə 1999-cu ilə nisbətən 1,4 dəfə çox taxıl, 19 faiz çox kartof, 16 faiz çox tərəvəz, 27 faiz çox bostan məhsulları, 9 faiz çox meyvə, 2 dəfə çox tütün yığılmışdır. Heyvandarlıq məhsullarının istehsalında əsaslı dönüş yaranmışdır. beş il ərzində ümumi artım 19 faiz təşkil etmişdir. Artım kənd təsərrüfatının bütün sahələrinin əhatə etmişdir.

İqtisadi artımın həlledici şərti hesab olunan investisiya qoyuluşu son illər yüksələn xətt üzrə artmaqda davam edir. Belə ki, 1996-cı ildə kapital qoyuluşunun həcmi 2 dəfə, 1997-ci ildə 40 faiz, 1998-ci ildə 23 faiz və 2000-ci ildə 3 faiz artmışdır. Kapital qoyuluşunun artmasında ölkəmizə xarici kapital axını həlledici rol oynayır və ümumilikdə respublika iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların yarısından çoxu xarici investorların payına düşür. 1996–2000-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına 5,5 milyard dollar həcmində xarici investisiya qoyulmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının neft sektorundan əlavə digər sahələrinə də — rabitə, energetika, maşınqayırma, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatı, xidmət və s. sahələrə xarici investisiya qoyuluşu xeyli artmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşunda “Əsrin müqaviləsi” və ondan sonrakı neft müqavilələri mühüm rol oynayır. Azərbaycanın xarici şirkətlərlə bağladığı neft müqavilələrinin sayı 21-ə çatmışdır və bu müqavilələr çərçivəsində neft sənayesinə 60 milyard ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulur. Dünyanın ən böyük şirkətlərindən biri olan təkcə “Bi-Pi” şirkəti Azərbaycana 8 milyard investisiya qoymağı qərara almışdır. Neft şirkətləri 4 layihənin reallaşdırılmasına 12 milyard dollar vəsait qoymağı planlaşdırırlar. Neft satışından əldə edilən gəlirin ölkəmizin sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün səmərəli şəkildə

istifadə etmək məqsədi ilə xüsusi Dövlət Neft Fondu yaradılmışdır. Bakı—Tbilisi—Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin tikintisi artıq reallaşmaqdadır.

Azərbaycan artıq regional iqtisadi, enerji, nəqliyyat layihələrinin mərkəzinə çevrilmişdir. Avropa—Qafqaz—Asiya nəqliyyat dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsində Azərbaycan mühüm rol oynayır. Əsasən iqtisadiyyat və nəqliyyat sahəsində əməkdaşlıq maraqları üzərində qurulmuş GUÖAM birliyinin yaradılmasının təşəbbüscülərindən biri Azərbaycan olmuşdur. 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda tarixi Böyük İpək yolunun bərpaasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransın keçirilməsi bunun əyani sübutudur.

Şəxsi təşəbbüskarlığın və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Əlverişli sahibkarlıq mühiti yaratmaq üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, sahibkarların hüquqlarını müdafiə edən, onların fəaliyyətinə əsassız müdaxilənin və yoxlamaların qarşısını alan iki fərman (1996-cı il 17 iyun tarixli və 1999-cu il 7 yanvar tarixli) qəbul edilmişdir. Hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətində iş davam etdirilir.

Özəlləşdirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafına şərait yaradılması nəticəsində hazırda Ümumi Daxili Məhsulda özəl bölmənin payı 68 faizə, o cümlədən sənayedə 44 faizə, kənd təsərrüfatı və ticarətdə 98 faizə, tikintidə 64 faizə, yük daşınmasında 54 faizə, sərnişin daşınmasında 83 faizə, rabitədə 61 faizə çatmışdır.

Maliyyə-bank sistemində əsaslı islahatlar aparılmış, ölkənin milli valyutası olan manatın məzənnəsi möhkəmləndirilmişdir. 1994-cü ildə inflyasiya 1600-1800 faiz olduğu halda, 1996-cı ildən başlayaraq onun qarşısı alınmışdır və hazırda onun səviyyəsi cəmi 2 faizdir. Bu da öz növbəsində vətəndaşların alıcılıq qabiliyyətinin qorunmasına imkan vermişdir. Aparılan monetar siyasət nəticəsində ölkənin ödəmə qabiliyyəti möhkəmlənmişdir. İndi dövlətin bir milyard dollardan çox (Neft Fondu da daxil olmaqla) valyuta ehtiyatı vardır.

Ölkədə dövlət büdcəsi vəsaitinin səmərəli istifadə olunmasını təmin etmək məqsədi ilə xəzinədarlıq sistemi yaradılmışdır. Vergi

sistemində ciddi islahatlar aparılır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən hazırlanmış və bu ilin əvvəlindən qüvvəyə minmiş Vergi Məcəlləsi iqtisadiyyatın, o cümlədən sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar açır. Əsas prinsip kimi vergi dərəcələrinin azaldılması, vergi yükünün istehsalçıdan istehlakçıya yönəldilməsi, investisiya qoyuluşunun həvəsləndirilməsi vergi siyasətinin başlıca istiqamətlərini təşkil edəcəkdir.

İqtisadiyyatın inkişafı və vergi yığımının səviyyəsinin yaxşılaşdırılması nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirləri ildən ilə artır. 2000-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 3,6 trilyon manat olmuşdur ki, bu da 1994-cü ilə müqayisədə 6,7 dəfə çoxdur.

Xarici iqtisadi əlaqələr, o cümlədən xarici ticarət əhəmiyyətli dərəcədə liberallaşmışdır. Ölkədən ixrac olunan mallara lisenziya və kömrük rüsumları tətbiq olunmur. İdxal olunan mallar üçün isə maksimum 15 faiz kömrük rüsumu tətbiq edilir.

Ötən illər ərzində xarici ticarət dövriyyəsi yüksək sürətlə artmışdır. Azərbaycan bu gün dünyanın 120 ölkəsi ilə idxal-ixrac əməliyyatları aparır. 1995-2000-ci illərdə ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 2,2 dəfə, o cümlədən ixracın həcmi 2,7 dəfə, idxalın həcmi isə 1,8 dəfə artmışdır.

İslahatların sosial yönümü və əhalinin sosial müdafiəsi tədbirləri dövlətin iqtisadi siyasətində mühüm yer tutur. *Son illər əmək haqqının artırılması sahəsində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi sayəsində dövlət müəssisələrində işləyənlərin orta aylıq nominal əmək haqqı 2000-ci ildə 1995-ci ilə müqayisədə 3,5 dəfə çoxalmışdır. Dövlət tərəfindən əhalinin, xüsusən onun aztəminatlı təbəqələrinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bir çox əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilir. 1996-2000-ci illərdə bu məsələyə dair 50-yə yaxın qanun, fərman və sərəncam qüvvəyə minmişdir.*

Lakin əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması, yoxsulluğun ləğv edilməsi sahəsində xeyli işlər görülməlidir. *İqtisadi və sosial inkişaf yolunda ciddi maneə olan korrupsiya ilə mübarizə proqramının hazırlanması haqqında Prezident fərmanı verilmiş, yoxsulluğun azaldılması proqramı hazırlanmışdır. Bu proqram yaxın beş il üçün hökumətin iqtisadi və sosial fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edəcəkdir.*

Yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşması dövlət idarəetmə sistemində köklü islahatların aparılması ilə müşayiət olunur. Xüsusən son ildə aparılan islahatlar nəticəsində bir çox dövlət konserni, şirkət, nazirlik, komitə və digər strukturlar ləğv edilmiş, mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət orqanlarının səlahiyyət və funksiyaları bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırılmış, bir-birini təkrar edən paralel strukturlar ləğv edilmiş, yeni yaradılan nazirlik və komitələrinin səlahiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. *Görülən tədbirlər idarəçiliyin sadələşdirilməsinə, bürokratiya və korupsiya ilə daha səmərəli mübarizə aparılmasına, idarəçilik kadrlarının məsuliyyətinin və səriştəsinin artırılmasına kömək edəcəkdir.*

1993-cü ilin ortalarından həyata keçirilən dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri ordu quruculuğudur. Xüsusən, müharibə şəraitində olduğumuz bir zamanda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması, möhkəmləndirilməsi, ümumi qayğı ilə ohatə olunması dövlətimizin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir.

Azərbaycan ordu quruculuğu müntəzəm, ardıcıl bir proseso çevrilmişdir. Bu məqsədlə 1993-cü il noyabrın 2-də Heydər Əliyev xalqa müraciət etdi, ölkəmizin sərhədlərinin toxunulmazlığını və ərazi bütövlüyünü təmin etməyə qadir olan ordu quruculuğuna kömək etməyə çağırırdı. Görülmüş tədbirlər və müntəzəm, gərgin iş öz bəhrəsini verdi. Bu müddətdə ordunun infrastrukturunu yaradılmış, ordu quruculuğu iqtisadi, mədəni və mənəvi həyatda aparılan islahatlarla sıx əlaqələndirilmişdir. Məhz bunun nəticəsində bu gün artıq inamla deyə bilərik ki, respublikamızın milli təhlükəsizliyini, əhalinin əmin-amanlığını və müdafiəsini təmin etməyə, *ölkəmizin sərhədlərini qorumağa qadir layiqli Silahlı Qüvvələrimiz vardır. Gənclərimiz orlu sıralarında, sərhəd qoşunlarında, daxili qoşunlarda xidmət etməyi özlərinin Vətən qarşısında müqəddəs borcu sayır və bununla fəxr edirlər.*

Dövlətimizin fəal xarici siyasət xətti müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi üçün optimal beynəlxalq şərait yaradılmasına xidmət edir. Azərbaycan rəhbərliyi artıq aparıcı dünya dövlətləri ilə hərətərfli iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr qurmuş, dünya birliyinin tam hüquqlu, nüfuzlu üzvlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikası bu gün BMT, MDB, ATƏT, Avropa Şurası, İslam Konfransı Təşkilatı, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, GUÖAM, Amerika Dövlətləri Təşkilatı kimi nüfuzlu beynəlxalq və regional dövlətlərarası təşkilatların üzvüdür. NATO, Avropa Birliyi kimi qurumlarla sıx əməkdaşlıq qurulmuşdur.

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu və iqtisadi tərəqqi yolunda ön ciddi maneə, şübhəsiz, Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ problemidir. *Azərbaycan dövləti münaqişənin beynəlxalq hüquq normalarına, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə, ATƏT-in Budapeşt və Lisabon sammitinin prinsiplərinə, Azərbaycan Prezidentinin Ki Uest bəyənətinə uyğun həlli uğrunda çıxış edir, məqbul kompromislərə hazır olduğunu bildirir.* Tam əminliklə demək olar ki, Azərbaycan Prezidentinin apardığı ardıcıl, ətəltli mübarizə nəticəsini verəcək, münaqişə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, suverenlik və müstəqillik maraqları gözənilməklə həllini tapacaqdır.

Ölkə rəhbərliyi siyasi fəaliyyətdə varisliyin təmin edilməsi qayğısına qalır, XXI əsrdə Azərbaycanı idarə edəcək gənç, perspektivli kadrların dövlət vəzifələrinə irəli çəkilməsini cəsarətlə tətbiq edir və xüsusi nümunə göstərir. Məqsəd isə dövlət idarəçiliyinin davamlılığını və fəsiləsizliyini təmin etmək, yaşlı, təcrübəli kadrların bilik və səriştəsi ilə gənclərin enerjisini, əldə etdikləri müasir vərdisləri və bacarığı birləşdirməkdən, milli idarəçilik potensialını maksimum gücləndirməkdən ibarətdir. Həm də nəzərdə tutulmalıdır ki, *indiki siyasi xətt, iqtisadiyyat, dövlət quruculuğu, insan hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı sahəsində görülmə işlər, gerçəkləşdirilən proqramlar uzun onilliklər üçün planlaşdırılır və onların uğurla başa çatdırılması üçün bilikli, bacarıqlı, vətənpərvər, məsuliyyətli, müasir beynəlxalq standartlara uyğun işləyə bilən, zəngin dövlətçilik məktəbini keçmiş kadrlar ordusuna ehtiyac vardır.*

Ölkədə demokratik proseslərin sivil, konstitusion normalar çərçivəsində gətməsinin, müstəqil dövlət quruculuğunun mühüm şərti hakimiyyət-müxalifət dialoqu, ümumilli məsələlər ətrafında siyasi qüvvələrin konsensusa gəlməsidir. Məsələn, Yeni Azərbaycan Partiyası 1992-93-cü illərdə əvvəlcə sağlam, konstruktiv, milli-vətənpərvər müxalifət olduğunu, sonra isə milli-siyasi potensial-

dan tam istifadə etməyə, normal iqtidar-müxalifət münasibətləri qurmağa çalışan hakimiyyət olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycan Prezidenti dəfələrlə yüksək kürsülərdən müxalifət partiyalarına müraciət edərək, onları dialoqa, ümumilli problemləri birgə həll etməyə, əməkdaşlığa çağırmışdır. Azərbaycan Prezidenti sonuncu dəfə müxalifətə belə bir çağırışda 2001-ci il mayın 26-da, Respublika gününə həsr olunmuş tontənəli mərasimdəki nitqində müraciət etmişdir. O, xüsusi vurğulamışdır ki, müstəqilliyimizin bundan sonra da möhkəmlənməsi, yaşaması, Azərbaycanın inkişaf etməsi ölkəmizdə vətəndaş birliyinin həmrəyliyi əsasında olmalıdır. Avropa Şurası Parlament Assambleyasında hakimiyyəti və müxalifəti təmsil edən deputatların səmərəli əməkdaşlığını müsbət nümunə kimi vurğulayan Prezident arzu etdi ki, bu kiçik çərçivədə olan əməkdaşlıq Azərbaycanda bütün qüvvələr arasında səmimi, Azərbaycanın milli mənafeclərini təmin etmək üçün geniş əməkdaşlığa çevrilsin. Heydər Əliyev artıq neçənci dəfə yüksək kürsüdən xalqımızı, millətimizi, vətəndaşlarımızı, Azərbaycanda mövcud olan müxtəlif siyasi, ictimai qüvvələri Azərbaycanın bugünü və gələcəyi nəminə birliyə, həmrəyliyə dəvət etdi.

Təbii ki, bu gün Azərbaycan cəmiyyətinin sivil, konstruktiv, Konstitusiyaya və qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərən müxalifətə ehtiyacı vardır. Elə bir müxalifətə ki, prinsipial tənqid və obyektivlik mövqelərində dayansın, milli, demokratik, vətənpərvər düşüncə və davranış nümayiş etdirdsin. Təəssüflər olsun ki, bizdə özünü müxalifət adlandıran qüvvələrin xeyli hissəsi belə keyfiyyətlərdən məhrumdur.

Nə qədər qərribə və paradoksal olsa da, bir çox müxalif siyasətçilər və qurumlar üçün xarici təşkilatlarla, hətta açıq-aşkar anti-azərbaycan qüvvələrlə əməkdaşlıq, təhrif olunmuş və siyasi konyunkturaya uyğunlaşdırılmış informasiya ötürülməsi normal qəbul edilir. Hakimiyyətlə hər hansı əlaqələr, ümumi məqsədlər nəminə əməkdaşlıq isə bu düşərgədə separatçılıq və satqınlıq kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbulunu əngəlləmək üçün bir çox pozucu, dağıdıcı müxalifət qüvvələrinin ardıcıl fəaliyyəti, Azərbaycanda parlament seçkilərinin BMT tərəfindən keçirilməsi haqqında cəfəng tələblər, xaricdə Azərbaycanın açıq düşməni, ermənipərəst konqresmenlərlə sıx işbirliyi, müxtəlif xarici qüvvələrin diktəsi ilə müxalifə-

tin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi — bütün bunlar antimilli, pozucu müxalifəti xarakterizə edən biabırçı faktlardır. Qərribə və təəccüblü olan budur ki, belə hallardan sonra da həmin müxalifət qurumlarının başbirlərləri özlərinin milli amallar və demokratiya uğrunda mübarizə kimi qələmə verir, Azərbaycan dövlətinin gördüyü böyük işləri şübhə altına almağa çalışırlar.

Bunları sağlam məntiqə və *mənəvi meyarlarla izah etmək və başa düşmək mümkün deyildir. Lakin müxalifət düşərgəsində də gec-tez sağlam təfəkkürün qələbəsinə şübhə yoxdur: inkişaf etmiş demokratik dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da tədricən sivil, normal, vətənpərvər müxalifət formalaşacaq və o, cəmiyyətin inkişafının güclü amilinə çevriləcəkdir.*

Dövlət quruculuğunun mühüm istiqamətlərindən biri də milli mədəniyyətin hərtərəfli inkişafına nail olmaq, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün obyektiv ictimai zəmin yaratmaqdır.

Dövlətimiz milli-mənəvi dəyərlərimizin öyrənilməsini, qorunub saxlanmasını və inkişaf etdirilməsini əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürür. Bunlarsız millət yoxdur. Bunları qoruyub saxlamış xalq isə həmişə müstəqillik yolu ilə getmək və onu qorumaq əzmindədir. Çünki milli dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər arasında sıx bir daxili əlaqə vardır. Milli müəyyənliyi olmayan və özünü bir millət kimi dərk etməyən xalqın milli dövlətə də ehtiyacı olmur. Belə ki, milli dövlət, bir tərəfdən ərazinin və iqtisadi sərvətlərin qorunmasına xidmət edirsə, digər tərəfdən və daha artıq dərəcədə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və müstəqil inkişafın təmin olunması məqsədi daşıyır.

Cəmiyyətdə yaranmış mənəvi-psixoloji mühitin araşdırılması, müstəqil dövlətçilik və Azərbaycan vətəndaşlığı prinsiplərinin mənəvi inkişafın əsas postulatlarına çevrilməsi hazırkı hakimiyyətin əsas fəaliyyət istiqamətlərindəndir.

Heydər Əliyevin fəaliyyətində mənəvi problemlər, Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin, incəsənətinin, musiqisinin, Azərbaycan dilinin inkişafı məsələləri həmişə prioritet əhəmiyyət və mənə kəsb etmişdir. Xalqımızın mentalitetini, günümüzün reallıqlarını, tarixi keçmişimizi, ümumilli psixoloji yönümlərimizi, adət-ənənələrimizi və sivil beynəlxalq təcrübəni nəzərə alan azərbaycançılıq

ideologiyasının yaranması və yayılması onun məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir.

Bu gün qarşıda duran və gələcəkdə meydana çıxacaq problemlərin uğurlu həlli üçün azərbaycançılıq ideologiyasının bütün elementlərinin möhkəm mənimsənilməsi zəruri şərt hesab edilməlidir. Bu ideologiyanın əsas qayəsini — müstəqillik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, dünyəvi respublika, ədalətlik, demokratiya, milli tərəqqi, bəşəriyyət kimi anlayışlar təşkil edir. Məhz ona görə də, Azərbaycan xalqına və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, ölkənin bütün vətəndaşları Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Daha geniş miqyasda isə Azərbaycanı bütün dünya azərbaycanlılarının vətəni hesab etməliyik.

Həç də təsadüfi deyil ki, dünya azərbaycanlıları ilə əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, onların Azərbaycan dövləti ətrafında sıx birləşdirilməsi Azərbaycan dövlətinin siyasətinin mühüm tərkib hissələrindəndir. *Dünya azərbaycanlıları arasında həmrəyliyin gücləndirilməsi tarixi zərurətdən, soydaşlarımızın ümumilliyet ideyaları ətrafında birləşdirilməsinin vacibliyindən irəli gəlir. Təcrübə göstərir ki, mütəşəkkil icmalar halında dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan, məqsədyönlü fəaliyyət göstərən, özünəməxsus milli ideyalar ətrafında birləşən, mütərəqqi adət-ənənələrini qoruyub saxlayan soydaşlar öz ölkələrinə böyük kömək göstərir, yaşadıqları ölkələrlə tarixi vətən arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasında güclü amil kimi çıxış edirlər.* Müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcək güclənməsi, varlı və demokratik bir ölkəyə çevrilməsi, təbii ki, həm dünya azərbaycanlılarının milli birliliyinə, Azərbaycan xalqına və dövlətinə mənsubluq hissəsinə mütəşəkkillik, yenilik və daimilik gətirəcək, həm də bütün dünyada onların vətəndaş və milli haqlarının daha dolğun təmin olunmasına, qorunmasına tökan verəcəkdir. 2001-ci il noyabrın 9-10-da Bakı şəhərində keçiriləcək Dünya Azərbaycanlılarının I qurultayı ölkənin ictimai-siyasi həyatında və dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyinə güclənməsi işində əlamətdar hadisə olacaqdır.

1993-cü ildən bəri Azərbaycanda həyata keçirilən dövlət quruculuğu, iqtisadi və mədəni-mənəvi sahədə nailiyyətlər xalqımızın müstəqillik şəraitində yaşamaq qabiliyyətini nümayiş etdirdi.

Respublikamızda başqa ölkələr, xüsusən yeni müstəqillik qazanmış dövlətlər üçün nümunə ola biləcək ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadi fəaliyyət mühiti yaradılmışdır. Sidney Olimpiadasında idmançılarımızın parlaq qələbəsi xalqımızın istedadını, müstəqil dövlətçiliyimizin əhəmiyyətinin bir daha göstərdi. Vətəndaşların dinə həyatının, əmin-amanlığının və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından MDB-də Azərbaycanın analoqu yoxdur. Ölkəmiz Qafqazın iqtisadi, coğrafi-strateji mərkəzinə, mühüm regional güc amilinə çevrilmişdir.

Bu gün Azərbaycanın iqtisadi, sosial, mənəvi və siyasi həyatının bütün sahələri dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərinə tam cavab verən bir səviyyədədir. Azərbaycanın XX əsrdə yaratdığı qüdrətli iqtisadi potensial, böyük mütəxəssislər ordusu xalqımızın ümdə maraqlarının və arzularının həyata keçirilməsi üçün möhkəm baza, əlverişli zəmin rolunu oynayır. Azərbaycan Prezidentinin yeni əsr, yeni minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətindən götürülmüş bu fikirlər xalqımızın tarixi, dövlətçiliyi, mədəniyyəti haqqında əsassız, səviyyəsiz və qərəzli mülahizələrlə çıxış edən bədxah "tədqiqatçılara", "ideoloqlara" və "siyasətçilərə" layiqli cavab verməkdə alimlərimiz üçün təməl prinsiplər rolunu oynamalıdır.

Azərbaycanın XX əsr tarixi, xüsusən dövlət müstəqilliyini əldə etdiyimiz son onilliyi vətəndaşlarımız tərəfindən dərinlən və diqqətlə öyrənilməlidir. Bu məqsədlə tarixçilər, sosioloqlar, filosoflar, hüquqşünaslar, politoloqlar, kulturoloqlar, psixoloqlar və digər ixtisas sahibləri tərəfindən monoqrafiyalar, kitablar yazılmalı, ciddi elmi araşdırmalar aparılmalıdır. *Bu qiymətli tarixi təcrübənin öyrənilməsi ilk növbədə ölkəmizin inkişaf strategiyasının daha düzgün və dəqiq müəyyən edilməsi, inkişaf planlarımızın və proqramlarımızın daha əsaslı işlənilib hazırlanması üçün, müstəqilliyimizin və xalqımızın azad və fərvan gələcəyinin daha etibarlı və inamlı bir şəkildə təmin edilməsi üçün zəruridir.*

*"Dirçəliş XXI əsr" jurnalı,
№ 40, 2001-ci il.*

MÜNDƏRİCAT

Ö n s ö z	3
Tarixdə şəxsiyyətin rolu məsələsinə dair	9
a) Antiidarəçilik konkret təzahürlərdə	10
b) Tarixdə şəxsiyyətin rolunun konseptual əsasları	18
c) Milli tariximizin yeni mərhələsi və şəxsiyyət seçimi	47
Художник — жизнеустроитель К 70-летию со дня рождения А.П.Довженко	64
Bakıda V. İ. Lenin adına sarayda Üzeyir Hacıbəovun 100 ilik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli gecədə məruzə. 4 oktyabr 1985-ci il	68
Доклад на торжественном вечере в Москве в Большом Театре Союза ССР, посвященного 100-летию со дня рождения Узеира Гаджибекова	73
Доклад на торжественном вечере, посвященного 80-летию юбилею Самеда Вургуну в Баку во Дворце им. В.И. Ленина	79
Доклад на торжественном вечере, посвященного 80-летию юбилею Самеда Вургуну в Москве в Колонном Зале Дома Союза	86
“Главный урок, который мы должны извлечь из всего, что происходит сегодня, — это урок правды”	93

“Aypara” qəzetinə müsahibə	103
Непопулярные мысли и правда жизни	110
Синдром тоталитаризма и обретение демократии	117
Hansı daha təhlükəlidir: “Xristian-Slavyan birliyi” yoxsa “İslam həmrəyliyi”	124
Прошлое в контексте будущего	140
Этот тяжкий путь к демократии	149
Республика: путь в будущее	166
Азербайджан: пути развития	176
Türkçülük tarixin gözü ilə, yaxud milli ideja əsrlərin qovuşuğunda	188
Ermenistan - Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ictimai rəy kontekstində	210
“Azərbaycan 1993. Anarxiyadan sabitliyə” kitabının təqdimat mərasimində çıxış. “Gülüstən” sarayı, 8 may 2001-ci il	237
Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi: uğurlar, problemlər və perspektivlər	244

Yığıya verilmiş 05.06.2001
Çapa imzalanmış 14.08.2001
Hesab nəşr vərəqi 16
Şortı çap vərəqi 17,25
Formatı 60x84 1/16
Ədəbi şrift
Ofset çapı
Ofset kağızı № 1
Tirajı 1000
Qiyməti müqavilə ilə

Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı
Bakı, Böyük qala küçəsi, 41.

Lisensiya: Seriya AB 022031. A - 031. 17.03.1999

Рамиз Энвер оглы Мехтнев

**АЗЕРБАЙДЖАН:
ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ
И ФИЛОСОФИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ**

Издательство
Азербайджан Милли Энциклопедиясы

Баку–2001